સુરેશ જોષી : કેટલીક નવલિકાઓ

આંતરભારતીય પુસ્તકમાળા

સુરેશ જોષી
કેટલીક નવલિકાઓ

સંપાદક
નીતિન મહેતા

નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઇન્ડિયા

ISBN 81-237-3867-6

પહેલી આવૃત્તિ 2002 (*શક* 1924)

Suresh Joshi : Ketlik Navlikao (*Original Gujarati*)

રૂ. 60.00

નિયામક, નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઇન્ડિયા, એ-5 ગ્રીન પાર્ક,
નવી દિલ્હી-110 016 દ્વારા પ્રકાશિત

અનુક્રમણિકા

પ્રાસ્તાવિક

1

ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે સુરેશ જોષીના આગમન પહેલાં અનેક સર્જકોએ ટૂંકી વાર્તાનાં જુદાં જુદાં પરિમાણોને યથાશક્તિ ઉઘાડવાના પ્રયત્નો કર્યા છે અને એ સ્વરૂપની શક્યતાઓને પોતપોતાની સૂઝ પ્રમાણે વિવિધ રીતે નાણી જોવાની મથામણો કરી છે. શરૂઆતના ગાળામાં ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાના વિકાસમાં પાયાનું યોગદાન કરનારા સર્જકોમાં ધૂમકેતુ, રા. વિ. પાઠક, ઝવેરચંદ મેઘાણી, સુંદરમ્, ઉમાશંકર જોશી, ગુલાબદાસ બ્રોકર, ચુનીલાલ મડિયા, પન્નાલાલ પટેલ, જયંતિ દલાલ તથા જયંત ખત્રીનું મૂલ્યવાન પ્રદાન રહ્યું છે.

ખાસ કરીને સુરેશ જોષી પહેલાં, શરૂઆતમાં જયંતિ દલાલ અને જયંત ખત્રીએ પોતાની કેટલીક વાર્તાઓમાં વિષયગત તથા શૈલીગત ધ્યાનાકર્ષક પ્રયોગો કર્યા અને એ દ્વારા મર્યાદિત ફલકમાં રહી ગુજરાતી વાર્તાને નવી દિશા તરફ લઈ જવાનું તથા પ્રયોગો માટેની શક્યતાઓ ચકાસી જોવાનું ઉલ્લેખનીય કાર્ય કર્યું તેની નોંધ લેવાની રહે. આ બે સુખદ અપવાદો બાદ કરતાં એ સમયે લખતા મોટા ભાગના વાર્તાકારોની લેખિની ટેવવશ પ્રવૃત્ત હતી. એમના વાર્તાલેખનમાં માત્ર ગતાનુતિકતાનું પુનરાવર્તન જોવા મળતું હતું. પોતાની એક વાર સિદ્ધ થઈ ચૂકેલી શૈલીની પ્રદક્ષિણા કરી કરી તેઓ આત્મતુષ્ટિનો અનુભવ માણતા હતા. 1955 પહેલાંની ઘણીખરી વાર્તાઓમાં વિષયપસંદગીમાં તથા આલેખનરીતિમાં એકવિધતા જોવા મળતી હતી. વાર્તાકારનો વાસ્તવિકતા વિશેનો ખ્યાલ સપાટી પરનો, એકાંગી અને ધૂંધળો હતો. સામાજિક, આર્થિક તથા નૈતિક પ્રશ્નો, એકપરિમાણી પાત્રો, ભારે, છાપાળવી તથા દૂંદાળી ઘટનાઓ, ભાવનાશીલ તથા આદર્શમય જગતનું એકસૂરીલાપણું, માંદલી રોમેન્ટિકતા, તાલમેલિયા ચમત્કૃતિભર્યા અંત અને વાચાળતા એ સમયની ઘણીખરી વાર્તાઓમાં જાણ્યેઅજાણ્યે પ્રવેશી ગયાં હતાં. સ્વરૂપ, શૈલી, ભાષા, વાસ્તવિકતાના આલેખનની

પ્રયુક્તિઓ વિશેની માન્યતાઓ રૂઢ થવા આવી હતી. આને કારણે ટૂંકી વાર્તાના સ્વરૂપને સ્થગિતતા અને કૃતકતાનો પાસ લાગ્યો હતો.

1957માં સુરેશ જોષીનો ‘ગૃહપ્રવેશ’ નામનો વાર્તાસંગ્રહ પ્રગટ થાય છે અને એમની વાર્તાવિભાવના તથા વાર્તાઓ દ્વારા ટૂંકી વાર્તાના સ્વરૂપમાં નવો પ્રાણસંચાર થાય છે. પ્રયોગો માટેના સાહસની મોકળાશ વિસ્તરે છે. નવા આવનાર સર્જક માટે સ્વાતંત્ર્યનિર્માણ થાય છે. આ સંગ્રહની ‘કિંચિત્’ નામની પ્રસ્તાવનામાં વ્યક્ત થયેલા કલા તથા ટૂંકી વાર્તા વિશેના વિચારો ઠીક ઠીક ઊહાપોહ મચાવે છે. આ પ્રસ્તાવનામાં સુરેશ જોષીની આધુનિકતાનો ભાવબોધ પ્રગટાવતી કલામીમાંસા અને ટૂંકી વાર્તાની વિભાવનાથી પરંપરાગત અને બંધિયારપણામાં અટવાઈ ગયેલી ટૂંકી વાર્તા સામેનો વિદ્રોહનો સૂર તીવ્ર બને છે અને આ સ્વરૂપના વિકાસ માટેનું ઉચિત વાતાવરણ નિર્મિત થાય છે.

2

નવા આવનાર સર્જક માટે ચિંતાનો વિષય અને પડકાર તો એ હોય છે કે પોતાના પૂર્વકાલીન સર્જકોના પ્રભાવમાંથી કઈ રીતે મુક્ત થવું ? કાં તો એ પરંપરાનું અનુકરણ કરે, એનો એક અંશ બની એ પ્રવાહમાં પોતાની જાતને ઓગાળી દે, સાહિત્યના ઇતિહાસના એક પ્રકરણમાં લેખકોની યાદીમાં સમાઈ જાય અથવા તો પરંપરાને ઓળખીને, એની મર્યાદાઓને જાણીને પોતાની વ્યક્તિગત પ્રતિભા વડે એની સામે વિદ્રોહ કરે તથા પોતાનો નિજી અવાજ સિદ્ધ કરે. સુરેશ જોષી આ બીજો માર્ગ પસંદ કરે છે.

આધુનિક ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાના ક્ષેત્રમાં એમની વાર્તાવિભાવનાએ અને એમની ટૂંકી વાર્તાઓએ યુગપ્રવર્તક કાર્ય કર્યું. ટૂંકી વાર્તાનાં ઘટકતત્ત્વો જેવાં કે ઘટના, પાત્ર, સંવિધાન, માધ્યમ, વાતાવરણ, કથનકેન્દ્ર અને કાળયોજના વિશે એમણે ક્રાન્તિકારીની રીતે, પ્રયોગધર્મી બની જે વિચારણા રજૂ કરી એનું મૂલ્ય જરાયે ઓછું નથી. સાથે સાથે રૂપરચનાની હિમાયત દ્વારા ટૂંકી વાર્તાને એમણે શુદ્ધ કળા તરીકે સ્થાપવાની જે જે મથામણો કરી તેનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. એક રીતે જોઈએ તો સુરેશ જોષીનું વાર્તાલેખન એ પૂર્વકાલીન ગુજરાતી વાર્તાઓની ‘મીમાંસા’ છે. આ દ્વારા એમણે ગુજરાતી વાર્તાઓ સામે પોતાનો આગવો વિવેચનસિદ્ધાંત (critique) ઊભો કર્યો જેમાં વિરોધ અને નવ આંદોલનના બે સૂર સાંભળી શકાય છે.

એમની વિચારણા એ શુદ્ધ કલાવાદીની વિચારણા છે. એમણે એક જગ્યાએ કહ્યું

છે કે 'મારો વૈષ્ણવ કે શૈવ સંપ્રદાય નથી, હું કેવળ રસસંપ્રદાયનો જ છું.' સુરેશ જોષી કલાને નિર્હેતુક પ્રવૃત્તિ માને છે. વાર્તા લખવાનું પ્રયોજન એમને મન 'લીલા' માત્ર છે. એ સ્વયંપર્યાપ્ત નિર્માણ છે અને તે જ કલામાત્રનું પ્રયોજન છે. કલાની સિદ્ધિ સિવાયનાં અન્ય સામાજિક પ્રયોજનોનું એમને મન કોઈ મૂલ્ય નથી. વાર્તામાં એની રચનાપ્રક્રિયા દ્વારા જ જીવનમૂલ્યો સિદ્ધ થાય છે. મૂલ્યો કલાની શરતે કલામાં પ્રવેશે એવો એમનો આગ્રહ છે. તેથી જ એમણે કહ્યું કે કલામાં સાધારણીકરણનો નહીં પણ વિલીનીકરણનો મહિમા કરવો જોઈએ. કલામાં માત્ર અર્થસમર્પક રૂપનું જ મહત્ત્વ છે. વ્યાવહારિક, નૈતિક, ઐતિહાસિક કે સામાજિક ધોરણો કલાના મૂલ્યાંકનમાં ઝાઝાં કારગત નીવડતાં નથી. આ બધાં તો કલાની સામગ્રી છે, એના પર સંવિધાનના સંસ્કાર પડવા જોઈએ. સામગ્રી કે જીવનને કલા માની લેવાની ભૂલ ન કરવી જોઈએ. સામગ્રી એ કલાની ઉત્કૃષ્ટતાનો સાચો માપદંડ નથી.

આગળ જતાં ટૂંકી વાર્તામાં ઘટના વિશે વાત કરતાં એમણે કહ્યું કે વાર્તામાં ઘટનાતત્ત્વના હ્રાસનું મહત્ત્વ છે. આ ઘટના વાચ્યાર્થ પૂરતી સીમિત ન રહેવી જોઈએ. એ વ્યંજનાને વિસ્તરવા માટેનો અવકાશ રચી આપે એવી હોવી જોઈએ. એમણે ઘટનાના સમૂળગા ઇન્કારની વાત ક્યારેય કરી નથી. ઘટનાને પ્રતીકની કક્ષાએ ટૂંકી વાર્તામાં પ્રયોજવી જોઈએ એવી અપેક્ષા જરૂર રાખી છે. ઘટનાહ્રાસ એ રૂપાંતરનું બીજું નામ છે. આ સંદર્ભમાં સૂચક રીતે એમણે કહ્યું છે કે 'દરેક ઘટનાને એનું આગવું વજન હોય છે. એ વજન ગળે બાંધેલા પથ્થર જેવું હોય તો વાર્તાને ડૂબાડે; એ વજન પંખીની પાંખ જેવું હોય તો વાર્તાને ઉરાડી શકે. પોતાની વિશિષ્ટ આકૃતિ જાળવવા પૂરતું ઘટનાનું ગુરુત્વાકર્ષણ(gravitation) જાળવવું, ને એની (gravitation) સાથે એના લેવીટેશન(levitation)નું બળ પણ સર્જકે પ્રકટ કરવું જોઈએ. આ બે બળોના સંતુલનથી ઘટનાનો પિંડ બંધાવો જોઈએ.' આ જ અર્થમાં વાર્તામાં ઘટના માત્ર 'સ્પ્રીંગબોર્ડ'નું કામ આપે એવી હોવી જોઈએ. તેથી જ ઘટનાના આલેખન વખતે કલાના પ્રયોજનને અનુસરીને તેનું પુનર્રચન કરવું રહ્યું. વાર્તામાં એક 'કેન્દ્રિય બિંદુ' (focal point) હોવું જોઈએ જેથી વાર્તાની ઘટનાનો સમગ્ર સંદર્ભ ઊઘડી આવે અને આ ઘટનાનિર્માણની પદ્ધતિ દીર્ઘવર્તુળાકાર(elliptical) હોવી જોઈએ. આ માટે એમણે આકારસિદ્ધિ, રૂપરચના તથા વાસ્તવિકતાના રૂપાંતરની પ્રક્રિયાને કેન્દ્રવર્તી ગણી. ભાવનું નહીં પણ ભાવના આકારનું આખરે તો કલામાં મૂલ્ય છે. વારંવાર એમણે કહ્યું છે કે મૂળ વસ્તુથી બને એટલા દૂર જઈ ઘટનાનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ. આ માટે ટેકનિકની, અભિવ્યક્તિની જુદી જુદી રીતિઓ દ્વારા વાર્તામાં અનુભવને આકાર આપવાનો છે. વાર્તામાં ટેકનિક

કે રચનારીતિ બાહ્ય કે સપાટી પરની તરકીબ નથી. એ તો રચનાનું જીવાતુભૂત તત્ત્વ છે. આમ તો વાર્તાકારની વ્યૂહરચના છે. કથન-વર્ણનના સ્તરેથી પાત્રના સંવેદનવિશ્વને સમજવા તથા નિરૂપવા સુધીની યોજવામાં આવતી રચનારીતિ વાર્તાના બહુપાર્શ્વી વિશ્વને આપણી આગળ ઉજાગર કરે છે.

ટૂંકી વાર્તામાં રૂપાંતર સિદ્ધ કરવા માટે વાર્તાકાર સીધીસાદી કથનશૈલીથી લઈ કપોલકલ્પિત, ઍબ્સર્ડ, રૂપકગ્રંથિ, બાળકથા, દંતકથા, પરીકથા, પુરાણકથા અને કલ્પનપ્રતીકના સંયોજનવાળી કવિતાના સીમાડા સુધી ગતિ કરતી અનેક પ્રકારની રચનારીતિઓનો એક પ્રયુક્તિ તરીકે આધાર લઈ શકે છે અને વાર્તાની આગવી ડિઝાઇન નિર્માણ કરી શકે છે. આખરે કલાના આસ્વાદનો વિષય સુરેશ જોષીને મન 'આકારનિર્મિતિ' છે. વાર્તાકલામાં રચનારીતિ એ એનું પ્રાણતત્ત્વ છે. બાહ્ય ઉપચાર કે શણગાર નથી. એમણે જ કહ્યું છે કે પરીકથાની શૈલીમાં પણ નવી વાર્તા લખી શકાય પણ માત્ર કલ્પન-પ્રતીકનો ખીચડો વાર્તાને વાર્તા ન બનાવી શકે. આખરે તો શૈલી એ વાસ્તવિકતાનું નવું ને જુદું જ અર્થઘટન કરતી હોય છે.

સુરેશ જોષીની ટૂંકી વાર્તાની વિભાવનાએ એ સમયના અન્ય સર્જકોને રચનાની આકૃતિ વિશે સભાન કર્યા અને અભિવ્યક્તિનાં અનેક સાહસો કરવા માટેની દિશા ખોલી આપી. એમણે કલાનુભવની ભૂમિકાએથી માનવનિયતિ અને માનવસંદર્ભ તથા યુગની સંવેદનાને જોવાતપાસવાનો દૃઢાગ્રહ રાખ્યો. સુરેશ જોષીની વાર્તાઓને એમણે આપેલી ટૂંકી વાર્તાની વિભાવનાના માપદંડ વડે જ તપાસવી અનિવાર્ય નથી. એમની વાર્તાઓ એક સભાન કલાકારની મથામણોનો આલેખ આપતાં 'મનોયત્નો' છે અને સાથે સાથે એમની વાર્તાવિભાવના એ એમની વાર્તાઓના મૂલ્યાંકન માટેનું બચાવનામું પણ નથી. પરન્તુ એમની રચનાઓના આંતરકૃતિત્વને તપાસતાં એમની વિચારણા ક્યાંક ક્યાંક સહાયરૂપ થઈ શકે ખરી. આ ઉપરાંત અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપો જેવાં કે નિબંધ, કવિતા અને નવલકથાના સ્વરૂપમાં એમણે જે કામ કર્યું એના સંદર્ભો પણ એમની વાર્તાઓની તપાસ માટેની પ્રાથમિક ભૂમિકા પૂરી પાડી શકે.

3

સુરેશ જોષીની વાર્તાઓની રૂપરચનાને અનેક કેન્દ્રોથી તપાસી શકાય. વાર્તાઓમાં થયેલી વિષયવસ્તુની માવજત, રચનારીતિની વિવિધ પ્રયુક્તિઓ દ્વારા વાસ્તવિકતાનું થતું રૂપાંતર અને અર્થઘટન, સમય તથા વાતાવરણનું પ્રતીકાત્મક સંયોજન, પાત્રોની યોજના

દ્વારા પ્રગટતો બદલાયેલો માનવ વિશેનો તથા યુગવિષયક સંદર્ભ, વ્યક્તિની સંવેદના સાથે સંકળાયેલા અસ્તિત્વના પ્રશ્નો અને વાર્તાઓના સંવિધાનમાંથી રચાતા સંકેતપરક અવકાશના સંદર્ભમાં એમની વાર્તાઓનું વિશ્વ કેવું છે એનો અણસાર મળી શકે. આ બધાં તત્ત્વો એમની અલગ અલગ વાર્તાઓમાં ક્યાંક સ્વતંત્ર સ્વરૂપે, ક્યાંક મિશ્રિત સ્વરૂપે એક કે બીજી રીતે ગુંથાયેલાં જોઈ શકાય છે. શરૂઆતની એમની કેટલીક વાર્તાઓમાં ઘટનાતત્ત્વનો આછો-પાતળો તંતુ પ્રગટભાવે સંકળાયેલો જોવા મળે છે. વાસ્તવિકતા એક પૃષ્ઠભૂ તરીકે આવે છે અને એની સમાંતરે બૃહત્ માનવપરિસ્થિતિના આલેખન તરફની વાર્તાકારની ગતિ જોઈ શકાય છે. ‘જન્મોત્સવ’, ‘વૈશાખ સુદ અગિયારસ’, ‘પાંચમો દાવ’, ‘નળદમયંતી’, ‘કુરુક્ષેત્ર’, ‘વારતા કહો ને !’, ‘થીગડું’ કે ‘ગૃહપ્રવેશ’ જેવી વાર્તાઓમાં પરિચિત વાસ્તવિકતાનાં પરિમાણો બદલવાની એક પ્રયુક્તિ તરીકે સન્નિધિકરણનો વિનિયોગ થયેલો જોઈ શકાય છે. આ વાર્તાઓમાં અર્થયુક્ત સંરચના વિકસતી વિકસતી બે સમાન કથાનકો કે વૃત્તાન્તો દ્વારા માનવપરિસ્થિતિ અને જગત વિશે કોઈ જુદો જ ધ્વનિ પ્રગટાવે છે.

‘જન્મોત્સવ’માં સમયના એક જ બિન્દુ પર ત્રણ પરિસ્થિતિનું સમાંતરે આલેખન થતું આવે છે. જેમાંની બે પરિસ્થિતિઓ ઘડિયાળના કાંટે કાંટે એક સાથે નિરૂપાતી આવે છે અને આ બે પરિસ્થિતિના સ્ફોટમાંથી જ ત્રીજી પરિસ્થિતિનું સૂચન થાય છે. અસિતના તંત્રજ્ઞાન દ્વારા થતો કૃષ્ણજન્મ, એની સાથે ભળેલું કુતૂહલ, મનોરંજન અને વિધિવિધાનનું રૂઢિગત યાંત્રિક તત્ત્વ સામાજિક મેળાવડાનું વાતાવરણ રચે છે. કાનજીને ત્યાં થતો કિસનનો જન્મ કાનજી માટે આનંદનો અવસર નથી. આ પહેલાં ભાગવતની કથામાં મથુરાના કારાગારમાં થયેલો કૃષ્ણનો જન્મ પણ વસુદેવને માટે ઉત્સવ તો નહોતો જ. એક પરિસ્થિતિમાં હળવાશ છે, બીજીમાં કરુણનો ઘેરો રંગ પુરાયેલો છે. અહીં બે પરિસ્થિતિ વચ્ચે વિરોધ નથી પણ સામ્ય સ્થાપિત થાય છે. કાનજીની જેમ જ ભાગવતના કથાનક અને યંત્રવિજ્ઞાનની કરામતના વસુદેવ – બન્ને લાચાર છે. એકમાં કાનજી કિસનના ટાંટિયા તોડાવી તેનું ભવિષ્ય પાકું કરી લે છે. આથી બીજાની સહાનુભૂતિનો લાભ ભવિષ્યમાં કિસનને મળવાનો છે અને તેની રોજીરોટીનો પ્રશ્ન ટળી જવાનો છે. વસુદેવ પણ કૃષ્ણને નંદને ત્યાં મૂકી આવે છે. આમ જુઓ તો ત્રણેય પરિસ્થિતિમાં કૃષ્ણ અને કૃષ્ણનો પિતા લાચાર છે અને અનુકંપાને પાત્ર છે. સુરેશ જોષીની પ્રતિભાનો પ્રથમ સ્પર્શ વાર્તાની પ્રયુક્તિમાં જોઈ શકાય છે. વાર્તાના અંતિમ પરિચ્છેદમાં ભાષા હળવી છે. એમાં વ્યંગ અને કરુણ કટાક્ષ છે. મૂળ તો મહાભારતના મહાનાયક, અસિતની દુનિયાને સૂચવતા યંત્રવિજ્ઞાનના કૃષ્ણ તથા કાનજીનો કિસન ત્રણે અંતે તો લાચાર

છે. ત્રણેનાં મૂળિયાં જન્મથી જ ઊખડી ગયાં છે. 'જન્મોત્સવ' આખરે તો સૃષ્ટિના અધિષ્ઠાતાની લાચારીને વાચા આપે છે. આ ત્રણે કથાનકમાં અસહાય પરિસ્થિતિ વચ્ચે સામ્ય અને એ દ્વારા વ્યંગ તથા જાગતિક પરિસ્થિતિ પ્રત્યેની વક્રોક્તિ જોઈ શકાય છે. દીન-દલિતની વિષમતાના સામાજિક ચિત્ર પાસે જ વાર્તા અટકી જતી નથી. માનવીની અસહાય લાચાર પરિસ્થિતિમાં ઈશ્વર સહેજે ફેરફાર કરી શકતો નથી કારણ કે એ સ્વયં લાચાર છે તેનું સૂચન આ વાર્તામાં છે.

'વૈશાખ સુદ અગિયારસ'માં આભાના લગ્ન નિમિત્તે કેતકીના વૈધવ્યની તથા કારુણ્યની વાત કહેવાઈ છે. કેતકી અહીં સ્થળમાંથી સમયમાં ગતિ કરે છે. અહીં પણ બે સમય સાથે-સામે ચાલે છે. 'પાંચમો દાવ'માં પતિ-પત્નીની એકબીજા તરફની બેવફાઈ વાર્તામાં કેન્દ્રમાં છે. બન્ને એકમેકને છેતરતાં રહે છે અને અંતે બન્ને એકમેકની ચોરી પકડી પાડી હાશકારો અનુભવે છે. કનુના દાખલા ગણવાના સમાંતર કથાનક દ્વારા તથા ઉપકથાની પ્રતીકાત્મકતાથી સંકેતવિસ્તારની કેટલીક રસપ્રદ ક્ષણો સન્નિધિકરણની પ્રયુક્તિથી આલેખાઈ છે. 'નળદમયંતી' વાર્તામાં નળદમયંતીની કથાનું સિનેમા દ્વારા મૂર્ત થતું આભાસી(virtual) વાસ્તવ તથા ચિત્રાનું તથ્યનિષ્ઠ વાસ્તવ સમાંતરે રજૂ થયાં છે. આ વાર્તામાં આર્થિક વિષમતા કે નૈતિકતાનો પ્રશ્ન કેન્દ્રમાં નથી. દમયંતી જે પરિસ્થિતિમાં મુકાઈ હતી એવી જ પરિસ્થિતિમાં ચિત્રા મુકાઈ છે. ચિત્રા પણ દમયંતીની જેમ વિકટ પરિસ્થિતિમાંથી પોતાની જાતને કેવી રીતે ઉગારી લે છે તે ભાવશબલતા (ambivalence of emotion) દ્વારા કલાત્મક રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. એક બાજુ સિનેમાહૉલમાં તેની સાથે બેઠેલા માનવી પ્રત્યે ચિત્રાના ચિત્તમાં સમભાવ જાગે છે. સમભાવથી તે પરપુરુષના સ્પર્શને સ્વીકારી લે છે. પોતાની જાતને સમગ્ર પરિસ્થિતિથી અળગી રાખે છે. સમગ્ર પરિસ્થિતિ પ્રત્યે તે તટસ્થ અને ઉદાર છે. એને પોતાની જ આંતરશ્રીનો વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં પરિચય થાય છે અને વર્તમાનમાં ઘટી રહેલી ઘટનાને તે અતિક્રમી જાય છે. પોતાના શરીર અને મનને તે જુદાં કરી નાખે છે. ઑફિસમાં થતી નરેશની માનહાનિને સ્મૃતિની મદદથી પોતાનામાં સાકાર કરી, શરીરના અનુભવથી મનને અલિપ્ત રાખે છે. અહીં કલાના અનુભવમાં નૈતિક મૂલ્યો વાચકને વચ્ચે નડતાં નથી. ચિત્રા તેના લાક્ષણિક અર્થમાં સતીની કોટિએ પહોંચે છે. એક સંવેદનશીલ, શિક્ષિત અને સંસ્કારી નારી પોતાની સંવેદનાને વાચાળ રીતે શાબ્દિક રૂપ આપે છે, જોકે એ ટાળી શકાયું હોત.

'વારતા કહો ને !'માં ચંપાની માતૃત્વની ઝંખના અપૂર્ણ રહી છે. ચંપાના વર્તનથી રોષે ભરાયેલા ઇન્દુભાઈ પહેલાં તો ચંપાને થપ્પડ મારી બેસે છે અને ત્યાર બાદ ક્ષણિક

આવેશમાં આવી ગયેલી ચંપાને મનાવી હળવી બનાવે છે. ચંપાને નિમિત્તે ઇન્દુભાઈની વેદના તીવ્ર બને છે. આમ તો બન્ને એક જ પરિસ્થિતિમાં છે. ચંપાની માતૃત્વની ઝંખના અપૂર્ણ રહી છે તો ઇન્દુભાઈએ પણ દીકરી ગુમાવી છે. વાર્તાને અંતે બન્નેનું પરિવર્તન થાય છે. ઇન્દુબાઈનો રોષ વાત્સલ્યમાં પરિણમે છે. પોતાની મૃત દીકરી રેણુને તેઓ ફરીથી ચંપા દ્વારા પામે છે. રેણુની વાત જોડાવાની સાથે જ સમગ્ર વાર્તાનો સંદર્ભ બદલાઈ જાય છે. 'કુરુક્ષેત્ર'માં મહાભારતકાલીન સમય અને વર્તમાન સમય વચ્ચેની સમાનતા કુરુક્ષેત્રના પ્રતીક દ્વારા મૂર્ત થાય છે. નાયક પોતાના અખંડ સ્વરૂપને પત્ની તથા કવિતામાં પામી શકે પરન્તુ પોતે જ છિન્નભિન્ન હોય અને કશું જ પૂરેપૂરું પામી શકતો ન હોય તો પત્ની તેને અખંડ રીતે પ્રગટ કરી શકે ખરી? મધ્યમ વર્ગની વિટંબણા કે સંઘર્ષની પાસે જ આ વાર્તા અટકતી નથી. અહીં સંવેદનશીલ માનવીની પાયાની વેદના રૂંધી નાખતી પરિસ્થિતિના આલેખન દ્વારા થોડી વાચાળતાથી વ્યક્ત થઈ છે.

'થીગડું'માં પ્રભાશંકરના જીવનની સમાંતરે ચિરાયુની કથા દ્વારા સ્મૃતિ અને અપેક્ષા વચ્ચે મુકાયેલા માનવીનું જીવન કેવું હોય એ પ્રશ્ન ગુંથાયો છે. 'થીગડું'ના અભિધાયુક્ત અર્થથી લઈ વ્યંજનાપૂર્ણ અર્થ સુધીનો વિસ્તાર આ વાર્તામાં છે. ચિરાયુ તથા પ્રભાશંકરના સમય વાર્તાને અંતે એકબીજામાં ભળી જાય છે. જીવનની સંધ્યાએ પોતાના કોટના રંગ જોડે મેળ ન ખાતું કપડું લઈ પ્રભાશંકર થીગડું મારવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરે છે. ચિરાયુ થીગડું મારવા માટે બારણે બારણે ભટકે છે. ચિરાયુ માટે એનું પહેરણ એના અસ્તિત્વનો એક અનિવાર્ય અને દૂર ન કરી શકાય એવો અંશ છે. વસ્ત્ર વિધિ દ્વારા પહેરાવાઈ ગયું છે એની અસરકારકતા ખંડિત થઈ છે, પૂર્ણપણે ચાલી ગઈ નથી. એ હવે વસ્ત્ર ઉતારી શકે એમ નથી. વસ્ત્ર જોડે સંકળાયેલી શરતો માતાપિતા કે નગરજનો પૂરી કરી શક્યાં નથી. એ શરતો પૂરી થાય એવી આતુરતાથી ચિરાયુ બારણે બારણે થીગડું મારવાની આજીજી કરતો ભટકે છે. મનુની ઇચ્છા એ વસ્ત્ર ઉતારી દઈને એને વેદનામુક્ત કરવાની છે પણ ચિરાયુને તો વસ્ત્ર સંધાવીને અમર રહેવું છે. માનવી માત્રનો આ વિષાદ છે. એની પૂર્ણતાની ખોજ કે સુંદર રહેવા માટેની ઝંખના ભાગ્યે જ ટકાઉ રહે છે. પ્રભાશંકર થીગડું મારી શકે છે, ચિરાયુ નહીં, એણે તો ભટકવાનું જ છે. ચિરાયુને મળેલું વરદાન શરતને કારણે એને માટે શાપરૂપ બને છે. માનવીની અમર્યાદ પ્રાપ્તિની સાથે અમર્યાદ ઝંખના અને વેદના જોડાયેલાં છે. ચિરાયુને મળેલું અમરત્વ અમર્યાદ છે. યાતના જ માનવીના અસ્તિત્વનો અર્ક છે. એક જિજીવિષાથી થીગડું મારે, એક થીગડું મારવા માટે ભટકે. રાજારાણી ચિરાયુની અમર્યાદ લાલસાને સહન કરી શકતાં નથી માટે અભિશાપ ઉચ્ચારે છે અને એ જ માનવીનું ગૌરવ છે. અમરત્વનો ચહેરો

ભયાનક, કુત્સિત તથા ઘૃણાસ્પદ છે. ચિરાયુને પોતાની અમરતા ગમતી હશે પણ એની આસપાસના માનવીનું શું ? એનું અમરત્વ એને માટે જ પરમ યાતનાનો વિષય બને છે. બે સમાંતર કથાનકોની સન્નિધિમાંથી માનવ અસ્તિત્વની અમરતાની ઝંખના અને તેની જોડે સંકળાયેલાં વિષાદ અને એકલતા આ વાર્તાના અર્થઘટનની શક્યતાઓને વિસ્તારે છે.

'ગૃહપ્રવેશ'માં ભાષાનું તથા સમયનું કાઠું બદલાયેલું જોવા મળે છે. પત્નીની બેવફાઈનો વિષય કંઈ નવો નથી. એને બહેલાવીને ઘેરા રંગો પૂરી વાત કરવાનું લેખકે ટાળ્યું છે. આ વાર્તામાં ઘટના વિશેના ભાવ-પ્રતિભાવ પ્રફુલ્લની વેરવિખેર માનસિક સ્થિતિ દ્વારા વ્યક્ત થયા છે. આ આલેખનમાં તાજગી છે. રોજબરોજની ભાષાની ગતિ અને સમયની ગતિનો અહીં તાલભંગ થયો છે. ઘટનાનો ઝાઝો ભાર વર્તાતો નથી. પતિ-પત્નીની વાતને બદલે વાર્તાનાયક પ્રફુલ્લના આંતરમનની વાત વધારે તીવ્ર બને છે. સમય અહીં આગળ વધે છે, પ્રફુલ્લ પાછળ રહી જાય છે. બીજું, વૈશ્વિક ઘટનાઓ જોડે તથા ભવિષ્યનાં સપનાં અને તરંગબુટ્ટાઓ જોડે સંકળાયેલી ભાષા પ્રફુલ્લના ચિત્તના હાલકડોલક, વર્તમાનથી અસહાય બની નાસી છૂટવાના ફાંફા મારતા ચિત્તની ગતિનો આડોઅવળો ગ્રાફ દોરે છે. એ સ્થિરતાનું બિન્દુ ગુમાવી બેઠો છે. પ્રફુલ્લ એના લાક્ષણિક અર્થમાં ગૃહપ્રવેશથી સદાને માટે વંચિત રહે છે. 'વાર્તાની વાર્તા' તથા 'પ્રથમ મનોયત્ન' આ બન્ને વાર્તામાં સર્જકતા સાથે સંકળાયેલી અડચણો, પરંપરાગત વાર્તાની કથનરીતિ, ભાષા, ઘટના ઇત્યાદિ વિશે શરૂઆતમાં હળવો કટાક્ષ જોવા મળે છે. પહેલી વાર્તામાં સન્નિધિકરણ અને સાહચર્યોની પ્રયુક્તિ લેખે લગાડાઈ છે. બન્ને વાર્તામાં પરંપરાગત વાર્તાલેખનની સામગ્રીમાંથી કેવી રીતે મુક્ત થવું તે લેખકને સતાવે છે. બન્ને વાર્તામાં મૂળ તો વિચ્છેદની વાત છે. પરન્તુ હકીકતને કલામાં કઈ રીતે રૂપાંતરિત કરવી તે મોટો કોયડો બન્ને વાર્તાના કેન્દ્રમાં છે. 'વાર્તાની વાર્તા' એ પ્રશ્નને જીવનની હકીકત અને વાર્તાકલાની સમાંતરે સૂક્ષ્મ સ્તરે પ્રગટ કરે છે. 'પ્રથમ મનોયત્ન'માં એ ભૂમિકા સુધી ઝાઝું પહોંચી શકાયું નથી.

સુરેશ જોષી ઘણી વાર ઇતિહાસકથા, લોકકથા, દંતકથા, પરીકથા અને પુરાણકથાના ઉપજાવેલા અંશોને પ્રયુક્તિના એક ભાગ રૂપે મૂળ વાર્તામાં સેળવીભેળવી દે છે અને એ દ્વારા એના સંદર્ભોને આધુનિક માનવીની સંવેદના તથા એના અસ્તિત્વને મૂંઝવતા પ્રશ્નો જોડે સાંકળી એક નવો જ સમ્બન્ધ રચે છે. 'વીરાંગના' જેવી વાર્તાના શીર્ષકમાં જ વિડમ્બના છે. આ વાર્તાની નાયિકા સંયુક્તા વીરાંગના થઈ શકતી નથી. માતાની તથા અન્ય પુરુષોની સત્તાનો એ ભોગ બને છે. તેનું શોષણ મા તથા અન્યો દ્વારા થાય

છે. મધ્યકાલીન વાતાવરણ સમકાલીન વાતાવરણની વિરુદ્ધ અહીં પ્રતીકાત્મક રીતે વણાયેલું છે. વાર્તામાં વિપરીત વેશે પ્રવેશેલા અર્થો સંયુક્તાના કરુણને ઘેરો બનાવે છે. 'લોહનગર'માં રૂપકગ્રંથિનો અનેક અર્થો વ્યંજિત કરતો વિસ્તાર છે. આપણાં કેટલાંક મૂલ્યો સ્વતંત્રતા, શહીદી, બલિદાન, દેશપ્રેમ, ત્યાગ અને કેટલાક આદર્શો અને ભાવનાઓના લોહનગરમાં આપણે કેવાં બદ્ધ થઈ ગયાં છીએ તે ભભકાભરી, ઉપરઉપરના ચળકાટવાળી ગૌરવયુક્ત ભાષાના લેબાશ દ્વારા દર્શાવાયું છે. આપણે આદર્શો અને મૂલ્યોને નામે કારાગારો રચીએ છીએ પછી પોતે કેવાં સુરક્ષિત છીએ એવો ભ્રમ કેળવી તેનાથી જ રિબાતાં પોતાના જ સ્વત્વના મરણનું કારણ કેવી રીતે બનીએ છીએ તે આ વાર્તામાં સમર્થ રીતે દર્શાવાયું છે. આ પ્રકારની વાર્તાઓ મર્યાદિત અર્થઘટનોની સીમામાં પુરાઈ ન રહેતાં, ગ્રાહકતાનાં બદલાતાં ધોરણોના સંદર્ભમાં નવાં નવાં અર્થઘટનોની દિશા ખોલી આપે છે.

આધુનિક માનવીની અનેક ભાવપરિસ્થિતિઓને સુરેશ જોષીએ અલગ અલગ રચનાવિધાનોથી વર્ણવી છે અને એ દ્વારા પાત્રના સંવેદનાજગતને તથા એના ચિત્તગત સમયની જુદી જુદી મુદ્રાઓને રૂપ આપવા સામસામા છેડાની શૈલીઓને વાર્તામાં પ્રયોજી છે. યંત્રસંસ્કૃતિની સામે તેઓ પ્રકૃતિને લઈ આવે છે. વર્તમાન જીવનની નિઃસારતા, સંવેદનજડતા અને અસંગતિભર્યા જગતની સામે વિસ્મય અને ભયાનકથી ભર્યું ભર્યું પરીકથાનું, કપોલકલ્પનાનું વિશ્વ લઈ આવે છે. આ માટે વાર્તામાં તેઓ સ્પર્શક્ષમ અને પ્રતીકાત્મક વાતાવરણનો વિનિયોગ કરે છે. એમની મોટા ભાગની વાર્તાઓનાં પાત્રોનું ભૂતકાળની સમૃદ્ધિથી સભર એવું જગત ક્યાંક અલોપ થઈ ગયું છે. એ પાત્રો આપણા સમયની જીવનરીતિઓ અને સંરચનાઓ જોડે સંવાદ સાધવામાં નિષ્ફળ જાય છે એટલે આ વાર્તાઓમાં સ્ત્રી-પુરુષોના સમ્બન્ધોની સૃષ્ટિ અદ્‌ભુત ને ભયાનકથી રસાયેલી છે. એમનાં પાત્રો વારંવાર પ્રકૃતિ તરફ વળવાની ઝંખના સેવે છે. બુદ્ધિવાદે, વિભાવનાઓએ તથા તારણોએ જગતને હ્રસ્વ અને એકવિધ કરી દીધું છે. જીવન કશાકની અવેજીમાં પરોક્ષ રીતે જીવાય છે. આ અભાવગ્રસ્ત જીવનની સામે તેઓ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ જગત રચે છે. વર્તમાનની યંત્રણાથી મુક્તિ મેળવવા એમનાં પાત્રો વારંવાર ખોવાઈ ગયેલા સમૃદ્ધ ભૂતકાળ તરફ ઉન્મુખ બને છે. વર્તમાનમાં એક બાજુ ખાલીપણું, એક્લતા, વેરવિખેરપણું અને શૂન્યતા છે. પોતાનું ખોવાયેલું વિશ્વ સજીવન કરવા તેઓ પરીકથા, દંતકથાના પ્રદેશોની યાત્રાએ પાત્રોને લઈ જાય છે. એમનાં પાત્રો વર્તમાનથી ઊખડી ગયાં છે તેથી કાળની યોજનામાં ભૂતકાળ અને વર્તમાનની સહોપસ્થિતિ વારંવાર રચાતી આવે છે. પાત્રોના અનુભવના એક અનિવાર્ય અંશ રૂપે સમયની યોજનામાં સંવેદનો,

સંસ્કારો અને સ્મૃતિઓનું સૂક્ષ્મ નકશીકામ એમની વાર્તાઓમાં રચાતું આવે છે. આ સંદર્ભમાં 'રાક્ષસ', 'વર્તુળ', 'અગતિગમન' જેવી વાર્તાઓની તપાસ કરી શકાય. ભાષાનાં વિવિધ પોત દ્વારા સમયની ગતિમાં એમનાં પાત્રો જીવનનો અર્થ શોધવાનાં વ્યર્થ ફાંફાં મારે છે એટલે એ પાત્રોની વાણીમાં વ્યંગ, કટાક્ષ, દોષદર્શન અને આધુનિક સમાજ માટેનાં ટીકા-ટિપ્પણો પુનરાવર્તનનો દોષ વહોરીને પણ ક્યારેક પ્રવેશી ગયેલાં જોઈ શકાય છે. સાથે સાથે એ પણ નોંધીએ કે સુરેશ જોષીએ એમની કેટલીક વાર્તાઓમાં રચનારીતિના વિવિધ પ્રયોગો વડે વાસ્તવિકતા વિશેના પરંપરાગત ખ્યાલને સંસ્કાર્યો છે. વાસ્તવિકતાને સામે છેડે કપોલકલ્પિત(fantasy) અને અસંગતિ(absurd)નું તત્ત્વ છે એમ નહીં પણ એ બન્ને તો બૃહત્ ને સંકુલ વાસ્તવિકતાનાં જ પરિમાણો છે એ કેટલીક વાર્તાઓમાં દર્શાવ્યું છે. આ સંદર્ભોને બૃહત્ પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂકીને સુરેશ જોષીની કેટલીક વાર્તાઓનો આસ્વાદ તથા અર્થઘટનની ભૂમિકાએ રહી પરિચય મેળવીએ.

'એક મુલાકાત'નો નાયક શ્રીપતરાયને મળવા જાય છે અને પોતાની આભાસી દુનિયામાં તેને મળે છે પણ ખરો. પરન્તુ હકીકતમાં તેને મળ્યા વિના જ પાછો ફરી જાય છે. અહીં જે કંઈ બને છે તે નાયકના ચિત્તમાં જ બને છે. તેનું આલેખન વાર્તામાં પ્રતીકાત્મક રીતે થયું છે. સત્તા તથા દંભનું વરવું રૂપ માણસનું કેવું ભક્ષણ કરે છે તે રચનામાં વ્યાપેલા સમયના ગતિશીલ કલ્પન દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યું છે. નાયક ખરેખરા અર્થમાં શ્રીપતરાયને મુખોમુખ મળતો નથી તો પ્રશ્ન એ છે કે તે કયા શ્રીપતરાયને મળે છે ? અથવા તો એનું આત્મપ્રક્ષેપણ છે ? પોતે જે ઓરડામાં શ્રીપતરાયની પ્રતીક્ષા કરે છે ત્યાં જ એને પોતાના જ ભયાવહ, કુત્સિત, દંભી તથા સત્તાશીલ રૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અને એ પરિસ્થિતિ ઝાઝી સહન ન થતાં પોતાનાથી જ ત્રાસીને બંગલાની બહાર નીકળી જાય છે. એ રીતે એ પોતાને થયેલી શ્રીપતરાયની પ્રતીતિને મળે છે. એનું મૂળ જેટલું પોતાની બહાર છે એટલું પોતાની અંદર પણ છે. અહીં સમય આગળ નીકળી જાય છે એ અર્થમાં નાયક સમયની નવી અભિજ્ઞતાને તેના વિશિષ્ટ સંદર્ભમાં પામે છે.

'રાક્ષસ'માં નહિવત્ ઘટનાનો આધાર લઈને ભાષાની અલગ અલગ મુદ્રાઓ દ્વારા જીવનની પરસ્પરવિરોધી સંરચનાઓને આકાર આપવામાં આવ્યો છે. વાર્તાના બે ખંડ છે. પૂર્વાર્ધમાં રાત્રિના અંતિમ પ્રહરથી લઈને પરોઢના પ્રથમ પ્રહર સુધી નાયકે પ્રકૃતિના સાન્નિધ્યમાં જીવનબળથી છલકાતી, નાયિકાની આંતરશ્રીના સ્પર્શથી ભરી ભરી પરીકથાની, ભૂવાની, મંત્રતંત્રની ભયાનક ને વિસ્મયથી સભર એવી સૃષ્ટિમાં પરિભ્રમણ કર્યું એનું આલેખન છે. પ્રથમ ખંડની ભાષા કલ્પનનો વૈભવ સર્જતી ઇન્દ્રિયોનાં પરિમાણોને વિસ્તારતી, કાવ્યાત્મકતા સાધતી, પ્રકૃતિનાં રુદ્ર-રમ્ય અને માનવીની

સંવેદનાનાં છાયાપ્રકાશને નિરૂપતી સમયના દ્રુત લયમાં ગતિ કરે છે. બીજો ખંડ રંગ વિનાની, હકીકતોનું ઉષ્માહીન સપાટ બાનીમાં આલેખન કરતો દસેક નાનાં નાનાં વાક્યોમાં પૂરો થાય છે. ‘એણે મારો હાથ ખેંચીને પાસે લીધો. પોતાની આંગળીથી મારી હથેળીમાં લખ્યું ‘રાક્ષસ !’ અહીં સીધીસાદી ચમત્કૃતિ નથી. નાયક રાક્ષસ નથી. એને રાક્ષસી સૃષ્ટિનું સ્મરણ કરાવી પોતાનાં અધૂરાં કાર્યને પૂરું કરવાનું તેમાં સૂચન છે. તો સાથે સાથે સંવેદનાના અભાવના, સ્વત્વના મરણના અને અસ્તિત્વની સ્થગિતતાના વિસ્તરતા જતા મેટાફર રૂપે ‘રાક્ષસ’ વાર્તાની તપાસની ઉઘાડા છેડાવાળી શક્યતાઓ વાર્તાકાર આપણે માટે ખુલ્લી રાખે છે.

શાક લેવા જતા લાભશંકરના મનમાં સ્વજનોના મરણનો ભાર તો છે જ ત્યાં જ રસ્તામાં એઓ મૃત્યુનો સામનો કરે છે અને પરાભવ પામ્યા વિના તેમાંથી બહાર નીકળી જીવનની સન્મુખ કેવી રીતે થાય છે તે અનુભવ સમયની સ્થગિતતાના એક બિન્દુમાં જ અનેક સમયોની ગતિ નિરૂપી, ભાષાની સમ્યક્ યોજના દ્વારા ‘વર્તુળ’માં મૂર્ત પામ્યો છે. આ વાર્તામાં ‘રસોળી’ ઢાલ તરીકે, સ્વ-બચાવના માધ્યમ તરીકે મૃત્યુની ક્ષણે કામમાં આવતી નથી. ‘મૃગજળ’ નરી ભ્રાન્તિ બની રહે છે. જીવનની અંદર જ માનવી મરણને ઉછેરે છે. જેમ ‘ઇયળ’ શાકભાજીનાં પાન કોતરી ખાય છે એમ મરણ પણ જીવનને ક્ષણે ક્ષણે કોતરતું જાય છે. આ રીતે રસોળી, મૃગજળ અને ઇયળનાં પ્રતીકો વાર્તામાં સક્ષમ રીતે પ્રયોજાયાં છે. મૃત્યુની આ ક્ષણે જીવનના વિવિધ તબક્કે થયેલા સુખદુઃખાત્મક અનુભવોને સ્મરણની મદદથી, અવાજનાં કલ્પનો દ્વારા લાભશંકર તાદૃશ કરે છે. મરણનાં પગલાંના સંભળાયેલા અવાજનો અવાજનાં કલ્પનો દ્વારા લાભશંકર પ્રતિકાર કરે છે. અહીં ભાષાના આક્રમણ દ્વારા વાસ્તવિક રીતે સામે ઊભેલા મરણને છેકવાના અને તેમાંથી મુક્ત થવાના લાભશંકરના વ્યર્થ પ્રયત્નો છે. આ કલ્પનો માત્ર અવાજોની યાદી નથી. વિશિષ્ટ સંદર્ભમાં જોઈશું તો આ બધાં વીતેલા સમયનાં ચિત્તગત વાસ્તવો છે. અહીં લગભગ અવાજનાં ત્રીસેક કલ્પનો સંયોજકો અને ક્રિયાપદોનો આધાર લીધા વિના ક્ષણના એક જ ઝબકારામાં લાભશંકરના ચિત્તમાં ઊભરાય છે. આ અવાજો લાભશંકરને મૃત્યુનો પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ આપે છે. વાર્તાને અંતે ભાષાની મુદ્રા પરિવર્તન પામે છે. અલ્પવિરામના ટુકડાઓથી રચાયેલું અંતનું આખું વાક્ય મૃત્યુએ સર્જેલા શૂન્યાવકાશને જીવનથી ભરી દે છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો નિર્દેશ કરતાં આનંદનાં વર્તુળોને આ નાનાં વાક્યો જીવનસભર કરી દે છે. મૃત્યુની ક્ષણ પછી લાભશંકર પુનઃ જીવનની સન્મુખ થાય છે. આમ ક્ષણના એક જ બિન્દુએ જીવનથી મરણ ને ફરીથી જીવન સુધીનું વર્તુળ કલ્પનની સજીવ યોજનાથી પૂરું થાય છે.

'વરપ્રાપ્તિ'માં નાયિકા લવંગિકાનું તથા નાયકનું મનોગત પ્રતીકાત્મક રીતે રૂપ પામ્યું છે. પોતાના પ્રેમની શિશુસહજ મુગ્ધતાને નાયિકાએ પોતાની ચેતનામાં અખંડ રાખી છે. વાર્તાના અંતે આ વ્યવહારજગતમાં ખોવાયેલા નાયકને લવંગિકા ફરીથી પામે છે. અહીં માત્ર નાયિકા જ નાયકને ફરીથી પામતી નથી પરન્તુ નાયક પણ નાયિકા દ્વારા પોતાના ખોવાયેલા સમયને ફરીથી પ્રાપ્ત કરે છે. વાર્તાકારે પરમ્પરાગત શૈલીના માળખામાં રહી અદ્ભુત તથા ભયાનકના વાતાવરણના કલાત્મક નિરૂપણ દ્વારા આ દર્શાવ્યું છે. કપોલકલ્પિતની આ ગતિને 'પ્રત્યાખ્યાન'માં જુદી રીતે પામી શકાય છે. 'પ્રત્યાખ્યાન'ની રૂમાની માતૃત્વની ઝંખના વણસંતોષાયેલી રહે છે. એ સર્વસ્વ પ્રગટ કરવા માગે છે પણ પતિ, પ્રકૃતિ, સર્વ તરફથી એને જાકારો મળે છે અને રૂમાનું અંતરતમ અપ્રગટ જ રહી જાય છે. આ અતૃપ્તિની ગૂંગળામણ સ્વપ્ન દ્વારા પ્રતીકાત્મક રીતે નિરૂપાઈ છે. અતૃપ્તિ માત્ર દેહની નથી, એ તો સમગ્ર અસ્તિત્વને વીંટળાઈ વળી છે. ખૂંધું રુવાંટીવાળું પ્રાણી, ઈંડાં, પતિનો રુવાંટીવાળો હાથ, શિલા – આ બધાં રૂમાની અપૂર્ણતાના સંકેતોને વિસ્તારે છે. તેની અપૂર્ણ માતૃત્વની ઝંખનાને તથા પતિની નપુંસકતાને સ્વપ્ન તથા વાસ્તવજગતની એકબીજાની સીમાઓ લોપતી સૃષ્ટિ દ્વારા અને કપોલકલ્પિતની પ્રયુક્તિથી રૂપ પ્રાપ્ત થયું છે.

સુરેશ જોષીની વાર્તાકળાના પ્રયોગશીલ ઉન્મેષો એમના છેલ્લા બે વાર્તાસંગ્રહોમાં વિશેષ માત્રામાં વિકસતા જોઈ શકાય છે. આ વાર્તાઓમાં કથાતત્ત્વ ક્રમશઃ હ્રાસ પામતું જાય છે. સ્થૂળ ઘટનાઓ ઓગળતી જાય છે. પાત્રોના જીવનની આછીપાતળી રેખાઓ વાતાવરણની મદદથી આલેખવામાં આવી છે. આ વાર્તાઓ વધારેમાં વધારે અસંગતિ તરફ ઢળે છે. અહીં સ્ત્રી-પુરુષના સમ્બન્ધોની ઊર્મિમય ભાત રચાય છે. આ સંબંધોમાં અભાવ, અતૃપ્તિ, એકલતા, કુંઠાઓ, ક્યાંક ક્યાંક વિશ્વની દખલગીરી તો ક્યાંક પોતાના સ્વત્વથી છેદાઈ ગયાની લાગણીનાં આછાંપાતળાં ચિત્રો છે, જે કેટલાંક પુનરાવર્તનો પામતાં કલ્પનો તથા પ્રતીકોની યોજનાથી ઘુંટાયા કરે છે. આ વાર્તાનાં પાત્રોની વાણીમાં વક્રતા છે, વાર્તાની ભાષા પ્રવાહી અને તિર્યક્તાથી વહે છે. આગળ જતાં આ બધું સૂક્ષ્મ-સંકુલ સ્વરૂપો, માનવનિયતિ અને યુગસંદર્ભ જોડે સંકળાતું આવે છે. 'આંધળી માછલીઓ' જેવી વાર્તામાં નાયક-નાયિકાનો વિચ્છેદ કેન્દ્રમાં છે. આ વાર્તામાં સ્મરણ, સ્વપ્ન, તરંગ અને વાસ્તવિકતાના તંતુઓ એકબીજામાં ગુંથાયાં છે અને તેમાંથી જ નાયક-નાયિકાના સમ્બન્ધની સંદિગ્ધતા પ્રગટતી આવે છે. નાયિકાનું કથળેલું બદ્ધ દામ્પત્યજીવન, પૂર્ણા નામની સ્ત્રી સાથેનો પતિનો સમ્બન્ધ, પોતાના પતિ પ્રત્યેનો નાયિકાનો સ્નેહ અને ધિક્કારનો સંમિશ્ર ભાવ – આ બધું કલ્પનો, દંતકથાની યોજના,

વાસ્તવ અને કપોલકલ્પિતના તાણાવાણા તેમ જ આંતરસંવાદ તથા નાટ્યાત્મકતા દ્વારા નિરૂપાયું છે જે અંતે તો નાયિકાના ક્ષુબ્ધ મનોગતને વ્યંજિત કરે છે. 'વલય' વાર્તાની નાયિકાની આજુબાજુ સ્મૃતિ અને સમયનાં વલણો સતત ઘુમરાયા કરે છે. નાયકની સ્મૃતિની ભીંસથી ગૂંગળામણ અનુભવતી નાયિકા ક્ષણ ક્ષણ વચ્ચેનો સમ્બન્ધ ભૂંસી નાખવા માગે છે અને નર્યા વર્તમાનમાં શ્વસવા માગે છે જે એને માટે અશક્ય છે. આ વાર્તામાં આવતી ગીતની પંક્તિ અત્યંત મહત્ત્વની છે જે નાયિકાની પોતાની અંદર સ્મૃતિ રૂપે છે, એને ઢંઢોળે છે અને એની સામે પ્રશ્ન છે નાયકની સ્મૃતિમાંથી મુક્ત કઈ રીતે થવું ? સમગ્ર વાર્તામાં અમૂર્તીકરણ દ્વારા આ દર્શાવાયું છે. જોકે કાળી માછલી એટલે શું એવો સવાલ કોઈને થાય ખરો.

'પદ્મા તને'માં નદી ને નારીનું એકબીજામાં ભળી જતું કલ્પન ફરી પુનરાવર્તન પામે છે. પદ્મા આ સંવેદનજડ સમાજમાં રહી યાંત્રિક જીવન જીવતી થઈ છે. તેનામાં સ્થિતિજડતા આવી છે. તે ફરી જીવનપ્રવાહમાં જળ બની વહે એવી નાયકની ઝંખના છે. એ માટે પદ્મા જળમાં લય પામે, પોતાનું નિર્વાણ સાધે એવી તિરસ્કારભરી શાપવાણીથી નાયક તેને સતત ઉપાલંભ આપતો રહે છે. અહીં સુરેશ જોષીએ કેળવેલો નગર અને ભદ્રલોક માટેનો આક્રોશ જોવા મળે છે. સ્નેહ અને તિરસ્કારના પરસ્પર-વિરોધી ભાવોનો રણકો વ્યુત્ક્રમવાળાં ગતિશીલ વાક્યોની યોજનામાં જોઈ શકાય છે. 'યોષિતા', 'આંધળી માછલીઓ', 'વલય' અને 'પદ્મા તને'માં આવતું જળનું પુનરાવર્તિત થતું કલ્પન નારી, જળ અને સમયનાં અનેક પરિમાણો રૂપે, અનેક સંદર્ભો સાથે પ્રતીકાત્મકતા ધારણ કરે છે.

'બે સૂરજમુખી અને' એ વિરામચિહ્નો વિનાની વાર્તા છે તેથી એ ગતકડું છે કે એ જ કારણે તે વાર્તા વિશિષ્ટ બને છે એવું નથી. વાર્તાના આંતરપ્રવાહને તપાસતાં એ તો જરૂર કહી શકાય કે વાર્તામાં વિરામચિહ્નોના અભાવમાં પાત્રના ચિત્તની ગતિવિધિને વ્યવધાન વિના એકધારી વહેતી રાખવામાં આવી છે. વાર્તામાં સંકેતપરક અવકાશ પૂરી સભાનતાથી રખાયો છે. પાત્રના ચિત્તની અસ્ખલિત ગતિ વ્યુત્ક્રમવાળી કાવ્યાત્મક શૈલી અને મુક્ત સાહચર્યોની પ્રયુક્તિ દ્વારા નિરૂપાઈ છે. સર્જક અહીં ચિત્તમાં ટોળે વળેલા અનેક સમયોને છેકતો ભૂંસતો આપણને વાર્તા કહે છે. આ સર્જક મધ્યાહ્ને ઘરેથી બહાર નીકળે છે. અજાણ્યા પ્રેમી યુગલની ગુજગોષ્ઠિનો સાક્ષી બને છે. પોતાના શિશુજીવનથી લઈ વર્તમાન સમય સુધીનાં સ્મરણોથી એનું મન સભર છે. અનુભૂતિના વિવિધ તરંગો મનમાં ઊછળે છે, પછડાય છે તે વાર્તાકારે આંતરચેતનાપ્રવાહની શૈલી વડે દર્શાવ્યું છે. અહીં ભાષાની દ્રુત-મંથર ગતિ છે. સમય ઊલટોસુલટો થઈ જાય છે

તેથી વિરામચિહ્નો નથી. એનુંય વ્યવધાન સર્જકની સ્મૃતિ ખમી કે સહી શકે એમ નથી. ભાષાનાં પોત આ વાર્તામાં સપાટીથી વ્યંજના સુધી પલટાતાં રહે છે. દાદા, પત્ની, દીકરી રેણુ સાથેના સંવાદો, સપનાંનો સંદર્ભ, વાસ્તવિક જીવનના આછાંપાતળાં સ્મરણોની આવ-જા – આ બધાંની સહોપસ્થિતિ દ્વારા ક્ષયિષ્ણુ સંસ્કૃતિ, નષ્ટ થતી પ્રકૃતિ અને તેમાંથી જ જન્મતી શૂન્યતા તથા પોતાની ગેરહાજરી એ જ મરણ – આ સર્વનું આલેખન ગત્યાત્મક આંદોલિત થતી ભાષાના સંકેતો દ્વારા થયું છે. સર્જકનું ચિત્ત અનેક અવાજોની સ્મૃતિથી ખીચોખીચ છે. એના સ્વત્વનો લોપ કરવા બધાં જ તત્ત્વો તૈયાર છે અને સર્જકે એ તત્ત્વો સામે સતત ઝઝૂમતા રહેવાનું છે તથા સ્વનો નિજી સર્જનાત્મક અવકાશ શોધવાનો છે. 'બે સૂરજમુખી અને'માં 'અને'ના સંયોજક પછી અવકાશ છે અને એમાં મુક્ત સાહચર્યોનો વિહાર છે. 'અને'નો સંયોજક પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ, પ્રેમ અને સ્વ જોડે અનુસન્ધાન રચી શકે એમ નથી તેથી હવે તો પેલો અવકાશ જ માનવનિયતિ માટે જ કહે છે : 'પવન નમાવે છે પડછાયાને આકાશને ખોતરતી બેઠી છે કીડી શૂન્યને બેઠો છે પાસ આપણા અસ્તિત્વનો'

'અને મરણ'માં અનેક રચનારીતિની પ્રયુક્તિઓનો ગુંફ રચાયો છે. વાસ્તવિક વર્ણનથી શરૂ થતી આ વાર્તામાં બે સમય સમાંતરે ચાલે છે. હવે ભૂતકાળની મુગ્ધતાની સામે યંત્રસંસ્કૃતિની યંત્રણા મૂકવામાં આવી છે. જીવન છે તો આશા છે, આપણે ઝંખીએ છીએ અદ્વૈતને પણ દ્વૈત વચ્ચે જીવવું પડે છે. આશા છે પણ વિશ્વની દખલગીરીને કારણે તે પૂર્ણ થતી નથી. તેથી જન્મે છે અસંગતિ. આમ મુગ્ધતાની સામે વર્તમાન જીવનની અસંગતિ મૂકી તેના સન્નિધિકરણ દ્વારા સમગ્ર રચનાની ભાત રચાતી આવે છે. હવે પરીકથા કે કપોલકલ્પિતનું વિશ્વ જીવવાનું આશ્વાસન આપી શકે એમ નથી. મરણનો પાસ સમગ્ર અસ્તિત્વને લાગી ચૂક્યો છે. હવે તો માત્ર જીવતાં જીવતાં જ મરણોત્તર જીવન જીવવાનું છે.

એમના છેલ્લા વાર્તાસંગ્રહ 'એકદા નૈમિષારણ્યે'માં સુરેશ જોષી પોતાની સર્જકતાને સરાણે ચઢાવવા જુદો માર્ગ લે છે. વિષય તથા તેની અભિવ્યક્તિ બન્ને અહીં બદલાયેલાં જોવા મળે છે. કપોલકલ્પિતનું સ્થાન હવે અસંગતિ લે છે. પ્રકૃતિ, પરીકથા ને ભૂતકાળની સમૃદ્ધિથી ભર્યા ભર્યા સંવાદી વિશ્વને સ્થાને નગરસંસ્કૃતિની યંત્રણા ને ભીંસ વાર્તાનાં કેન્દ્રવર્તી તત્ત્વો બને છે. જોકે અહીં પણ માનવીની હતાશા, શૂન્યતા, એકલતા અને સ્વત્વને પામવાની ઝંખના જેવા ભાવો સદંતર ગેરહાજર નથી પણ તેનાં સ્વરૂપ અને શૈલી બદલાયાં છે. 'પંખી' જેવી વાર્તાનું વિશ્વ ભયાનક અને વિસ્મયના તાણાવાણાથી વણાયેલું છે. પાર્ટીમાં બધા મિત્રો ખોવાયેલા છે, નાયક એ વાતાવરણ જોડે ભળી શકતો

નથી. એની પદ્માકાર ચેતનાની ગતિ આ યાંત્રિક, એકવિધ વાતાવરણની સામેની દિશામાં ફંટાય છે. અહીં વાતાવરણ પંખીના પ્રતીક દ્વારા અપાર્થિવતા ધારણ કરે છે. પરન્તુ અંતે નાયકને એમાંથી મુક્તિ અપાવે છે નારી. એના પ્રેમનું સ્મરણ. સમગ્ર વાર્તાના આયોજનમાં પંખીની ભયાનક સૃષ્ટિ સામે નગરજીવનના ભદ્ર વર્ગની સપાટી પરની જીવનશૈલીને વિરોધવામાં આવી છે. અંતે તો નાયકને પોતાની પદ્માકાર ચેતના જ પોતાની સન્મુખ લઈ જાય છે.

'એકદા નૈમિષારણ્યે'માં પુરાણકથાનો પ્રતીકાત્મક અને સમર્થ વિનિયોગ થયો છે. આ પુરાણકથા ઉપજાવી કાઢવામાં આવી છે. એક સ્ત્રીનો દીકરો જૂહુના દરિયામાં તણાઈ ગયો છે અને એનાં પતિ અન્ય સ્ત્રી સાથે જીવન વ્યતીત કરે છે. આ હકીકતોને જાણવા છતાં વાર્તાનો નાયક તેને છુપાવે છે અને પેલી સ્ત્રીને વાર્તાઓ કહી કહી આશ્વાસનો આપ્યા કરે છે. પોતે માત્ર પેલી સ્ત્રીને જ છેતરતો નથી પરન્તુ પોતે પણ પોતે જ રચેલી જાળમાં આત્મવંચનાનો ભોગ બની ફસાય છે અને સતત અપરાધભાવનો અનુભવ કરી સ્વને પીડતો રહે છે. આમ તો માણસનું મન જ વાર્તાઓનું અરણ્ય છે અને એમાં માનવી વારંવાર ભૂલો પડ્યા કરે છે. એમાંથી બહાર નીકળી મુક્તિનો શ્વાસ તે લઈ શકતો નથી. પુરાણ કથાઓ અને ભૂતકાળમાં આશ્વાસનો શોધી, પોતાની વર્તમાન પરિસ્થિતિથી માણસ સતત ભાગ્યા કરે છે. એ કથાઓ પણ અંતે તો જાતને છેતરવાની યુક્તિ જ છે. અહીં આ વાત ઋષિની વાર્તાના સમર્થ પ્રતીક દ્વારા કલાત્મક રૂપ પામી છે.

'અગતિગમન' વાર્તાની શરૂઆત જ નાયકની ભૂલોની પરંપરાથી થાય છે. સમય જોવાની ભૂલ, રેઝરમાં બ્લેડ મૂકવાનું ભૂલી જવું, ગરમ ગરમ ચા પીવાની ભૂલ, ઊંધાં મોજાં પહેરવાં, ચાવી ભૂલી જવી અને ભળતા જ બસ રૂટ પર પહોંચી જવું. વાર્તા-નાયકનો રોજબરોજની યાંત્રિક લાગતી ટેવો સાથેનો તથા એ દ્વારા વર્તમાન સાથેનો સંબંધ છૂટી જાય છે. એને જે સ્થળે જવું છે એ બસ સ્ટેંડ પર પોતે પહોંચ્યો છે એવા ભ્રમમાં રહે છે. ભીડની સાથે બસમાં ચડી પણ જાય છે પણ વાર્તાને અંતે એ જ બસસ્ટેંડ પર ભીડની વચ્ચે પોતાને ઊભેલો જુએ છે. અહીં સમય થીજી ગયો છે. ચિત્ત યાત્રા કરે છે. એક ભયાનક દુઃસ્વપ્નભર્યા, અસંગતિભર્યા લોકની યાત્રા કરીને એ આવે છે છતાં સમયના એક જ થીજી ગયેલા બિન્દુએ એ સ્થિર રહે છે. આમ ગતિ છતાં અગતિ અને અગતિ છતાં ગતિના વર્તુળ પાસે વાર્તા પૂરી થતી નથી પણ આરંભાય છે. સમગ્ર વાર્તામાં વાતાવરણ, આવનજાવન કરતાં દૃશ્યો, બસની અંદરની સૃષ્ટિ ચિત્તગત સમયને અને વાસ્તવિકતાને સાંધે છે, તોડે છે. આ દુઃસ્વપ્નની દુનિયાનો પ્રવાસ નરકનો પ્રવાસ બની રહે છે. આ નિશ્ચિત પ્રવાસ નથી તેથી તેમાં એકવિધતા નથી. આ અચાનક

અણધાર્યો થઈ જતો રોમાંચક, રોમેન્ટિક તત્ત્વોથી ભર્યો ભર્યો ય પ્રવાસ નથી. અહીં અનિશ્ચિતતા છે જેના પાયામાં નિશ્ચિતતાનો ભ્રમ છે. તેથી અહીં ભ્રાન્તિ ને નિર્ભ્રાંતિની સરહદોની ચોક્કસ રેખાઓ અળપાઈ ગઈ છે. આ વાર્તામાં વાસ્તવિકતામાંથી અતિવાસ્તવમાં અને ફરીથી વાસ્તવિકતામાં આવનજાવન થાય છે. એ રીતે આ પ્રવાસ માનવીની અનંત યાત્રાનું પ્રતીક બની રહે છે.

સુરેશ જોષીની 'ગૃહપ્રવેશ'થી 'એકદા નૈમિષારણ્યે'ની વાર્તાઓમાંથી પસાર થનાર અભ્યાસી એ તો જોઈ શકશે કે પરંપરાગત ગુજરાતી વાર્તા જ્યારે એકવિધ, સ્થિર અને બંધિયાર થઈ ગઈ હતી ત્યારે સુરેશ જોષીની વાર્તાવિભાવનાએ તથા વાર્તાઓએ, એમની પ્રયોગશીલતાએ તથા નવા નવા આરંભ કરવાના સાહસે ગુજરાતી વાર્તાઓમાં ચૈતન્યસંચાર કર્યો હતો. નવા સર્જકો માટે પ્રયોગ કરવાની સ્વતંત્રતા નિર્માણ કરી હતી. સમય જતાં સુરેશ જોષીની વાર્તાઓનું એક નિશ્ચિત માળખું બંધાઈ જાય છે. વિષય તથા આલેખનરીતિનાં પુનરાવર્તનો તેમની વાર્તાઓમાં જોવા મળે છે. વિવેચકો અને અનુઆધુનિક વાર્તાકારો એ નિમિતે એમની વાર્તાકલા વિશે કેટલાક પ્રશ્નો ઊભા કરે છે જે ફેરતપાસ માગે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સાહિત્યમાં કોઈ આંદોલન કે વિચારધારા શાશ્વત હોતાં નથી, તેમાં સમયે સમયે પ્રાણસંચાર કરવા, કલાના નવોન્મેષો પ્રગટાવવાની મથામણ કરતા સર્જકો આવતા જ રહેતા હોય છે, તેથી સાહિત્ય બંધિયાર ન રહેતાં ગતિશીલ અને નરવું બને છે.

અહીં એક વાત તો ભારપૂર્વક નોંધવી જોઈએ કે સુરેશ જોષીએ કલાના માપદંડો અને કલાપરીક્ષણનાં ધોરણો કડક બનાવ્યાં, રૂપરચના તથા સાહિત્યના માધ્યમ વિશે સભાનતાનો આગ્રહ રાખ્યો. અસ્વીકૃતિનું જોખમ વહોરી લોકપ્રિયતાને નકારી કલાનુભવની ભૂમિકાએથી માનવનિયતિ ને અસ્તિત્વના પ્રશ્નોની શોધ કરવાની મથામણને એમની વાર્તાઓમાં પ્રાધાન્ય મળ્યું છે. આધુનિક ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય પરની એક સજાગ-સંવેદનશીલ સર્જક તરીકેની એમની મુદ્રા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેમ જ રસકીય દૃષ્ટિએ હંમેશાં મૂલ્યવાન રહેશે.

આ સંપાદનમાં સુરેશ જોષીની એકેએક વાર્તાની વિગતે વાત થઈ શકી નથી. એમની વાર્તાકલા વિશે અનેક સહૃદયી અભ્યાસીઓએ જુદા જુદા સમયે પોતાનાં નિરીક્ષણો અને મંતવ્યો પ્રગટ કર્યાં જ છે. સુરેશ જોષીની વાર્તાઓ વાચકને નિષ્ક્રિય રાખી બધું ધરી દેતી નથી, એ મૂંઝવે છે, અકળાવે છે, પ્રશ્નો જન્માવે છે. અહીં તો મથામણ કર્યા કરતા સર્જકની કેટલીક વાર્તાઓનું પરિચયાત્મક સ્તરે રહી અર્થઘટન છે અને

ભાવનના સમયે આપણે અર્થઘટનનું અર્થઘટન કરતાં હોઈએ છીએ. આ અર્થઘટનો વૈકલ્પિક પ્રકારનાં હોય છે તો સાથે સાથે કામચલાઉ પણ હોય છે. કારણ કે એમાં સુધારાવધારા કરવાની શક્યતાઓ હંમેશાં ખુલ્લી રહેતી હોય છે. આપણી બદલાતી કલારુચિ અને બદલાતાં ગ્રાહકતા(reception)નાં ધોરણો અનુસાર અર્થઘટન કરતી વખતે આપણે તેમાં કશુંક ઉમેરીએ છીએ અને કશાકને બાદ કરતાં હોઈએ છીએ. ઝાક્ દેરિદાએ એક જગ્યાએ લાક્ષણિક રીતે કહ્યું છે કે 'સર્જક લખે છે ત્યારે વાચક ગેરહાજર હોય છે અને વાચક જ્યારે ભાવન કરે છે ત્યારે સર્જક ગેરહાજર હોય છે.' દરેક કલાકૃતિમાં કેટલાક અવકાશો હોય છે. વાર્તાકારના શબ્દોની યોજનાથી, તેણે કરેલાં વિવિધ પ્રકારનાં સંયોજનમાંથી કાલ્પનિક સમ્બન્ધોની અનેક શક્યતાઓ સંવિધાનના બળે નિર્માણ થાય છે, જે વાસ્તવિક જીવનમાં લગભગ શક્ય ન હોય. વળી આમ તો કલાકૃતિનું દરેક વાચન અપૂર્ણ રહેવા જ સર્જાયું હોય છે એ રીતે સુરેશ જોષીની વાર્તાઓના મારા વાચનને મેં અધૂરું જ ગણ્યું છે, હમણાં તો.

આ વાર્તાઓના સંપાદન દરમિયાન મને સતત ઉષ્માભર્યું માર્ગદર્શન આપવા માટે હું અંગત રીતે આદરણીય પ્રિય મિત્ર જયંત પારેખનો ઋણી છું. સુરેશ જોષીની વાર્તાઓ વિશેના કેટલાક લેખો મેળવી આપવા માટે મિત્ર ડૉ. જયેશ ભોગાયતા અને મારા વિદ્યાર્થી હિતેશ પંડ્યાનો આભાર માનું છું. આ નિમિત્તે સુરેશ જોષીની વાર્તાઓ વિશેના અનેક અભ્યાસીઓનાં વિવિધ મંતવ્યોમાંથી પસાર થવાની જે તક મળી તેનો આનંદ કંઈ ઓછો નથી. સુરેશ જોષીની વાર્તાઓ પ્રગટ કરવાની સંમતિ ઉષાબહેન જોષી તથા એમના પરિવારે આપી એ માટે હું તેમનો અત્યંત આભારી છું અને છેલ્લે નેશનલ બુક ટ્રસ્ટે મારામાં વિશ્વાસ મૂકી આ સંપાદનની જવાબદારી મને સોંપી એ માટે વર્ષાબેન દાસનો આનંદપૂર્વક આભાર માનું છું. સર્જન અને એને સમજવાના માર્ગે હંમેશાં પ્રશ્નો થતા રહો.

30 મે 2001 **નીતિન મહેતા**

મુંબઈ

1

જન્મોત્સવ

ઘડિયાળમાં સાડા અગિયાર થયા હતા. હવે અર્ધા કલાકની જ વાર હતી. લાલ કિનખાબના પડદાની પાછળ કૃષ્ણજન્મની બધી તૈયારી થઈ ચૂકી હતી. વૃન્દાવનદાસનો મોટો દીકરો અસિત અમેરિકા જઈને ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયરીંગનું ખાસ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી આવ્યો હતો, એણે બધાંને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી નાંખે એવી તરકીબ રચી હતી. કારાગૃહમાં કૃષ્ણનો જન્મ, વર્ષા, વસુદેવનું કૃષ્ણને લઈને જમુના ઓળંગીને ગોકુળ જવું – આ બધું વીજળીની કરામતથી તાદૃશ બનતું એ બતાવવાનો હતો. આથી બધાં આતુર હતાં. લાલ કિનખાબનો પડદો ક્યારે ખૂલે તેની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં.

સ્ટેશનના ઘડિયાળમાં સાડા અગિયારનો ટકોરો હમણાં જ પડ્યો હતો. જનતા ઍક્સપ્રેસમાં ઊતરેલા પેસેન્જરોને લઈને બસ શહેર ભણી ઊપડી ચૂકી હતી. બસસ્ટૅન્ડ સૂમસામ હતું. પાસેની ખુલ્લી જગ્યામાં ફાટીતૂટી ગુણપાટ ને કેરોસીનનાં કાટ ખાધેલાં પતરાંનું છાપરું કરીને ત્રણચાર કુટુંબ આશ્રય લઈ રહ્યાં હતાં. એમાંના એક ઝૂંપડામાં ફગફગિયો દીવો ટમટમતો હતો. કોઈ સ્ત્રીના કણસવાનો અવાજ એ નિસ્તબ્ધતામાં સંભળાતો હતો પણ એ ઝૂંપડાંની વસતિએ એના પર ધ્યાન આપ્યું હોય એમ લાગતું નહોતું. ત્યાં અર્ધા ઊંઘમાં ને અર્ધા જાગતા એવી અવસ્થામાં કોઈ બોલતું સંભળાયું : 'એલા કાનજી, માણકી કણસે છે. જરા જઈને જો તો ખરો !'

બીજાએ પણ એવા જ અવાજે જવાબ વાળ્યો : 'એમાં હું જોવા જાવું'તું. વખત થિયો લાગે છે.'

અંધારે ખૂણેથી કોઈ ડોસી ખોખરા કર્કશ અવાજે બબડી : 'માણકીય જબરી ને ઇના પેટમાંનું છોરુંય જબરું માળું ! ટંકણખાર દીધો તોય કાંઈ નો વળ્યું. હવે કાંઈ આવનારને પાછું ઠેલાય ? કર કાંઈ બાપલા ! છૂટકો છે !' ઘડિયાળનો કાંટો

આગળ વધતો હતો, માણેક કરાંજતી હતી, આકાશને કદીક કદીક વીજળી વીંધી જતી હતી, ભારે કડાકો થતો હતો ને ભારે વરસાદ માથે ઝઝૂમી રહ્યો હતો.

ઘડિયાળનો કાંટો આગળ વધતો હતો. ઉપરના ઓરડામાં વિશાખા અને ધનંજય ટોળા વચ્ચેથી સરી જઈને વિશ્રમ્ભે વાર્તાલાપ કરી રહ્યાં હતાં. તેમનેય એમ લાગ્યું કે હવે તો નીચે જવું જ પડશે. વૃન્દાવનદાસ અને એમની મંડળી બેઠકમાં ભાગવતનું શ્રવણ કરતી હતી તે પણ હવે વખત થવા આવ્યો જાણી ઠાકોરજીના ઓરડા તરફ આવવાની તૈયારીમાં હતી. મધુસૂદન અને એની મિત્રમંડળી બ્રિજનાં બે રબર પૂરાં કરીને અસિતની કરામત જોવા યથાસ્થાને ગોઠવાઈ જઈને ટોળટપ્પાં હાંકી રહી હતી. અસિત સાવ નિશ્ચિંત બનીને એક બાજુએ રીટા જોડે વાત કરતાં કરતાં હસીહસીને બેવડ વળી જતો હતો. ત્યાં શણિયું પહેરીને મુખિયાજી આવ્યા. નિજમંદિરમાં જઈને છેલ્લી તૈયારીમાં એ પરોવાઈ ગયા. કૃષ્ણજન્મનું મુહૂર્ત નિકટ ને નિકટ આવતું ગયું. ભીંત પરના ઇલેક્ટ્રિક ઘડિયાળનો મોટો તથા નાનો કાંટો ધીમે ધીમે એકબીજાની નજીક આવવા લાગ્યા.

સ્ટેશનના ઘડિયાળના કાંટા પણ એકબીજાની નજીક આવતા જતા હતા. માથા પર ઝઝૂમી રહેલાં વાદળ તૂટી પડ્યાં હતાં. વરસાદની ઝડી વીંઝાવા લાગી હતી. બસસ્ટૅન્ડ પાસેનાં છાપરાં ઊડું ઊડું થઈ રહ્યાં હતાં. સૂસવતા પવનના અવાજમાં, હમણાં જ સ્ટેશનને ગજાવી મૂકીને આવેલા ગુજરાત મેલના અવાજમાં માણેકના કરાંજવાનો અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાતો ન હતો. પેસેન્જરોને કારણે બસસ્ટૅન્ડ વળી થોડી વારને માટે જાગતું હતું. પળવારમાં એ લીલા સમેટાઈ ગઈ. ધીમે ધીમે નિસ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ. વરસાદ એકધારો પડવા માંડ્યો. એકાએક ફગફગિયો દીવો બુઝાઈ ગયો ને નિસ્તબ્ધતાને વીંધીને નવા જન્મેલા બાળકનું રુદન ગાજી ઊઠ્યું.

ઘડિયાળના બે કાંટા ભેગા થતાંની સાથે જ કિનખાબનો લાલ પડદો સરરર કરતોકને સરી ગયો. આકાશમાંથી તેજનો પુંજ અવતરતો હોય તેમ ઝબકારો થયો. દેવકીના ખોળામાં બાળકને રૂપે એ તેજપુંજ ઝૂલવા લાગ્યો. કારાગૃહના અન્ધકારમાં એ તેજપુંજ અજવાળું પાથરતો હતો. ઘડીક બહારની વીજળીનો ઝબકારો અંદર ડોકિયું કરી જતો હતો. એકાએક કાંસાં, ઝાલર, મંજીરાં ને શંખનો તુમુલ ધ્વનિ થયો.

બહાર બેઠેલા રામદીન શરણાઈવાળાએ પ્રભાત નહોતું થયું છતાં બિભાસના સૂર છેડ્યા. પ્રેક્ષકો ઊભાં થયાં. કૃષ્ણજન્મના રંજન કાર્યક્રમનું એક પર્વ પૂરું થયું.

ઝૂંપડાંની દુનિયા સળવળી ઊઠી હતી. જન્મ થઈ ચૂક્યો હતો. જુદા જુદા અવાજો સંભળાતા હતા : 'દેવજી, હું કઉં છું ઇમ કર ને, ઇમાં કાનજીનું કામ નંઈ.'

'પણ ઇ વેલજી ડોહાની આ ઘડીએ કુણ ભાળ કાઢે ? લો તારે, અમને કહો છો તિ તમે જ જાવ ને મારા ભાઈ !'

બીજો જરાક ધીમો અવાજ સંભળાયો : 'એલા ઇ ગમાર, જરા ધીમે બોલતો જા, માણકી હાંભળહે ને તો બચાડી દખી થાહે.' જેને ઉદ્દેશીને આ કહેવામાં આવ્યું તે કટાક્ષમાં બોલ્યો : 'દખી તો થઈ જ છે ને, નંઈ તો મેઘલી રાતે ભીંજાતી આપણા ભેગી હોત કાંઈ ? હોનાને હિંડોળે ઝૂલતી ના હોત ?'

ત્યાં કોઈએ અધીરા બનીને કહ્યું : 'અરે ભાઈલા, ઝાઝી લપ મેલો ને, હાલો મારી હારે, પરતાપગંજમાં જતાં પેલું નાળું નથી ભાળ્યું'લ્યા, ત્યાં ઓલ્યાં છાપરાં દીઠાં કની, ત્યાં જવાનું છે.'

એના જવાબમાં કોઈ બોલ્યું : 'ના ભાઈ, નંઈ આપણું કામ, આ પાણી પડે છે ઈ તો જુઓ ! ઘૂંટણ હમાં પાણી ના હોય તો મને કે'જો.'

બીજો વધારે આકળો થઈને બોલ્યો : 'લ્યા, મેલ્ય ને ઇને પડતો ! હાલ કાનજી, લઈ લે છોરાને, લે હું મોરે થાઉં છું.' બાળકના રુદનનો અવાજ બહાર આવ્યો. કાદવ ખૂંદતાં ચાર પગલાંનો ડબડબ અવાજ એ રુદનમાં ભળી ગયો. વરસાદ વરસતો રહ્યો, પવન વીંઝાતો રહ્યો, ઘડિયાળના કાંટા છૂટા પડ્યા, છૂટા પડીને આગળ વધવા લાગ્યા.

ઘડિયાળ તરફ હવે કોઈની નજર નહોતી. અસિતની માયાવી સૃષ્ટિને બધાં સ્તબ્ધ બનીને જોઈ રહ્યાં હતાં. સામે મુખિયાજીએ રચેલો અન્નકૂટ હતો. એમાં પણ રંગોની યોજના ભારે ચાતુરીપૂર્વક કરી હતી. હવે વસુદેવ કૃષ્ણને લઈને ગોકુળ જવાની તૈયારીમાં હતા. દેવકી કેમે કરી માનતી નહોતી. હાથ હલાવીને કરગરતી હતી. પશ્ચાદ્ભૂમાં શરણાઈનો કરુણ સૂર ઘૂમી રહ્યો હતો. અસિતની તરકીબથી હવે ગાઢ વર્ષાનું દૃશ્ય આબેહૂબ રજૂ થયું હતું. આખરે વસુદેવે કૃષ્ણને હાથમાં લીધા, છાબમાં જાળવીને મૂક્યા; અંગૂઠો ધાવતા, વટપત્રમાં સૂતેલા ભગવાનના મોઢા પર ભુવનમોહન હાસ્ય હતું; વસુદેવ આગળ ચાલ્યા.

કાનજી ને દેવજી આગળ ચાલ્યા, ઘૂંટણ સમાં પાણીને ડખોળતાં આગળ ચાલ્યા, બાળકના રુદનનો ભાર ઊંચકીને આગળ ચાલ્યા. માણેકના કરુણ ચિત્કારે એમનો પીછો પકડ્યો તોય આગળ ચાલ્યા; ઘૂંટણ સમાં પાણીને ખૂંદતાં કાનજી ને દેવજી આગળ ચાલ્યા; માણેકની ચીસ એમની પાછળ દોડતી દોડતી આગળ ચાલી, ઘડિયાળના કાંટા એકબીજાથી છૂટા પડીને આગળ ચાલ્યા.

વસુદેવ વરસતા વરસાદમાં જમનાજીને કાંઠે આવ્યા, નદી તો બંને કાંઠે છલકાય ! અસિતે ભારે કરામત કરી હતી. દીવા બધા બુઝાઈ ગયા હતા. તેજપુંજ જેવા કૃષ્ણ ભગવાન ને વચ્ચે વચ્ચે ઝબકી જતી વીજળી સિવાય બીજું કશું હવે દેખાતું નહોતું. ઘડીભર તો આ કરામત છે તેય બધાં ભૂલી ગયાં. જયાવતી શેઠાણી તો હાથ જોડીને ભક્તિભાવથી ઊભાં જ રહી ગયાં ! વસુદેવે જમનાનાં પાણીમાં પ્રવેશ કર્યો ન કર્યો ત્યાં એકદમ પાણીને ડહોળતો સરરર કરતોકને અવાજ આવ્યો, બધાં ઘડીભર ચમકી ગયાં. કૃષ્ણ ભગવાનને માથે નાગે છાયા કરી. ભક્તોએ હાથ જોડ્યા. બીજાં કુતૂહલથી વિસ્ફારિત નેત્રે જોઈ રહ્યાં ને વસુદેવ આગળ વધતા ગયા.

'વેલજી ડોહા ! છો કે ?'

'કુણ સે ?' ઘોઘરા અવાજે દમિયલ ડોસાએ ઊધરસનો ઠણકો ખાતાં ખાતાં જવાબ વાળ્યો. 'ઈ તો હું ને કાનજી, ઝટ આવો બ્હાર. આ છોરો લાવ્યા છિયેં, જરા ઈના ટાંટિયા વાળી દ્યો ને.'

ડોસો બોલ્યો : 'હાવ બેઠો રિયે ઈમ કરવું છે કે પછી લાકડીને ટેકે હાલીને ભીખ માંગે ઈમ કરવું છે ?'

કાનજી બોલ્યો : 'હાવ પાંગળો ના કરતા, દાદા; અક્કરમીએ મધરાતે આંઈ જનમ લીધો. નકર...' એનો અવાજ ગળગળો થઈ ગયો.

દેવજીએ કહ્યું : 'હાલ્ય હવે, ગાંડા મા કાઢ્ય. છોરો આયવો છે તે રોટલાની જોગવાઈ કરવી કે નંઈ ? તું તો ઈને ભણાવીગણાવીને લાટસાહેબ બનાવવાનો હતો, નંઈ ?'

'દેવા, છોરો છે તો હાવ કિસન ભગવાન જેવો, આખરે છોરો તો માણકીનો ને !' એમ કહેતાંકને વરસોના અનુભવી હાથોએ પળવારમાં બાળકના ઘૂંટણને મરડીને ટાચકા ફોડી નાંખ્યા. બાળકની ચીસ હવાને વીંધી ગઈ.

દેવજી બોલ્યો : 'કાલ્ય હવારે રૂપિયો દઈ જાશું. લે, હાલ્ય 'લ્યા કાનજી, હવે તારો છોરો ભૂખે નંઈ મરે.'

પાણીમાં પડતાં પગલાંના ડબડબ અવાજ સંભળાયા. એ પગલાંને બાળકના રુદનનો ભાર જાણે ઘૂમરીઓ ખાઈને વળગતો હતો, ભીંસતો હતો ને એ પગલાં ડબડબ અવાજ કરતાં આગળ વધી રહ્યાં હતાં.

ભગવાન ગોકુળ પહોંચ્યા, ગોકુળમાં ઉત્સવ મચ્યો. જશોદામૈયાએ કૃષ્ણકુંવરને શણગાર્યા, નજર ન લાગે માટે ગાલે મેશનું ટપકું કર્યું, ગોકુળ આખું ટોળે વળ્યું. ગોપબાળના આનન્દરવથી વનરાજિ ગાજી ઊઠી, પંચાજીરી વહેંચાઈ. શરણાઈએ લલિત રાગ છેડ્યો. અસિત ખેલ પૂરો કરીને બહાર આવ્યો. બધાં એને વીંટળાઈ વળીને શાબાશી આપવા લાગ્યાં. બ્રિજની મંડળી ફરી જામી, વિશાખા અને ધનંજય ફરીથી અધૂરી રહેલી પ્રણયગોષ્ઠિને પૂરી કરવા ઉપલા માળે બધાંની નજર સરકાવીને ચઢી ગયાં. વૃન્દાવનદાસની મંડળીનું ભાગવત્પારાયણ આગળ ચાલ્યું. જયાવતી શેઠાણીએ હાલરડું ઉપાડ્યું :

જાગો નન્દ કે લાલ, ભોર ભયી...

માણેકની ચીસે પાછા ફરેલા કાનજી અને દેવજીને વધાવ્યા : 'મને ઇનું એક વાર મોઢું તો દેખવા દેવું'તું ! લાવો મારે ખોળે, લાવો મારા નન્દકુંવરને...'

દેવજીએ કહ્યું : 'ગાંડી થા મા, માણકી. તારા નન્દકુંવરને કોઈ ચોરી નથી ગયું. લે, આ તારો છોરો.'

કાનજીની સામે ચિત્ર ખડું થયું : ધખતી બપોરે માણેકની સાથે એ પતરાની નાનકડી ગાડીમાં પાંગળા કિસનને શહેરના રસ્તા વચ્ચે થઈને ખેંચી રહ્યો છે. પોતે આંધળો છે, દીકરો પાંગળો છે, દુનિયા દેખતી છે, ભગવાન કૃપાળુ છે, મોંમાં ધાન છે, દુનિયા પર વૈકુણ્ઠ છે. ભગવાન ગોકુળથી પધારીને મથુરાના રાજા થયા છે, બધાં સુખી છે.

માના ખોળામાં બેસીને માતાની અશ્રુધારામાં નહાતો કિસન જાણે કે પિતાની આંખ સમક્ષ તરવરી ઊઠેલા ભાવિના દર્શનને જોતો હોય તેમ એકાએક હસી પડ્યો પણ મેઘલી રાતના એ અંધારામાં માણેકને એ હાસ્ય દેખાયું નહિ.

2

વૈશાખ સુદ અગિયારસ

'મોટી બહેન, ઓ મોટી બહેન, જરા ટિન્નિને રાખો ને, મને તો જરાય ગાંઠતી નથી.' એક ઓરડામાંથી અમુલખરાયની વચલી દીકરી પ્રભાએ બૂમ પાડી. ગોળમટોળ ઢીંગલી જેવી ટિન્નિ લુચ્ચું મીઠું હસતી પ્રભાની સાડીનો પાલવ ખેંચીને સંતાઈ ગઈ. કેતકીએ એને ઊંચકી લીધી ને પટાવીફોસલાવીને બીજા ઓરડામાં લઈ ગઈ.

ત્યાં નીચેથી અમૂલખરાયે બૂમ પાડી : 'કેટી, ક્યાં ગઈ ! મહારાજને ભંડારિયામાંથી ઘી કાઢી આપ તો.' ટિન્નિને કેડે બેસાડીને કેતકી નીચે ગઈ. હજુ તો દાદર ઊતરતી જ હતી ત્યાં સૌથી નાની આભાએ કહ્યું : 'મોટી, તને તો વખત જ નથી જાણે ! મને જરા સરખી વેણી તો ગૂંથી આપ.' સૌથી નાની આભાનાં આજે લગ્ન હતાં. આભાને ટિન્નિની જેમ જ કેડે લઈને એ ફરી છે. વિધવા થઈને કેતકી આજથી પાંચ વરસ પર ઘરે પાછી ફરી ત્યારથી આભાના ભણતરની કાળજી પણ એણે જ સ્વેચ્છાએ માથે લીધી હતી. ને આભાને માટે લાયક મૂરતિયો શોધવામાં પણ એણે જ ખાસ ભાગ ભજવ્યો હતો.

આભા જોડે કોઈની લગ્નની વાત કાઢવાની હિંમત ચાલતી નહીં, ખુદ અમૂલખરાયની પણ નહીં. કોઈ એને છેડતું નહીં. આભા બી.એ. થઈ પછી અમૂલખરાયની ધીરજ રહી નહીં. સારા મૂરતિયાઓ એક પછી એક ઝડપાઈ જતા હતા. આખરે કેતકીને માથે જ એ કામ આવી પડ્યું. એક દિવસ ધીમે રહીને એણે વાત કાઢી : 'આભા, પેલા કેશવપ્રસાદ કાકાનો શ્રીયશ અમેરિકાથી પાછો આવી ગયો તે તેં જાણ્યું ?'

ચાલાક આભા વાત કળી ગઈ. એ છણકો કરીને બોલી : 'મોટી, આપણા સગરામપુરાનો પેલો મોચી ડર્બનથી પાછો આવી ગયો તે તમે જાણ્યું ?'

કેતકી હસી પડી. આભાને એક ટપલી મારીને કહ્યું : 'હત્ ગાંડી !' એટલે આભા

રોષથી ગાલ ફુલાવીને લડતી લડતી કહેવા લાગી : 'તો મોટી, તનેય શું હું એટલી બધી ખૂંચું છું કે મને અહીંથી રવાના કરી દેવાને તુંય ખાઈપીને મંડી છે ?'

કેતકીએ કહ્યું : 'આભા, તું નાની હતી ને હું તને પેલી પરી અને રાજકુમારની વાત કહેતી હતી ત્યારે તું મને હંમેશાં પૂછતી કે બે પાંખવાળા ઘોડા પર અસવાર થઈને, સાત સાગર કુદાવીને રાજકુમાર આપણી પાસેય આવે ખરો કે ? ત્યારે હું જવાબમાં કહેતી કે હા, કેમ નહીં આવે ? તારો એક વાળ તાપીમાં તરતો મૂકી દે ને, એ વાળ તરતો તરતો રાજકુમાર પાસે જશે કે ખલાસ ! પછી એને ચેન નહીં પડે. રાતે ઊંઘ નહીં ને દિવસે કરાર નહીં.'

આભાએ જાણે પોતે કંઈ સમજી જ નથી એવો ઢોંગ કરીને પૂછ્યું : 'તે એનું અત્યારે શું છે ? હું શું નાની કીકલી છું ?' કેતકીએ હસીને કહ્યું : 'ના, એમ નહીં. તેં અમારાં બધાંની ચોરીથી તારો વાળ જરૂર તાપીમાં તરતો મૂક્યો હોવો જોઈએ. નહીં તો સાત સાગર પાર કરીને રાજકુમાર આજે તારે આંગણે આવી ઊભો ન રહે.'

આભા રોષે ભરાઈને બોલી : 'ઓહો, મહેરબાન આજે આપણે ઘેર પધારવાના છે, એમ ને ? જોજો ને, હું એની એવી વલે કરીશ, એવી વલે કરીશ...'

કેતકીએ એને અટકાવીને કહ્યું : 'ગાંડી, એવું થાય કે ?'

તે દિવસે શ્રીયશ ઘરે આવ્યો ને આભા એને લઈને દીવાનખાનામાં ગઈ ત્યારે ઊંચે જીવે બારણાની તરાડ આગળ કેતકી ઊભી રહી ને આભા શ્રીયશને કશું અણઘટતું કહી ન નાંખે માટે એણે બને તેટલું સાંભળવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો. પણ એક જ મિનિટની અંદર એણે જે જોયું તેનાથી એને સમજાઈ ગયું કે હવે વરમાળા આરોપાઈ ચૂકી હતી.

આ બધું એક એક પગથિયું ઊતરતાં એ જાણે નજર સામે જોતી હતી. તો આભા આજે જશે, મેના ઊડી જશે.

આજે ઘર ગાજી ઊઠ્યું છે. પંદર દિવસ પછી આવડું મોટું ઘર ખાવા ધાશે. ટિન્નિની ટચૂકડી આંગળીઓ એના ગાલ પર ફરતી હતી. ટિન્નિએ પૂછ્યું : 'માસી, તારી માળા ક્યાં ?'

કેતકીએ ઝટ જવાબ દઈ દીધો : 'નાની માસીને આપી દીધી. તું તારી માળા મને આપીશ.'

ટિન્નિએ કહ્યું : 'ના, હું તને નહીં આપું' ને એના બે નાનકડા હાથ ગળામાંની સોનાની સેરને બાઝી પડ્યા.

ઘીનું કામ હજી માંડ પત્યું ત્યાં એનાથી નાની બહેન સુકેશી એના વર સાથે એને સાસરેથી આવી. એનાં ચાર બાળકોથી ઘર ગાજી ઊઠ્યું. એની દસેક મહિનાની બેબીને સુકેશીએ કેતકીના હાથમાં આપી. કોણ જાણે શાથી કેતકીનો રુક્ષ ચહેરો જોઈને કે પછી અજાણ્યું લાગ્યું તેથી એ કેતકીની પાસે જતાં જ ચીસ પાડીને રડવા લાગી. કેતકી છોભીલી પડી ગઈ. બધાં ધમાલમાં હતાં. એ બધાં વચ્ચેથી સરીને ગુપચુપ રસોડામાં ચાલી ગઈ. હજુ માંડ પગ વાળીને બેઠી હશે, ત્યાં વળી આભાની બૂમ સંભળાઈ, 'મોટી, ઓ મોટી, ક્યાં ગઈ ?' ને એ ઊઠી જઈને જોયું તો બે ઘૂંટણ વચ્ચે માથું સંતાડીને આભા બેઠી હતી. કેતકીએ બે હાથે એનું મોઢું ઊંચું કર્યું, જાણે તળાવડીમાંથી સુવર્ણપદ્મ પ્રગટ થયું. કેતકી બોલી : 'આજે આવું મોઢું કરીને બેસાય કે ? હસી પડ જોઉં.' આભાના ગાલ વધારે ફૂલ્યા.

કેતકીએ કૃત્રિમ રોષ આણીને કહ્યું : 'મારું કહ્યું નથી માનવું ? હું શ્રીયશને બધું કહી દેવાની છું. કહીશ કે એને બાપુએ બહુ લાડે ચઢાવી છે. જરા બરાબર ખોખરી કરજો. એટલા માટે હું શ્રીયશને એક નેતરની સોટી ભેટમાં આપવાની છું.'

આ સાંભળીને આભા હસી પડી ને બોલી : 'પણ એ સોટીનો ઉપયોગ કોણ કોની સામે કરે છે તે કોઈ વાર જોવા આવજે.' કેતકી પણ હસી પડી ને બોલી : 'ગાંડી, પતિદેવને માટે સ્વપ્નમાંય એવો વિચાર ન લાવીએ, હોં કે.'

નમતો પહોર થવા આવ્યો. અબ્દુલ મિયાંએ શરણાઈ પર પૂરિયા ધનાશ્રીના સૂર છેડ્યા. એ સૂર ઘરને ખૂણે ખૂણે ભમવા લાગ્યા. છેક રસોડામાં પરસેવાથી રેબઝેબ થતી કેતકી બાળકોની મંડળીને સન્તોષવાનો વૃથા પ્રયત્ન કરતી બેઠી હતી ત્યાં એ સૂર જઈ પહોંચ્યા ને કેતકીના હાથમાંથી દૂધની વાટકી સરી ગઈ. એ સાવધ થઈ, એણે કામમાં ચિત્ત પરોવ્યું. સુકેશીના વચલા દીકરાને રેશમી પહેરણ નહોતું પહેરવું. એ જીદ માંડીને બેઠો હતો. ટિન્નિને ચણિયાચોળી ને ઓઢણી પહેરવાં હતાં. પ્રભાની બે વરસની બેબી ખાવાનો કજિયો માંડીને બેઠી હતી. એ ઘોંઘાટને ભેદીને પૂરિયા ધનાશ્રીના સૂર એને ઢંઢોળવા લાગ્યા. છેલ્લાં પાંચ વરસની કોઈ ઢબૂરી દીધેલી યાદને ચારે તરફ ફરી વળીને એ સૂર ઢંઢોળવા લાગ્યા.

ત્યાં આભા દોડતી દોડતી બેબાકળી બનીને આવી. એણે કહ્યું : 'મોટી, એમણે આપેલી વીંટી મારાથી ક્યાંક મુકાઈ ગઈ છે. હવે ?' એની આંખ રડું રડું થઈ રહી.

કેતકીનું હૃદય અજાણી આશંકાથી ફફડી ઊઠ્યું. એણે આભાને ધીરજ દેતાં કહ્યું : 'ઓહો, એમાં શું છે ? હમણાં જ શોધી કાઢું છું. તું તારું કામ કર.' ને

એ ઉપર ચઢી, ચાલી જતી આભાને એણે ઘડીભર ઊભી રાખી. ચિબુક પકડીને એણે એનું મોઢું ઊંચું કર્યું ને એના ગાલમાં એક ચૂંટી ખણી, વહાલની એક ટપલી મારી ને આભા ઝાંઝર ઝણકાવતી દાદર ચઢી ગઈ. ઝાંઝરનો એ રણકાર ને પેલા પૂરિયા ધનાશ્રીના સૂરની છાલક હવે જાણે બધી પાળ તોડીને જ રહેશે એવું એને લાગ્યું. એ રસોડું છોડીને સહેજ બહાર આવી.

વરઘોડો આવવાની તૈયારી થઈ ગઈ હતી. બધાં ધમાલમાં હતાં. ઘરના નોકરો સુધ્ધાં બહાર જઈને બેઠા હતા. પેલા શરણાઈના સૂર એની વધુ ને વધુ નિકટ આવતા જતા હતા. એ ગભરાઈને અંદર દોડી ગઈ. ઘર આખું સૂનું હતું. એ દાદર ચઢવા લાગી. એણે બીજા કોઈનાં પગલાંનો ભણકાર સાંભળ્યો. એ સાવધ થઈ. થોડી વાર કાન માંડીને ઊભી રહી, પછી બબડી : 'ના ના, એ તો ભ્રમણા ! એ અહીં ક્યાંથી હોય, એ હવે અહીં ક્યાંથી હોય !' ને એ ઉપર ગઈ. આભાના ઓરડામાં જઈને વીંટી શોધવા લાગી. વીંટી તો તરત જડી ગઈ. કપડાંના ઢગલા નીચે જરા ઢંકાઈ ગઈ હતી. એ વીંટી આપવાને પાછી નીચે ઊતરતી હતી ત્યાં એણે આયનામાં પોતાનું પ્રતિબિમ્બ જોયું. ને એની પાછળ એણે બીજું પ્રતિબિમ્બ જોયું. હવા ધ્રૂજી ઊઠી. ક્યાંકથી જાણે કોઈક અવાજ ઓરડામાં ઘૂમી વળ્યો. એણે કાન માંડ્યા.

'કેટી, કેટી, કેટી ...'

એનાથી બોલાઈ ગયું : 'નીરદ !'

ફરી જાણે એને કાને ભણકારા અથડાયા : 'કેટી, પાનેતર, ચૂડલો – અરે, ક્યાં છે બધું ? પહેરી લે, મૂરત ચાલ્યું જશે નહીં તો ! ભૂલી ગઈ ? આજે વૈશાખ સુદ અગિયારસ છે. ભૂલી ગઈ ?'

ને એ બોલી ઊઠી : 'ના.'

પેલો અવાજ જાણે એને અનુનય કરતો ચારે બાજુથી એને ઘેરી વળ્યો : 'પહેરી લે, પહેરી લે.'

ને એણે પોતાની પેટી ખોલી. હાથે કંકણ પહેર્યાં, પાનેતર પહેર્યું, પગમાં ઝાંઝર પહેર્યાં, વાળ સરખા કર્યા, આભાએ બાજુએ રાખેલી વેણી પહેરી; ને એ ઊભી થઈ. ફરી પેલો અવાજ એને ચારે બાજુથી ઘેરી વળ્યો : 'કેટી, ચાલ, હવે હું આવું છું. હું આવું છું.' એના કાનમાં એ અવાજ રહીરહીને ગુંજવા લાગ્યો : 'હું આવું છું, હું આવું છું.' ફાટેલી આંખે એ દૂર ને દૂર જતા અવાજને શોધી રહી, શોધતી જ રહી. બધું ભાન ભૂલીને શોધતી જ રહી.

નીચે માંયરામાં આભા અકળાવા લાગી. એણે એની માને કહ્યું : 'જા ને, મારી વીંટી મોટી પાસે રહી ગઈ છે. જલદી લાવી આપ ને !'

મા ઉપર દોડી. એણે બૂમ પાડી : 'કેટી, કેટી.' કાંઈ જવાબ આવ્યો નહીં. એ આભાના બારણા આગળ પહોંચી. અંદર નજર કરતાં જ ચોંકીને ઊભી રહી ગઈ આ કોણ ? કેતકી કે કેતકીનું ભૂત ? એ ઝટઝટ દાદર ઊતરી ગઈ. ત્યાં હસ્તમેળાપ થયો. ઝાલર વાગી. બૅન્ડ ગાજ્યું, શરણાઈએ દરબારી કાનડાના સૂર છેડ્યા.

કેતકી સફાળી ઊભી થઈ ગઈ. ઝાંખા અંધારામાં એણે પોતાનું પ્રતિબિમ્બ જોયું. એ ભાનમાં આવી. દોડતી દોડતી બારણાં બંધ કરીને એ શણગાર ઉતારવા લાગી. ત્યાં ટિન્નિએ બારણું ઠોકીને કહ્યું : 'મોટી, નાની માસી વીંટી માગે છે, બારણાં ખોલો ને, મોટી, મોટી, મોટી, બારણાં ખોલો ને !'

બધું સરખું કરીને કેતકીએ બારણાં ખોલ્યાં, ટિન્નિએ એની આંખમાં આંસુ જોયાં. એ કેતકીના ખોળામાં બેસી પડી ને પૂછવા લાગી : 'મોટી, તું કેમ રડે છે ? તને મારી માળા આપું ? લે.' એના નાના નાના હાથે સોનાની સેર ઉતારીને કેતકીના હાથમાં મૂકી. કેતકીએ એને ચૂમી લીધી ને કહ્યું : 'જા તો ટિન્નિ, આ વીંટી આભામાસીને આપી આવ તો !'

કેતકી હાથમાંની સોનાની સેરને આંસુથી ભીંજવતી બેસી રહી.

3

પાંચમો દાવ

કનુ દાખલો ગણતો હતો. કેમે કર્યો મેળ ખાતો નહોતો. ક્યાંક કશીક ગૂંચ હતી. કશુંક છુપાઈને બેઠું હતું. તેનું પગેરું એને જડતું નહોતું. ઉપલે નંબરે પાસ થવાની હરીફાઈમાં આ જ એને દગો દઈ જશે કે શું !

સુશીલા આયના સામે ઊભી ઊભી પોતાને જોઈ રહી હતી – ના, એ જોતી હતી પોતાના પ્રતિબિમ્બને પણ એની દૃષ્ટિ શૂન્યમાં અથડાઈને પાછી ફરતી હતી. કશીક અધીરતા, ગભરાટ ને ભય એની આંખમાં વરતાતાં હતાં. એ એક વસ્તુ ઉપાડતી હતી, એને મૂકીને બીજી હાથમાં લેતી હતી. એમ કરવા જતાં ટૉઇલેટ ટેબલ પરની રામકૃષ્ણ પરમહંસની છબિ એણે પાડી નાંખી હતી. એના પડવાનો અવાજ થતાં એ ચોંકી ઊઠી ને ચીસ પાડવા જતી હતી પણ મહાપ્રયત્ને એ ચીસને એણે રોકી લીધી હતી. એ ચીસનો રૂંધાયેલો આવેગ મોઢા પરની રેખાઓમાં જાણે પ્રસરી ગયો હતો. એ સ્વસ્થ થવાનો મરણિયો પ્રયત્ન કરતી હતી ને પ્રયત્ન કરતાં કરતાં સમજતી પણ જતી હતી કે પોતે એમ કરવા જતાં જ સ્વસ્થતાથી દૂર ને દૂર સરી જતી હતી... એ સરી જતી હતી... ને તેથી બેબાકળી બનીને એ કશાકને પકડી લેવા ઇચ્છતી હતી.

'...આ પહેલાં ખબર નહોતી કે લોહીમાં આવા ઝંઝાવાત હોય છે, સહેજ સરખા સ્પર્શમાં જન્મોજન્મનાં સ્મરણોને સજીવ કરવાની શક્તિ હોય છે ! મારી સામેનો સંસાર હવે જાણે મારાથી ડરીને ચાલે છે. મારો સહેજ સરખો સ્પર્શ થતાં એ વિદ્યુતથી ચિરાઈ જાય એવો એને ભય છે, પ્રત્યેક ક્ષણે નવું વિજયતોરણ બાંધતી હું આગળ વધું છું. કેટલાય જન્મના પરાભવનું આ વખતે જાણે સાટું વાળી રહી છું. હું આઠેય વ્યૂહ ભેદીશ ને પારિતોષિક રૂપે તને પામીશ. મારો શ્વાસ તે શ્વાસ નથી, પણ ઉન્મત્ત અશ્વની હ્રેષા છે...'

સુશીલા દીવાનખાનામાં પ્રવેશતી હતી તે જોઈને ગભરાટમાં હરકાન્તે જાણે

એ ઉન્મત્ત અશ્વને લગામ ખેંચીને ઊભો રાખ્યો. એણે હાથમાંનો કાગળ પાસેની ટિપાઈ પર મૂકી દીધો ને પોતે ભૂલ કરી છે તેનો ખ્યાલ આવતાં હાથ લંબાવીને ચોરીછૂપીથી એને ખિસ્સામાં સેરવી દેવાનો પ્રયત્ન કરવા ગયો; પણ હવે સુશીલા બહુ નજીક આવી હતી. એટલે એનો હાથ સહીસલામતીની સ્વાભાવિક વૃત્તિને વશ થઈને, એના કશા આદેશની રાહ જોયા વિના પાછો ખેંચાઈ ગયો. એણે સામેના આયનામાં પોતાના ચહેરા પરનો ગભરાટ જોયો ને સુશીલા પોતાની નજર સામે નજર માંડે તે પહેલાં એ ગભરાટ ઉપર પોતું ફેરવી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

‘પપ્પા, દાખલામાં ભૂલ પડ્યા કરે છે. તમે જરા બતાવો ને !’ કનુએ થાકીને કહ્યું.

‘તારી જાતે જ ભૂલ શોધી કાઢ, તો જ તને આવડશે. હું ભૂલ શોધી આપું તો પછી તું મહેનત જ નહીં કરે.’ હરકાન્તે કનુને સ્વાશ્રયી થવાની શીખ આપી. કનુ કચવાયો. થોડી વાર એ એમ ને એમ બેસી રહ્યો. દાખલો ભૂંસી નાંખ્યો, ફરી રકમ માંડી, ફરી આગળ વધ્યો...

સુશીલાએ જોયું કે એની નજર ઘડિયાળના કાંટા પરથી ખસતી નથી. આમ ઊંચી નજરે હરકાન્તની સામે બેસવું તે કેવું અસ્વાભાવિક લાગે તે એ જાણતી હતી ને જાણવા છતાં નજરને ખેંચી શકતી નહોતી...

હરકાન્તે જોયું કે હજી સુશીલાની નજર ટિપોઈ પર પડી નહોતી, એ ઊંચે જોતી હતી... એણે કાગળ જોઈ લીધો હશે ને પોતે જોયો છે તે જાણવા દેવું નથી તે માટે જ એ આમ ઊંચે જોઈ રહી હશે ? ને એની નજર કાગળ પર ગઈ. એના અક્ષરો નિર્ભીકતાથી છાતી કાઢીને ઊભા હતા. એ કાળા અક્ષરો ધીમે ધીમે એની નજર આગળ પડછંદ, કદાવર, બખ્તરમાં સજ્જ સૈનિકનું રૂપ ધારણ કરતા ગયા ને એકાએક ક્યાંકથી એક ઘોડેસ્વાર પૂરપાટ ધસી આવ્યો. એને કશી ખબર પડે તે પહેલાં હરકાન્તે જોયું તો એ ઊંચકાઈ ગયો હતો. પેલા ઘોડેસ્વારની સાથે એ પણ પૂરપાટ ધસ્યે જતો હતો, ધસ્યે જ જતો હતો... ક્યાં ?...

સુશીલા ઊઠી. એને ઊઠતી જોઈને હરકાન્ત ચમક્યો. એ છૂપું ન રહ્યું. એ પણ એકદમ ઊભો થઈ ગયો, જાણે એક જ શક્તિનાં પ્રેર્યાં બંને કઠપૂતળીની જેમ વરતી રહ્યાં હતાં. એ બારી તરફ વળ્યો. એકદમ સુશીલા આગળ ધસી આવી ને હરકાન્તનો હાથ પકડ્યો. ને એ ગભરાયો... એને લાગ્યું કે જેની એને ભીતિ હતી તે ક્ષણ હવે આવી પહોંચી છે. અસહાયતાનો રોષ, આંસુમાં ડૂબતા શબ્દો,

ચીસમાં ફેરવાતા શબ્દો, પોતાનો ખુલાસો, અનુનય, આલિંગન... ને એ રાહ જોઈ રહ્યો. પણ એ આશ્ચર્યથી અવાક્ થઈ ગયો. સુશીલા એને કહી રહી હતી : 'અરે, એક વાત તો ભૂલી જ ગઈ ! ક્યારની એ યાદ કરતી હતી કે તમને કહું, હાશ, હવે યાદ આવી.'

હરકાન્તે છુટકારાનો દમ ખેંચીને કહ્યું : 'શું ?'

સુશીલા એનો હાથ પકડીને ખેંચી રહી હતી. 'તમે અહીં તો આવો, હું તમને કશુંક બતાવું.' હરકાન્ત ગમે તે જોવા તૈયાર હતો. પેલી ટિપાઈ ને ટિપાઈ પરના કાગળથી બંને દૂર હતાં ને જેમ જેમ દૂર જતાં હતાં તેમ તેમ સલામતીની વધારે ને વધારે નજીક જતાં હતાં. હરકાન્તે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સુશીલાનો હાથ દબાવ્યો. સુશીલાની આંખમાં પોતે એની ઇચ્છા મુજબ વરતવાનો એના પર અનુગ્રહ કર્યો તે બદલના આભારની લાગણી એણે છલકાતી જોઈ. ને બંને આગળ વધ્યાં – કઠપૂતળીની જેમ...

'આ સિગારેટલાઇટર કાલે અરવિન્દભાઈ તમને ભેટ આપી ગયા છે. તમારી રાહ જોઈ પણ તમે કાલે બહુ મોડા આવ્યા. બહુ મજાનું છે, નહીં ?'

'કોઈ ચીજ છે ! અરવિન્દની પસંદગી એટલે પૂછવું જ શું ?' એક દાવ પૂરો થયો. બંને સહેજ સ્વસ્થ થયાં, હરકાન્તે સિગારેટ કાઢી ને લાઇટરથી સળગાવી...

કનુ વળી ફસાયો – આંકડાનું અડાબીડ જંગલ... એ દૂર ને દૂર ચાલ્યો જાય છે. જંગલમાં એક મોટા આમલીના ઝાડ નીચે થોડુંક ખોદવાનું છે, ખોદતાં સોનાનો ચરુ નીકળશે, એમાં માણેકનો હાર છે, એ હાર લઈ જંગલમાં આગળ વધવાનું છે – બહુ સંભાળપૂર્વક આગળ જવાનું છે. જંગલમાંનો પેલો રાક્ષસ સમડી થઈને એ હાર હાથમાંથી ઝૂંટવી લઈ ન જાય તે જોવાનું છે. નાગ થઈને પગે ડંખી ન જાય તેની સંભાળ રાખવાની છે. ભોમિયો થઈને ખોટે રસ્તે દોરવી ન જાય તેનીય તકેદારી રાખવાની છે. કારણ કે દૂર ચન્દનતલાવડીને કાંઠે જે હંસી પાણીમાં ચાંચ બોળીને ઊભી છે તેના ગળામાં એ હાર પહેરાવવાનો છે. એ હાર પહેરતાં જ હંસી રાજકુંવરી થઈ જશે... પણ આંકડાઓ સાપની જેમ ગૂંચળું વળીને પગે વીંટળાય છે, સમડીની જેમ આજુબાજુ ઊડ્યા કરે છે... ને કનુ કંચવાય છે. ફરી કહે છે : 'પપ્પા, પપ્પા, જરાક આમ તો જુઓ.'

હરકાન્ત કનુ પાસે જાય છે. સુશીલા બારી આગળ જાય છે. હરકાન્ત કનુની પીઠ થાબડીને કહે છે : 'અરે, સાવ સહેલો દાખલો છે. જરા હિંમત રાખ, કરી નાંખ જોઉં, ને એ પાછો ફરે છે. એને પાછો ફરતો જોઈને સુશીલા બારી આગળથી

એકાએક ખસી જઈને પોતાની જગાએ અપરાધીની જેમ બેસી જાય છે. એની આંખો જાણે કહી રહી છે : 'દોષિત છું, જે શિક્ષા કરવી હોય તે કરો, શિક્ષા કરો તો કૃપા.' હરકાન્ત પણ મરણિયો બનીને ધસે છે ને ટિપાઈ આગળની પોતાની જગાએ બેસી જાય છે... ત્રીજો દાવ શરૂ થાય છે.

સુશીલા બોલી : 'કાલે તમારી બૅન્કના એજન્ટને ત્યાં જવાનું કહેતા હતા, તે જશો ને ?' બોલ્યા પછી એને લાગ્યું કે પ્રશ્ન બરાબર મૂકી શકાયો નહીં.

હરકાન્તે કહ્યું : 'ના, ના, એવું કાંઈ ખાસ મહત્ત્વનું કામ નથી. એણે એકબે વાર કહેલું કે ઘરે આવજો એટલે થયું કે એકાદ વાર જઈ આવીએ. કેમ, તેં કાંઈ પ્રોગ્રામ નક્કી કર્યો છે ?'

સુશીલા સાવધ બની. એને લાગ્યું કે એ ભયસ્થાનની વધુ નજદીક સરી રહી છે. એણે કહ્યું : 'મારો કાંઈ ખાસ પ્રોગ્રામ નથી. કાલે હિન્દુ સ્ત્રીમણ્ડળવાળાં સુસ્મિતાબહેન ગરબાના કાર્યક્રમમાં જવાનું કહી ગયાં હતાં. એ જો આવશે તો એમની સાથે કદાચ જઈશ.' પોતે કેટલી સ્વાભાવિકતાથી અસત્ય બોલી શકી તે જોઈને એને જ આશ્ચર્ય થયું. એને ટિપાઈ પર પડેલી ચોપડી ઊંચકી, હરકાન્તનો જીવ પણ ઊંચકાયો;... પેલા ઘોડેસ્વારે એને ઊંચકી લીધો છે ને ઘોડો પૂરપાટ અન્ધકારને વીજળીની જેમ વીંધતો દોડ્યે જાય છે. હૃદયનો ધબકાર સુધ્ધાં જાણે સંભળાતો નથી, કેવળ સંભળાય છે ઘોડાના ડાબલાનો અવાજ... એ જઈ રહ્યો છે... દૂર ને દૂર. એની પાછળ જાણે આખું સૈન્ય ધસી રહ્યું છે, દુન્દુભિનો તુમુલ નાદ થાય છે, એ ગભરાય છે, એ કશાક આદિમ બળને પલાણીને જાણે ધસી જઈ રહ્યો છે...

સુશીલાએ ચોપડીની ઓથ લઈને ફરી ઘડિયાળ તરફ નજર કરી. એણે જોયું તો પાંચ મિનિટની વાર હતી. સમય એના હાથમાંથી સરતો જતો હતો. એ દરમિયાન એને ઘણું કરવાનું હતું, હરકાન્તને બૅન્કના એજન્ટને ત્યાં મોકલવાનો હતો, કનુની વ્યવસ્થા કરવાની હતી; ને એ ગભરાઈ. એને બધું વ્યર્થ જતું લાગ્યું. એણે ચોપડી ટેબલ પર મૂકી દીધી ને હરકાન્ત સામે જોયું. હરકાન્ત વ્યગ્ર હતો – શાથી તે એને સમજાયું નહીં. બંનેની નજર મળી. જાણે સુલેહ થઈ... ત્રીજો દાવ પૂરો થયો.

હરકાન્ત પૂરી થવા આવેલી સિગારેટને ફેંકવા ઊભો થાય તે પહેલાં જ સુશીલાએ એના હાથમાંથી સિગારેટ ખેંચી લીધી. એમ કરવા જતાં એ સહેજ દાઝી પણ ખરી પણ એ સિગારેટ એણે બારી આગળ જઈને ફેંકી દીધી. ને

એ પાછી આવીને બેઠી અને એણે ટિપાઈ પર પડેલા કાગળને હાથમાં લીધો...

સૈન્ય નજીક આવી પહોંચ્યું છે; કેટલાંય તીર એના કાનની પાસેથી સરર કરતાં ચાલ્યાં જાય છે, હવામાં તીર જ તીર છે. એના લોહીના કણેકણમાંથી પણ કોઈ તીર છોડી રહ્યું છે. એને માટે ક્યાંક કોઈ બાણશય્યા તૈયાર કરી રહ્યું છે. હમણાં એ કેદ પકડાશે, ભોંયરામાંની કાળી કોટડીમાં પુરાશે ને ત્યાં ચાબખા વીંઝાશે, લોહી ઝરશે ને પોતાની અંદર ખૂબ ઊંડે ઊંડે જે એણે છુપાવી રાખ્યું છે તે આ લોહીનાં બિન્દુ બહાર પ્રગટ કરી દેશે. અશ્વને ગતિ આપવાને માટે જાણે એણે ચાબુક વીંઝી...

સુશીલાના હાથમાંનો કાગળ ધ્રૂજી રહ્યો હતો, એ કાગળની ઓથ લઈને એ ઘડિયાળના કાંટાને જોઈ રહી હતી. એ આગળ વધ્યે જ જતો હતો. એને કોઈ રીતે રોકાય તેમ નહોતું. એ જાણે પોતાનું બધું બળ ખરચીને એ કાંટાને ટિંગાઈ રહી હતી, એને અટકાવી રહી હતી... ત્યાં એકાએક એના ધ્રૂજતા હાથમાંથી કાગળ સરી ગયો, એ છતી થઈ ગઈ, ચોંકી, પડી ગયેલો કાગળ લેવા નીચે વળી – ના, મોઢા પરના ભાવને સંતાડવા નીચે વળી. હરકાન્ત પણ મરણિયો બનીને નીચે પડેલા કાગળને ઊંચકવા નીચે વળ્યો. બંનેનાં માથાં અથડાયાં, બંનેએ એકબીજાં સામે જોયું. સુશીલાએ કાગળ લઈને ફરી ટેબલ પર મૂક્યો... ચોથો દાવ પૂરો થયો.

હરકાન્ત તરંગિણી પર કચવાયો. એ તો ખાઈપીને બધું ખેદાનમેદાન કરવા જ તૈયાર થઈ છે, આ તે કેવું ગાંડપણ ! પણ એને વારી શકાય એમ નથી, એનાથી દૂર ખસાય એમ નથી... પેલો ઘોડેસ્વાર સાત વ્યૂહ ભેદી ગયો છે, હવે છેલ્લો વ્યૂહ બાકી છે. એ વિજ્યોન્મત્ત અશ્વની હ્રેષા સાંભળે છે, એને બીજું કશું દેખાતું નથી, બધું જ પ્રચણ્ડ ગતિના દ્રાવણમાં ઓગળી ગયું છે. એક આકાર બાકી રહ્યો છે, એને એ ફરી ફરી ઝબકોળે છે પણ એ ઓગળતો નથી. એના પર એ નજર ઠેરવે છે, એને ઓળખવા મથે છે, ધારીધારીને જુએ છે, થોડી રેખાઓ બંધાય છે, ધીમે ધીમે બધું સ્પષ્ટ થાય છે ને જુએ છે તો સામે બેઠી છે સુશીલા.

કોઈકે બારણું ઠોક્યું. હરકાન્ત અને સુશીલા ઊભાં થઈ ગયાં. હરકાન્ત બારણા તરફ વળ્યો. બારણું ખોલ્યું. એક ગૃહસ્થે એને પૂછ્યું : 'યશવન્ત દવે અહીં રહે છે ?'

'ના.'

'હરકિશન મૅન્શન આ જ ને ?'

'હા, તમે ત્રીજે માળે તપાસ કરો. ત્યાં યશવન્તભાઈ છે ખરા.'

'માફ કરજો, તમને તકલીફ આપી.'

હરકાન્ત પાછો ફર્યો. એણે ટિપાઈ પર નજર કરી; પેલો કાગળ નહોતો... પેલો અશ્વ જાણે દોડતો દોડતો એકાએક થંભી ગયો છે. થંભીને જમીન પર ફસડાઈ પડ્યો છે, એને મોઢે ફીણ વળ્યું છે. એનો શ્વાસ જોરથી ચાલી રહ્યો છે... હરકાન્તને શરીરે પરસેવો વળી ગયો. એણે ફરી નજર કરી. સુશીલા બારી આગળ હતી. ત્યાં ઊભી ઊભી એ કદાચ આગળ વાંચી રહી હતી એની ખાતરી શી રીતે કરવી ? એ નીચે ઊતર્યો. સામેની ફૂટપાથ પર લપાતો લપાતો ગયો ને એણે ઉપર નજર કરી... જોયું તો સુશીલા કોઈક સાથે વાતો કરી રહી હતી, અણસારાથી. અણસારાનો અર્થ એટલો કે થોભો, બહુ વાર નહીં લાગે. હમણાં જ આવું છું.

હરકાન્ત ઉપર આવ્યો, કનુએ એને વળગી પડીને કહ્યું : 'પપ્પા, આખરે છેદ ઊડી ગયો ! એ છેદ ઊડતો નહોતો એટલે જ દાખલો બેસતો નહોતો.'

હરકાન્તે કહ્યું : 'હા, આખરે છેદ ઊડી ગયો !'

પાંચમો દાવ પૂરો થયો.

4

નળદમયન્તી

નાઝ આગળ જઈને ચિત્રાએ જોયું તો અરુણા ક્યાંય નજરે પડી નહીં. આથી એને ખરું જોતાં એક અનિચ્છનીય પરિસ્થિતિમાંથી છૂટી જવાનો આનન્દ થવો જોઈતો હતો. પણ એ કોણ જાણે શાથી નિરાશા અનુભવવા લાગી. એનાથી અણજાણપણે એનું ચિત્ત સાહસને માટે તત્પર થઈને બેઠું હશે ? એ તક ચાલી જતાં નિરાશા ઉદ્‌ભવી હશે ? એ આવા વિચારમાં હતી ત્યાં ક્યાંકથી અરુણા આવી ચઢી ને એનો હાથ હાથમાં લઈને બોલી : 'ઓહો, તું આવી ખરી ! મને બહુ આશા નહોતી.' ચિત્રા કશું બોલી નહીં. એના હાથમાંની અરુણાની આંગળીઓ કશીક અસ્વાભાવિક ચંચળતાથી સળવળ્યા કરતી હતી. એ ચંચળતાની પાછળ ભય હતો કે વિહ્વળતા ? કોણ જાણે ! પણ હવે અનિશ્ચિતતાને સ્થાને આવેલી નિશ્ચિતતાને કારણે શરીરમાં એકાએક ભયનો સંચાર થયો. અરુણાની અસ્થિર આંગળીઓને એનું આખું અસ્તિત્વ જાણે બાઝી પડ્યું. પછી બંને આગળ વધ્યાં.

ઉપર જઈને બહારના સોફા પર બંને બેઠાં. ચિત્રાની ભયકાતર આંખો વિહ્વળ બનીને આમથી તેમ ફરવા લાગી. ચારે બાજુના મોટા મોટા આયનામાં એણે એનાં પ્રતિબિમ્બો જોયાં. એ આયનાઓએ જાણે વસ્ત્રાહરણ કરીને એને સાવ છતી કરી દીધી હોય એવું એને લાગ્યું. સંકોચની મારી એ એક આયના પરથી નજર પાછી વાળે ત્યાં બીજો આયનો નફ્ફટ બનીને એને વળી છતી કરે છે; આમ એની દૃષ્ટિ ચારે બાજુથી અસહાય થઈને પાછી વળી. એકાએક એને લાગ્યું કે એ જાણે કોઈ ચારે બાજુથી બંધ એવા ઓરડામાં પુરાઈ ગઈ છે. બહાર નીકળવાનો કોઈ માર્ગ રહ્યો નથી. અજાણ્યા ભયથી એનું હૃદય ફફડી ઊઠ્યું. આ દરમિયાન અરુણા કશુંક બોલ્યે જતી હતી ને ચિત્રા 'હં' કહીને કે માથું હલાવીને એની વાતમાં પોતાનું ધ્યાન છે એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. ત્યાં અરુણા ઊઠીને ઊભી થઈને બોલી : 'હવે વખત થવા આવ્યો છે. તું અહીં બેસ. હું હમણાં જોઈને

આવું છું.' એમ કહીને એ દાદર ઊતરી ગઈ. એકાએક આવી પડેલી એકલતા સાથે એ પોતાનો મેળ બેસાડવાને મથવા લાગી. એણે ઊભા થઈને આયનાઓની તરફ પીઠ કરી નીચે નજર કરી. આનન્દથી તરવરતા ચહેરાઓની વચ્ચે એ ભૂલી પડી હોય એવું એને લાગ્યું. એણે દૃષ્ટિને એ બધા પરથી ખેંચી લઈને દૂરદૂરના આકાશ તરફ વાળી. મનમાં આવતા ચિત્રવિચિત્ર વિચારોથી ભાગીને એ જાણે પોતાનામાં જ કોઈ એકાદ ખૂણે સોડિયું વાળીને ભરાઈ ગઈ. હવે પછી જે કાંઈ થવાનું છે તેને આમ પોતાના જ શરીરના એક ખૂણામાં સરી જઈ નિર્લિપ્ત ભાવે બનવા દઈ શકાય તો... ત્યાં અરુણા આવી. આ વખતે એ એકલી નહોતી. એણે અરુણાના શબ્દો સાંભળ્યા : 'ચાલ ચિત્રા, હવે વખત થઈ ગયો છે.' 'વખત થઈ ગયો છે' એ શબ્દો કોઈ ભૂલું પડેલું ચામાચીડિયું ઓરડામાં વર્તુળ મારતું જાય તેમ એના મનની અંદર વર્તુળાકારે ઘૂમવા લાગ્યા. એણે અરુણાની દિશા તરફ ચાલવા માંડ્યું. થિયેટરમાં દાખલ થવાનો વખત થયો એટલે અરુણાએ કહ્યું, 'ચાલ ત્યારે, હવે હું જાઉં ને ?' એ પ્રશ્નના ઉત્તરની રાહ જોયા વિના જ એ ચાલી ગઈ.

થિયેટરમાં દાખલ થતાં જ અંદરનો અન્ધકાર એને અજગરની જેમ ગ્રસી ગયો. ન્યૂઝ રીલ શરૂ થઈ ગયું હતું. એને જ્યાં બેસવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યાં એ બેઠી. અત્યાર સુધી એ એક્કે શબ્દ બોલી નહોતી. આવી પરિસ્થિતિમાં કશુંક બોલવું જોઈએ ખરું ને બોલવું તો શું બોલવું તેની એને ખબર નહોતી. આથી સામેના પડદા પર જે દેખાતું હતું તે એણે જોયા કર્યું. 'નળદમયન્તી'નું ચિત્રપટ હવે શરૂ થઈ ગયું હતું. અનુરાગના પ્રથમ ઉદયથી આનન્દવિહ્વળ બનેલી દમયન્તી ઉદ્યાનમાં ફૂલો સાથે રમતી ગીત ગાઈ રહી હતી, ત્યાં પાસેની બેઠક પર સળવળાટ થયો ને એ ચોંકી. હવે પછીની ક્ષણોમાં જે કાંઈ બને તેને માટે એ પોતાની જાતને તૈયાર કરવા લાગી પણ શું કરવું એ તેને સૂઝ્યું નહીં. શસ્ત્રક્રિયા કરતાં પહેલાં જેના પર શસ્ત્રક્રિયા કરવાની હોય છે તે અંગને જૂઠું પાડી દેવામાં આવે છે. અહીં તો સમસ્ત સંવેદનાને જૂઠી કરી નાંખવી પડે એમ હતું. બાજ પંખીએ શિકાર પકડ્યો હોય ને એ શિકારને દબાવીને એ આજુબાજુ નજર નાંખીને નિરાંતે એને આરોગી શકાય એવા સ્થળની શોધ કરતું હોય ત્યારે એ વચલા ગાળામાં શિકારની જે સ્થિતિ થાય તેવી સ્થિતિ અત્યારે પોતાની હતી એવું ચિત્રાને લાગ્યું. એણે પોતાની બધી શક્તિ ખરચીને આ પરિસ્થિતિ સાથે તત્સમ થઈને રહેવાનો અથવા તો એને અતિક્રમી જવાનો ઉપાય શોધવા માંડ્યો. સ્મૃતિના સ્તર પછી સ્તર ઉકેલીને

એણે જ્યાં આશ્રય લઈને વર્તમાનની સંવેદનાથી નિર્લિપ્ત રહી શકાય એવું એક બિન્દુ શોધવા માંડ્યું… કોઈ ઉત્કટ સુખની સ્મૃતિ કે પછી કોઈ ઉત્કટ દુઃખની સ્મૃતિ ! અનેક નાનાં નાનાં સુખદુઃખની સ્મૃતિઓ હતી, બાકીનું ટેવની ઘરેડમાં પડીને સમથળ થઈ ગયું હતું. ટેવ ગમે તેવા ઉત્કટ દુઃખની ધારને તીક્ષ્ણ રહેવા દેતી નથી. નરેશે પહેલવહેલાં જ્યારે પોતાના ઉપરીને હાથે અપમાનિત થયાની વાત કરી ત્યારે બંનેને દુઃખ થયું હતું; પણ પછી નરેશનું અપમાન કરવાનો ઉપરીનો કાર્યક્રમ નિયમિત થઈ ગયો ને નરેશને પણ પોતે દુઃખી થયો છે એમ એના ઉપરીને બતાવવાની ટેવ પડી ગઈ. ચિત્રાને થયું કે આખરે માનહાનિથી દુઃખ થાય એવું શું એક્કેય મર્મસ્થાન નહીં રહે ? આ સતત પીછેહઠ, શાહમૃગની જેમ રેતીમાં માથું સંતાડીને વાસ્તવિકતાને અવગણવાની પ્રવંચના – આખરે ક્યાં પહોંચશે ? માનવીને એની માનવતાની સીમાની પણ બહાર ભગાડી મૂકી શકાશે ?…

આ બાજુ નળદમયન્તીના જીવનમાં ઊથલપાથલ થઈ ગઈ હતી. બાળકોને મોસાળ વળાવીને નળદમયન્તી વનમાં વાસ કરતાં હતાં. કલિનો પ્રભાવ પૂરો વિસ્તર્યો હતો. ત્યાં નળદમયન્તીની કથાનો અત્યન્ત કરુણ પ્રસંગ આવ્યો. મહામહેનતે પકડાયેલી માછલી દમયન્તીના હાથમાંની સંજીવની શક્તિથી સજીવ થઈ પાણીમાં સરી પડી. આથી નળ ગુસ્સે થયો, નળે ન કહેવાના શબ્દો કહ્યા. તે રાતે થાક અને દુઃખની ગ્લાનિથી દમયન્તી અધમૂઈ થઈને પડી હતી ત્યારે નળ એનું અર્ધું વસ્ત્ર ફાડીને, તેને અસહાય એકલી મૂકીને ચાલ્યો ગયો. પશ્ચાદ્‌ભૂમાં વાજિંત્રો કરુણ સૂરો રેલાવતાં હતાં. પ્રેક્ષકોની હૃદયતન્ત્રી પણ એનાથી રણઝણી ઊઠી હતી. કોઈ ભાવુક, પ્રેક્ષકોની આંખો પણ ભીની થઈ ગઈ હતી. ત્યાં એકાએક બાજુની બેઠકમાંનો હાથ આવીને એના સાથળ પર સ્થિર થયો. ચિત્રા જાણતી હતી કે એ હાથ ત્યાં વધુ વખત સ્થિર રહેવાનો નહોતો. આ નવી પરિસ્થિતિ પ્રત્યે એનું શરીર શી રીતે વર્તે છે તે એ તટસ્થ બનીને જોવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. પ્રથમ સ્પર્શે શરીર એકદમ ચોંકીને સંકોચાયું હોય એવું તેને લાગ્યું. પછી એ સ્પર્શના સંવેદનને અન્ય સ્પર્શના સંવેદનથી વેગળા પ્રકારનું જાણીને એ કાંઈક મૂંઝવણમાં પડી ગઈ હોય એવું લાગ્યું. એકાએક પેલો હાથ એની અનિશ્ચિતતામાંથી જાગીને સાથળના માંસલ ભાગને એની પકડમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો…

ઘોર અંધારી રાતે વૈદર્ભી વનમાં વલવલતી હતી. વન હિંસ્ર પશુઓથી ભરેલું હતું. એ પશુઓ માંસનાં ભૂખ્યાં હતાં. વર્ષાની ધારા માથા પર ઝીંકાતી હતી. એણે એક વૃક્ષનો આશરો લીધો ત્યાં અજગર એના તરફ ધસી આવ્યો. એ સાપની

દૃષ્ટિ સાથે એની દૃષ્ટિ એક થતાં એ મન્ત્રમુગ્ધ થઈ ગઈ. એના મુખમાંથી ચીસ નીકળી શકી નહીં...

સાથળ પરથી ખસીને હાથ ઉપર આગળ વધ્યો. ઘડીક કમરને વીંટળાઈને એણે પીઠ તરફ ગતિ કરી. એની ગતિમાં એક પ્રકારનું મરણિયાપણું હતું જે આ પરિસ્થિતિમાં પણ ચિત્રાના ચિત્તમાં એને માટે દયા ઉપજાવતું હતું. અજગર શિકારને બાથ ભિડાવે તેમ એ હાથ એને ભીંસમાં લેતો ગયો... ત્યાં એકાએક દીવા થઈ ગયા. દમયન્તીને અજગરની પ્રાણઘાતક સન્નિધિમાં મૂકીને પ્રેક્ષકો ઊંચે હૈયે ખુલ્લી હવા ખાવા બહાર નીકળ્યા. ચિત્રાને લાગ્યું કે પેલા હાથની ગતિથી એના શરીર પર જાણે ચીલા પડી ગયા હતા.

'શું લેશો ? ઑરેન્જ, આઇસક્રીમ...'

'ઑરેન્જ.'

પરિસ્થિતિને અસ્વાભાવિક બનતી અટકાવવાને માટે એ એની પાછળ બહાર નીકળી. ઝગઝગતા દીવા ને એના પ્રકાશને ચાર ગણો કરી મૂકતા પેલા નિષ્ઠુર આયનાઓ ! એ ચાલતી હતી પણ એની ગતિ જાણે કોઈ મોટા કરોળિયાની જાળની અંદર રહીને થતી હોય એવું એને લાગતું હતું. જાણે કોઈ પ્રાણીની ચીકણી લાળ ચારે બાજુથી એના અંગને લપેટાઈ ગઈ હતી.

'તમને ફિલ્મ ગમી ?'

'ખૂબ કરુણ છે.'

'મને પણ કરુણ ફિલ્મ જોવી ગમતી નથી. પણ અહીંના જેવી આરામવાળી બેઠક બીજે નથી.'

'હા.'

ઇન્ટર્વલ પૂરો થવાની ઘંટડી વાગી. બંને અંદર પ્રવેશ્યાં – પેલા અન્ધકારના અજગરના મોઢામાં. ચિત્રાને આખી દુનિયા ગૂંચળું વાળીને શિકારની રાહ જોઈને બેઠેલા અજગર જેવી લાગી...

અણીને વખતે મદદ આવી પહોંચી. એક શિકારીએ આવીને કુહાડીથી અજગરને મારી નાંખ્યો. દમયન્તીએ શિકારીનો આભાર માન્યો. પણ શિકારી પોતાના ઉપકારના બદલામાં દમયન્તીને આખીને જ લઈ લેવા માગતો હતો. દમયન્તીને નાગના મુખમાંથી બચ્યાનો પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો...

હાથ હવે પરિચિત થઈ ચૂકેલા માર્ગે ગતિ કરતો હતો. આગલા અનુભવની સ્મૃતિને કારણે હવે એની ગતિ કોઈ નવી સંવેદના જગાડતી નહોતી. ચિત્રાને

પોતાને આને કારણે પ્રાપ્ત થયેલી સ્વસ્થતાથી આશ્ચર્ય થયું. હવે એનું ચિત્ત જાણે જાળમાંથી છૂટીને મુક્તપણે વિહરવાને સમર્થ બન્યું. એનામાં એકાએક ઉદારતાનો જાણે જુવાળ આવ્યો; ક્ષમા અને દયાની મિશ્ર લાગણીથી એણે પાસેના ખભા પર પોતાનું માથું ઢાળ્યું. એની બંધ આંખોની સીમાની અંદર શાન્તિનો અસીમ પારાવાર રેલાઈ રહ્યો હતો. તેણે પોતાના વ્યક્તિત્વના એક બિન્દુમાં કેન્દ્રિત થઈને ન રહેતાં એ શાન્તિના પારાવારના અણુએ અણુમાં પોતાની જાતને પ્રસારી દીધી હતી. પોતાના ચિત્તમાં આટલાં ઔદાર્ય ને ક્ષમાનો સંચય હશે તેની એને ખબર નહોતી. એકાએક એ સમૃદ્ધિની જાણ થતાં એ પ્રસન્ન થઈ ઊઠી. આ પ્રસન્નતાની ખુમારીમાં હવે એ પ્રગલ્ભ બનીને ગમે તેવી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા તૈયાર હતી...

દમયન્તી વિકટ કસોટીમાંથી સતીત્વના બળે પસાર થઈ ગઈ. કલિએ હાર સ્વીકારી. નળદમયન્તીનું ફરી મિલન થયું. મોસાળથી સન્તાન પાછાં ફર્યાં. રાજપ્રાસાદને ગવાક્ષે ઊભી ઊભી દમયન્તી ઉલ્લાસનું ગીત ગાઈ રહી હતી. એ ગીતની છોળમાં ભીંજાતા પ્રેક્ષકો આખરે બહાર નીકળ્યા. ચિત્રા પણ બહાર આવી.

'તમે ક્યાં રહો છો ? બેસી જાવ કારમાં, હું તમને ઉતારી દઈશ.'

'ના, નાહક તકલીફ શા માટે ? હું જઈશ.'

એણે ખિસ્સામાંથી પહેલેથી જ જુદી પાડીને મૂકી રાખેલી દસદસની ત્રણ નોટ ચિત્રાના હાથમાં મૂકી. પચ્ચીસને બદલે ત્રીસની સંખ્યા જોઈને એને કશુંક કહેવાનું મન થયું. પણ એક ઘેરી ઉદાસીનતામાં એના શબ્દો ખોવાઈ ગયા. એને પૈસા પાછા આપી દેવાનું મન થયું. પણ એમ કરવાથી તો પેલાની ક્ષુદ્રતા પરનું રહ્યુંસહ્યું આવરણ પણ એ ખેંચી લેતી હોય એવું એને લાગ્યું. એ સૌ કોઈ પ્રત્યે સમભાવ અને દયાથી દ્રવી જવા તત્પર હતું.

ઘેરે જઈને જોયું તો નરેશ કાંઈક લખી રહ્યો હતો... એ જ ચિરપરિચિત ચહેરો, થોડીક ફિક્કાશ દેખાય છે, આંખ સહેજ ઊંડી ઊતરી ગઈ લાગે છે પણ હજુ એમાં એનો એ તરવરાટ છે. બેકાર બન્યા પછીનો આ ત્રીજો મહિનો છે. પણ એ ઝૂઝે છે. પોતે પણ જાણે યુદ્ધના એક વ્યૂહને ભેદીને પાછી ફરી હોય એવું એને લાગ્યું.

'કેમ, બહુ મોડું થયું ? હું તો તને શોધવા નીકળતો હતો.'

'ગાંડા રે ગાંડા, આવડા મોટા શહેરમાં તું મને ક્યાં શોધવાનો હતો ?'

'પણ તું અત્યાર સુધી હતી ક્યાં ?'

એના જવાબમાં ચિત્રાએ નરેશના હાથમાં ત્રીસ રૂપિયા મૂકી દીધા ને બોલી :

'મારી એક બહેનપણી વાલકેશ્વરના એક ધનિક કુટુમ્બમાં લઈ ગઈ. અઠવાડિયામાં ચાર વાર જવાનું, બે બાળકોને રમાડવાં ને ભણે એટલું ભણાવવું. આ ત્રીસ રૂપિયા તો ઍડવાન્સમાં આપ્યા. બોલ, હવે હું સાવ નકામી તો નથી લાગતી ને ?' ને એ હસી પડી. એ હાસ્યમાં એને પોતાનેય ક્યાંય કશી કૃત્રિમતા લાગી નહીં. જીવનના ઊંડાણમાંથી ક્યારે પ્રસન્નતાનું ઝરણું અનેક વિષમ સંજોગોના અન્તરાયને વીંધીને વહી નીકળશે તે થોડું જ કહી શકાય ! એ પોતાનાથી જ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ.

'આ ત્રીસ રૂપિયા અણીને વખતે આવી પડ્યા, સુરત ઇન્ટરવ્યૂને માટે જવાનો વિચાર હું નહીં તો પડતો જ મૂકવાનો હતો.'

'બોલ, હું તારા ઘરની લક્ષ્મી છું કે નહીં ?' એના જવાબની રાહ જોયા વિના કશુંક અસ્પષ્ટ ગુંજતી એ બીજા ઓરડામાં જઈને વસ્ત્ર બદલવા લાગી. વસ્ત્રો ઉતારીને એણે બરાબર ખંખેર્યાં, એની ગડી કરી ને મદારી સાપને ખેલ પૂરો થયા બાદ કરંડિયામાં પૂરી દે તેમ એને પેટીમાં મૂકી દીધાં. એણે સામેના આયનામાં જોયું. આ ઘરની બધી વસ્તુઓમાં સાચવીને સંગોપી ગયેલી એની ઘરરખુ ગૃહિણીની વ્યક્તિતાને જાણે એ બધી વસ્તુઓએ સંભાળપૂર્વક પાછી વાળી દીધી હતી.

તે રાતે ચિત્રાના ચિરપરિચિત સ્પર્શે જે રોમાંચ જગાડ્યો તેણે નરેશને પણ કોઈ અભૂતપૂર્વ ઉલ્લાસની ભરતીમાં ઝબકોળી દીધો.

5

‘વારતા કહો ને !’

એ સુન્દરી નથી, સ્ત્રી છે – આશરે એકવીસની હશે. મેં એને પાસેથી કે ધારીધારીને આ પહેલાં જોઈ નથી. આજે મેં એને પહેલી વાર પાસેથી જોઈ – મારે જોવી પડી. રુવાંટીથી ભરેલું સાંકડું કોડિયા જેવું કપાળ, ઝીણી આંખો, નાના હોઠ, નાકના ટેરવા પરનો મસો, સાધારણ પુષ્ટ કહેવાય એવું શરીર; ટૂંકમાં, આંખને આશ્વાસન મળે એવું પણ કશું એનામાં નહીં. હા, એક વસ્તુ વર્ણવવી ભૂલી ગયો : એનું બાઘાઈભર્યું હાસ્ય ! કોણ જાણે કેમ એ હાસ્ય જોઈને એક સાથે રોષ અને કરુણાની લાગણી થાય છે. ગુસ્સે થવા જઈએ પણ તરત જ દયા આવે. થાય કે જવા દો, બિચારી –

પુષ્પા એક જગ્યાએ ભાગવતની સપ્તાહ બેઠી હતી ત્યાં ગઈ હતી. હું પણ આમ તો જગમોહનને ત્યાં પત્તાં ટીચવા જવાનો હતો. પણ ઑફિસમાં મોડું થઈ ગયું ને ઘરે આવ્યા પછી આળસ ચઢી. પુષ્પા મોડેથી આવવાની હતી. હું રેડિયો પર કોઈના દુઃખી સંસારનું હૃદયદ્રાવક નાટક સાંભળી રહ્યો હતો. ત્યાં એ આવી.

‘ઇન્દુભાઈ, ઓ ઇન્દુભાઈ, છો કે ઘરમાં ?’

‘કોણ ?

‘એ તો હું, ચંપા, આવું કે ?’

હું બારણું ખોલવા ઊઠ્યો. બારણાં આગળ એ થોડી વાર એના પેલા બાઘાઈભર્યા હાસ્ય સાથે મારા તરફ જોતી ઊભી જ રહી. હું જરા અકળાયો, એને ત્યાં જ ઊભી રહેવા દઈને હું મારી જગ્યાએ જઈને બેઠો, મારી પાછળ જ આવીને એ હાથમાં ચાવી રમાડતી ઊભી રહી ગઈ. થોડી વાર રહીને રેડિયો પાસે પડેલું ‘લિસનર’ ઉઠાવીને પાનાં ફેરવ્યાં, પછી એ પાછું મૂકી દીધું. આમતેમ નજર ફેરવીને ફોટાઓ જોવા લાગી, પછી અંદરના ઓરડામાં ગઈ. હું મારી જગ્યાએથી ખસ્યો નહીં. દસેક મિનિટ થઈ ગઈ. તોય એ બહાર નીકળી નહીં એટલે હું

ચોરપગલે બારણાં આગળ ગયો. પડદો સહેજ અળગો કરીને મેં જોયું તો એ ઘીની બરણી ઉઘાડીને ચાંગળે ચાંગળે ઘી ખાતી હતી ! મને ગુસ્સો ચઢ્યો. એક ઝટકા સાથે પડદો ખસેડીને હું અંદર ગયો ને ત્રાડ પાડી :'ચંપા !' એ સહેજ ચમકી. પછી એણે મારી સામે જોયું – એ જ બાઘાઈભર્યું હાસ્ય ! હજુ એ ઘીથી ખરડાયેલી આંગળી ચાટી રહી હતી. મારી આંખમાં ગુસ્સો જોઈને એણે ઘીની બરણી બંધ કરી. પછી ઊભી થઈ ને કદાચ જાણીકરીને મને સહેજ ઘસાઈને બહાર નીકળી ગઈ. મેં નળ ખૂલવાનો અવાજ સાંભળ્યો. એણે હાથ ધોયા, લૂછ્યા. રેડિયો આગળની મારી આરામખુરશી પર એ જઈને બેસી ગઈ – કેમ જાણે કશું બન્યું જ નથી !

એણે મુંબઈ ખસેડીને સિલોન મૂક્યું. કોઈ ફિલ્મી ગાનારી 'મત મારો નજરિયાં બાલમા' તીણે અવાજે ગાઈ રહી હતી. એણે મારા તરફ જોયું. એની આંખમાં તોફાન હતું. એણે એમાંથી ઈશારો કર્યો ને ફરી હસતી હસતી મારા ભણી તાકી રહી. એ જ બાઘાઈભર્યું હાસ્ય !

હું એનાથી થોડે દૂર ખુરશી પર જઈને બેઠો. થોડી વાર સુધી એ કશું બોલી નહીં. પેલી ગાનારીનો તીણો અવાજ અમારી વચ્ચે ઘૂમી રહ્યો. હું મૂંઝાયો. એ મારી મૂંઝવણ જોઈને દુષ્ટતાભર્યું હસી. સહેજ આંખો ઊંચી કરીને એણે મારી સામે જોયું. જાણે ઘરમાં કોઈ બીજું છે જ નહીં, પોતે જ ઘરની સ્વામિની છે એવા ભાવ સાથે એ હાથમાં ચાવી રમાડતી રેડિયો સાંભળતી બેસી રહી. હું અકળાયો, ઊભો થયો, બારી આગળ ગયો ને મેં સિગારેટ સળગાવી.

ત્યાં એ એકાએક બોલી ઊઠી : 'ઇન્દુભાઈ, તમે જાણ્યું કે ?'

મેં એના તરફ ફરીને પૂછ્યું : 'શું ?'

'તમને પુષ્પાબહેને નથી કહ્યું ?'

મેં અકળાઈને પૂછ્યું : 'વાત નહીં, વાતનો પાયો નહીં, મને શી રીતે સમજ પડે ?'

'ઓહો, તમે તો જાણે કશું જાણતા જ નથી ! સાચું કહો, પુષ્પાબહેને તમને ખરેખર નથી કહ્યું ?'

મેં માત્ર નકારમાં માથું ધુણાવ્યું.

પછી એ બોલી : 'પેલા મનહરભાઈને તો તમે ઓળખો છો ને ?'

મેં કહ્યું : 'કયા મનહરભાઈ ?'

'પેલા દાક્તરી ભણે છે તે વળી ! અમારે ત્યાં ઘણુંખરું આવે જાય છે ને તે.'

'હં, તેનું શું છે ?'

'એમની સાથે હું વચમાં એક દિવસ દવાખાને ગઈ હતી.' આટલું કહીને એ અર્થસૂચક દૃષ્ટિએ થોડી વાર મારી સામે જોઈ રહી. પછી વળી એનું બાઘાઈભર્યું હાસ્ય મોઢા પર પથરાઈ ગયું. કૃત્રિમ રોષ લાવીને છણકો કરતી એ બોલી : 'જાવ જાવ, તમે તો જાણે કશું સમજતા જ નથી, નાના કીકલા જેવા કેમ બની જાવ છો ?'

હું કશું બોલ્યો નહીં.

પછી એ બોલી : 'દાક્તરે શું કહ્યું તે જાણો છો ?'

મેં કહ્યું : 'શું ? શાને વિશે ?'

એ ઊઠી, મારી પાસે આવી, છેક કાન આગળ મોઢું લાવીને બોલી : 'દાક્તરે કહ્યું કે મારામાં કશો વાંધો નથી. એમનામાં જ કશો વાંધો હોવો જોઈએ.' આ એને મન ચોંકાવનારી હકીકતની મારા પર શી અસર થાય છે તે થોડી વાર જોઈ રહી. પછી જરા ગુસ્સે થઈને બોલી : 'આમ બાઘાની જેમ મારી સામે શું તાકી રહ્યા છો ?'

હું કશોક ગુનો કરી બેઠો હોઉં તેમ છોભીલો પડી ગયો.

'તો તમે જાણ્યું ને હવે તો ? મારામાં કશો વાંધો નથી, હું છોકરાની મા બની શકું એમ છું.' ને એ હસતી હસતી મારી સામે જોઈ રહી. પછી બોલી : 'પણ – પણ એ કદી બાપ બની શકશે કે કેમ કોણ જાણે !' આટલું કહીને એ જોરથી હસી પડી, હસતાં હસતાં બેવડ વળી ગઈ. એની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. એના લૂગડાના છેડાથી એને લૂછવા લાગી. ને એણે જાણે કશી ખબર જ નથી એવા ભાવથી એણે છાતી પરથી લૂગડાનો છેડો નીચે સરી જવા દીધો. એની આ ધૃષ્ટતાથી સંકોચ પામીને મારે નજર નીચી કરી દેવી પડી.

એણે તીખા વ્યંગ સાથે હસતાં હસતાં કહ્યું : 'ઇન્દુભાઈ, હવે નાટક જવા દો, જરા ઊંચું જુઓ. અમેય દુનિયામાં આંખ ઉઘાડી રાખીને ફરીએ છીએ, હોં કે ! તે સાંજે તમે ગિરગામ આગળની પેલી મારવાડીની દુકાન પાસે પંજાબણ બાઈ સાથે શી વાતો કરતા હતા તે શું હું નથી જાણતી ?' આટલું બોલીને તોફાની બાળકને જેર કર્યા પછી એને શિક્ષા કરતાં પહેલાં મા એના તરફ જેવી રીતે જોઈ રહે તેવી રીતે એ મારા તરફ જોઈ રહી. મારે એને શું કહેવું તે થોડી વાર સુધી તો મને સૂઝ્યું જ નહીં. પછી શબ્દો એકઠા કરીને જરા ગુસ્સે થઈને હું

બોલ્યો : 'કઈ પંજાબી સ્ત્રી ? ગિરગામ આગળ ? ક્યારે ? ચંપા, તું શું બકે છે તેનું તને ભાન છે ખરું કે ?'

એણે કહ્યું : 'હા, બરાબર ભાન છે.' ને એ ખુરશી પરથી ઊઠીને આયના આગળ જઈને ઊભી રહી. મોઢે પાવડરના લપેડા કર્યા, વાળની કટ કપાળ પર સિનેમાની નટીઓ રાખે છે તેવી રીતે ગોઠવી. પછી એકાએક મારા તરફ ફરીને બોલી : 'બોલો, હવે કેવી લાગું છું ? પેલી પંજાબણ જેવી તો નહીં જ. ખરું ને ?'

મારો મિજાજ હાથ ન રહ્યો. મેં પાગલની જેમ એના તરફ ધસી જઈને એના ગાલ પર એક તમાચો ખેંચી કાઢ્યો. ઘડી વાર એ ડઘાઈ જઈને પૂતળીની જેમ ઊભી રહી ગઈ. પછી એ હસવા લાગી – એ જ બાઘાઈભર્યું હાસ્ય, લોહીની પાતળી સેરથી રંગાયેલું ! હસતી આંખોમાં આટલી કરુણતા મેં કદી જોઈ નથી. અનાથ બાળકની જેમ એ બે આંખો હજાર હાથ પસારીને જાણે કશોક આધાર શોધી રહી હતી. મારાથી એ બે આંખો ન જીરવી શકાઈ. નાના બાળકને શિક્ષા કર્યા પછી મનાવી લેતા હોઈએ તેમ મેં એને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એનો વાંસો થાબડ્યો. એ નીચું જોઈ રહી. કદાચ એની આંખમાં આંસુ હતાં. હું તેને જોઈ રહ્યો હતો; સાવ અણસમજુ નાના બાળક જેવી – એની થોડી વાર પહેલાંની ઘી ચાટતી છબિ મને યાદ આવી. ત્યાં એનો હાથ આવીને મારા હાથને વળગ્યો. એ હાથના સ્પર્શમાં નિરાધારતા હતી, એ મારા હાથને ખેંચતો હતો, મરણિયો બનીને ખેંચતો હતો. મારો હાથ પરાણે ખેંચાતો હતો. એ હાથ એની ધબકતી છાતી આગળ જઈને થોભ્યો. એની નીચે એના સુપુષ્ટ સ્તનનો અગ્રભાગ દબાઈ ગયો. મને એકાએક ભાન આવ્યું. હું ચોંક્યો. એકદમ ચાર ડગલાં દૂર ખસી જઈને ગુસ્સે થઈને બોલ્યો : 'ચંપા, હમણાં ને હમણાં ઘરની બહાર નીકળી જા જોઉં ! તું ભાનમાં નથી.'

'હું ભાનમાં નથી ? હું ખાસ્સી ભાનમાં છું. તમારે ખાતરી કરવી છે ?' એમ કહીને એણે લગભગ દોડી જઈને બારણું વાસી દીધું ને પછી મારી સામે આવીને ઊભી રહી. ધીમે ધીમે ચોળીનાં બટન ખોલવા લાગી, ખોલતી ખોલતી કહેવા લાગી : 'બોલો હવે, હવે, હવે બૂમબરાડા પાડશો ? શું કરશો ? પુષ્પાબહેનને આવવા દો.'

હું ગભરાયો. ગભરાટમાં પણ સમજી ગયો કે આ પરિસ્થિતિમાં કળથી કામ લેવા જેવું છે. તેણે બધાં બટન ખોલી નાંખ્યાં ને તિરસ્કારથી ચોળી મારા તરફ

ફેંકી. ખુલ્લાં થયેલાં સ્તન પાંજરું ખોલી દેતાં સસલાં બહાર કૂદી પડે તેમ જાણે લગભગ મારા અંગ પર કૂદી પડ્યાં. એ જોઈને એ એકદમ શરમાઈ ગઈ ને મારી સામે પીઠ કરીને ઊભી રહી.

હું હાલ્યોચાલ્યો નહીં. મને દયા આવી. એ સ્થિતિમાં એને જોતાં મારું હૃદય હચમચી ઊઠ્યું. ચિત્તમાંની બધી આર્દ્રતા એકઠી કરીને હું બોલ્યો : 'ચંપા !' એ આર્દ્રતાના સ્પર્શે એ ભાંગી પડી. ધ્રૂસકે ને ધ્રૂસકે રડી પડી. ઢગલો થઈને મારી આગળ પડી. એના હોઠ ધ્રૂજતા હતા, એ કાંઈક બોલવા જતી હતી. મેં એનું માથું ખોળામાં લીધું. ને મને યાદ આવ્યું : મારી પાંચ વરસ પહેલાં ગુજરી ગયેલી દીકરી એક દિવસ મા સાથે ઝઘડો કરીને રૂસણું લઈને આમ જ આંસુભરી આંખે મારા ખોળામાં આશ્રય લેવા આવી હતી. એને થાબડીપંપાળીને હું પરીલોકમાં લઈ ગયો હતો. એ પરીઓના દેશમાં ચાંદીના સાગર હતા, સોનાના પર્વતો હતા, રસ્તા પર હીરામાણેક વીખરાયલાં હતાં. હું ને મારી દીકરી – અમે બંને પરીઓના દેશમાં તે દિવસે ખૂબ દૂર દૂર નીકળી ગયાં હતાં. અમને કોઈ રોકનાર નહોતું. આજે તો એ પરીલોકમાં પરી બનીને ચાલી ગઈ છે. સાત સમુદ્ર પાર કરીને કોઈ રાજકુમાર એક દિવસ એકાએક આવી ચઢ્યો ને તેનું હરણ કરી ગયો. સ્ફટિકના મહેલમાં હવે એ હંસને મોતીનો ચારો ચરાવતી બેઠી હશે...

અમારા આ સૂના ઘરમાં વરસો પહેલાં કહેલી પરીની વાર્તા, સાંભળનારનો હોંકારો, એના પડઘા આજે ફરી મને સંભળાવા લાગ્યાં. આ બીજી નારી – દીકરીની જેમ મારા ખોળામાં આવી પડી છે. એને ખોળાનો ખૂંદનારો જોઈએ છે. આંગળી પકડીને અને જો પરીલોકમાં દોરી લઈ જઈ શકું ને ત્યાંથી કામદેવને પણ રૂપમાં ઝાંખો પાડે એવો દીકરો કે રૂપરૂપના અંબાર જેવી દીકરી એને અપાવી શકું ...

મેં એના વાંસામાં વહાલથી ધબ્બો મારીને કહ્યું : 'ઊઠ ગાંડી ! જો તને એક ખૂબ મજાની વાત કહું છું.' ને એ બેઠી થઈ. નાના બાળકને નવડાવીને મા કપડાં પહેરાવે તેમ મેં એને ચોળી પહેરાવી, એનાં બટન બીડ્યાં. અંદરથી લાવીને બે પેંડા એના મોઢામાં ઠાંસી દીધા. એ બોલવા જતી હતી પણ મેં આયનામાં એના ગાલનાં ફૂલેલાં ગલોફાં બતાવ્યાં ને એ હસી પડી. એ હાસ્યમાંથી આંસુની ભીનાશ હજુ ગઈ નહોતી. બોલવાની અનુકૂળતા થતાં એણે કહ્યું : 'પણ વારતા કહો ને !'

ને એ વિસ્ફારિત આંખે વાર્તા સાંભળવા મારી સામે બેસી ગઈ. એની ઉત્કણ્ઠા, શિશુસહજ નિર્દોષતા જોઈને મારું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. પાંચ વરસ પહેલાં કહેલી

પરીની વાર્તાના પડઘા કાનમાં ગુંજવા લાગ્યા, સામે બેઠેલી દીકરીના હૃદયને ધરપત થાય એવી વાર્તા મેં હૃદયનાં ઊંડાણમાં જઈને શોધવા માંડી. કશું હાથ આવતું નહોતું. હોઠે શબ્દો આવવાને બદલે આંખમાં આંસુ ઊભરાતાં હતાં. મારી આ દશા જોઈને મૂંઝાઈ. મારી વેદનાને જાણવા મથતી હોય તેમ એ માની જેમ મને શી રીતે આશ્વાસન આપવું તેના વિચારમાં પડી ગઈ. એમાંથી એકાએક જાગી ઊઠીને એ મારી સાત વરસની રેણુની જેમ બોલી ઊઠી :

'વારતા કહો ને, ઇન્દુભાઈ !'

6

ગૃહપ્રવેશ

પોતાના ઘરથી વીસેક ડગલાં દૂર જઈને એ ઊભો રહ્યો. એણે ઘર તરફથી આંખોને વાળી લીધી હતી છતાં પેલી બે છાયાઓને એ હજુ જોઈ રહ્યો હતો. ઠંડી એના હાડ સુધી ઊંડે ઊતરી જઈને જાણે એનામાંથી કશુંક શોધી કાઢીને બહાર છતું કરી દેવા ઇચ્છતી હતી. એ દરમિયાન એના મનમાં એક વિચિત્ર તરંગ સ્ફુર્યો. એણે થોડા શબ્દો મનમાં ગોઠવ્યા. એને રમત રમવાનું મન થયું. એને બાગબગીચાનો ખૂબ શોખ હતો. એ અનેક જાતની કલમો કરતો. ફળના છોડ સાથે ફૂલના છોડની કલમ કરીને ફળમાં એ ફૂલની સુવાસ ભેળવવાના એણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા. મનમાં ગોઠવેલા થોડા શબ્દો સાથે એણે એવી જ રમત શરૂ કરી. પ્રેમ, ઈર્ષ્યા, ઘૃણા, દયા, ઝંખના, પ્રતીક્ષા, આતુરતા – એ શબ્દોને છોડના રૂપમાં જોતો ગયો, એ બધાંનું વિચિત્ર મિશ્રણ કરી એનાં એથીય વધુ વિચિત્ર પરિણામોની કલ્પના કરવાની એને મજા પડી. આખી ભાષાનું કલેવર બદલી નાંખવાની રમત રમવાનું એને મન થઈ આવ્યું. શબ્દોને બાઝેલા અધ્યાસપિણ્ડને ખંખેરી નાંખી એને નવેસરથી નવી ધરતીમાં, નવા વાતાવરણમાં એ રોપવા મંડી ગયો. ને એને યાદ આવ્યું : આવતી કાલે સવારે પેલા ગુલાબના છોડ પર બેઠેલી કળી ખીલતાં કેવો રંગ પ્રકટ કરે છે તે જોવા એ કેટલો આતુર હતો ! ને એની સાથે એને ફરી ઘર યાદ આવ્યું ને ઘર સાથે પેલી બે છાયાઓ...

અન્ધકાર અને ઠંડીનાં પડ વચ્ચે એને જડી દેવાને કોઈ ખીલા ઠોકતું હોય તેમ દસના ટકોરા ક્યાંક ઠોકાયા. એક ટકોરાથી તે બીજા ટકોરા સુધીના અન્તર વચ્ચે એ ખેંચાયો, રહેંસાયો, ઉતરડાયો. દસનો ટકોરો પડ્યા પછી જ્યારે એના રણકા શમ્યા ત્યારે જાણે એને કળ વળી. એણે ફરી જીવવું શરૂ કર્યું – પોતાની આખી જાતનો ભાર ઉપાડીને જીવવાનું એને કપરું લાગ્યું. એનાં અંગેઅંગ આજે એને મદદ કરવાને બદલે જાણે એના મનમાંના સહેજ સરખા ભારને વધારી મૂકવાનું

કાવતરું કરી રહ્યાં હતાં. બે સંપીલી આંખોને છૂટી પાડીને દૂર ફેંકી દેવાનું એને મન થયું. બે પગને વિખૂટા પાડીને સ્થળના એક બિન્દુને હજારો ટુકડામાં છિન્નભિન્ન કરવાને એ મથ્યો. કસીને બાંધેલી ગાંઠ છોડી નાંખીને બધું વેરવિખેર કરી નાંખવાની એને ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ આવી. ને ત્યારે એને સમજાયું કે પેલા દર્દે જ એને સાંધીને એવું રેણ કરી દીધું હતું કે એ રેણને ઓગાળી નાંખવા માટે એ દર્દથી અનેક ગણા ઉત્કટ દર્દનો તાપ જો એ પામી શકે તો જ એમાંથી છૂટી શકે એમ હતું. એ હતાશ થયો ને છતાં એ હતાશા એને સાવ નમાલી લાગી. એને પોતાની હતાશા કહેવા જેટલીય ઇચ્છા નહીં થઈ – એ હતાશાને એણે તિરસ્કારથી ફગાવી દીધી.

હતાશાના ફેંકાવા સાથે જાણે એ પણ ફેંકાયો. અત્યાર સુધી એ એક જગ્યાએ ઊભો જ રહી ગયો હતો. એને કોઈ અજાણી ગતિનો ધક્કો લાગ્યો ને એણે ચાલવા માંડ્યું, ચાલવાની સાથે જ જાણે એણે પેલી અજાણી શક્તિના રાજ્યમાં હાર કબૂલ કરીને પ્રવેશ કર્યો ને એણે જોયું તો કશું જ એ પાછળ મૂકી શક્યો નહોતો. પ્રેમ, ઈર્ષ્યા, ઝંખના, ઘૃણા – બધાં જ એની આંગળીએ વળગીને સાથે ચાલતાં હતાં, નવી આબોહવામાંથી નવું પોષણ મેળવીને એ બધાં હવે શો ભાગ ભજવશે તેની કલ્પનાથી એ ધ્રૂજી ઊઠ્યો ને એણે ફરી અટકી જઈને સ્થિર થવાનો પ્રયત્ન કર્યો...

'કોણ ?'

'હું...' બારણું ખૂલ્યું. ઉઘાડનાર સ્ત્રીની આંખમાં ભય હતો ? કુતૂહલ હતું ? કે નરી ઉદાસીનતા ? એ સહેજ ઊભો રહી ગયો.

'આવો ને, કેમ, કાંઈ ખાસ કામ હતું ?'

'હા...ના... એવું ખાસ તો કશું જ નહીં.' એ શબ્દોને ઊંચકીને બહાર કાઢતાં થાકી ગયો. એનો છેલ્લો શબ્દ એને પોતાને જ સંભળાયો નહીં.

'એ તો બે દિવસથી બહારગામ ગયા છે. કદાચ ગુરુવારે આવે...'

એને આશ્ચર્ય થયું. એણે જે શબ્દો સાંભળ્યા તેનો એ કશો અર્થ કરી શક્યો નહીં, કોઈએ જાણે એ શબ્દોના ચહેરાને ભૂંસી નાંખ્યા હતા. માત્ર આકાર રહી ગયા હતા ! ને એ જોઈ રહ્યો.

'સારું થયું, તમે આવ્યા તો – કાલે બાજુમાં જ બે ગુંડાઓ ઘૂસી ગયા હતા.'

ફરી શબ્દોનો ભાર ઊંચકવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો. એ કશુંક બોલ્યો ખરો, શું તે એને જ સમજાયું નહીં. એના જવાબમાં પેલી સ્ત્રીએ પણ કશું કહ્યું ને એને લાગ્યું કે આખી પરિસ્થિતિથી એ બહુ છેટે રહી ગયો છે. હજુ એ ત્યાં પહોંચ્યો

નથી તે પહેલાં પરિસ્થિતિ સરજાઈ ગઈ છે. ઘટનાનો વ્યુત્ક્રમ એ આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો. પોતાની પાછળ રહી ગયેલી જાતને સહેજ ધક્કો મારીને વર્તમાન સુધી ખેંચી આણવાનો એણે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો...

'મૅક્સિકોમાં બર્નાર્ડોનું ખૂન... સિનોરા ગિયોવાનીનો પ્રેમ મેળવવાની સ્પર્ધા... બ્રહ્મપુત્રામાં આવેલાં પૂર... ટાંગાનિકાના જંગલમાં લાગેલી આગ... સિંહોની નાસભાગ... જાપાનમાં ફુંકાયેલો ઝંઝાવાત...' એણે પોતાની જાતને જેટલી બની શકે તેટલી દૂર વીંઝી. એને ખૂબ ખૂબ દૂર નીકળી જવું હતું, શબ્દોની જટાજાળને તોડીફોડીને એ ભાગતો હતો. એકાએક પેલી સ્ત્રીના એક શબ્દે એને જાણે રોકીને ઊભો રાખ્યો :

'પ્રફુલ્લભાઈ...'

'પ્રફુલ્લ' અને 'હું' વચ્ચે સમ્બન્ધના તાણાવાણા ગુંથાવા માંડ્યા, એના તન્તુ વચ્ચે એ ફસાતો ગયો.

... સહરાનું રણ ... આંધી ... પવનનો સુસવાટ ... રેતીના કણ ... સમુદ્રની છોળ ... કાળમીંઢ ખડકો ... પાણીનો અથડાવાનો અવાજ ... નજીક ને નજીક આવતો જતો અવાજ ... છેક જ નજીક ... છાતી પાસે ... છાતીનો ધબકાર ...

ને એ બોલ્યો : 'રમાબહેન, ગભરાશો નહીં, હું ગુરખાને સાવચેત રહેવાનું કહીને જાઉં છું.'

'પણ પ્રફુલ્લભાઈ, મને બહુ બીક લાગે છે. તમે માયાને લઈને અહીં આવો ને.'

'માયા'... ને એ ઊઠ્યો. ઊઠતાં ઊઠતાં નહીં 'હા' કે નહીં 'ના' જેવું કશુંક એ બોલ્યો. એની પાછળ બારણું બંધ થયું. વળી એ અન્ધકાર વચ્ચે આવીને ઊભો. એ અન્ધકાર એના શરીરમાં અનેક છિદ્ર પાડીને પેસવા લાગ્યો, અન્ધકાર અને ઠંડીએ મળીને એને જાણે જર્જરિત કરી નાંખ્યો. એ જર્જરિત કલેવરમાંથી પેલી બે છાયા જો સરી પડે તો...

એણે જોયું તો એ વળી એક જગ્યાએ સ્થિર થઈને ઊભો રહી ગયો હતો. એની સાથે એનો પડછાયો પણ સ્થિર થઈને ઊભો હતો. સ્થિર થતાંની સાથે જ એની અંદરનું બધું ફરી એક કેન્દ્ર શોધીને વ્યવસ્થિત થવાને મથતું હોય એવું એને લાગ્યું ... ને એ ફરી ગભરાયો. એણે ચાલવા માંડ્યું. વળી એને લાગ્યું કે વર્તમાન એની આગળ નીકળી જાય છે, ને એ પાછળ રહી જાય છે. એ પહોંચે તે પહેલાં બીજી નવી ઘટના સરજાઈ ગઈ હશે એવી ભીતિથી એણે પોતાની જાતને ધક્કો માર્યો.

'કોણ ? પ્રફુલ્લ ? અત્યારે ક્યાં નીકળ્યો છે ?'

એણે પાછળ ફરીને જોયું તો સુહાસ એને બોલાવી રહ્યો હતો. એણે પોતાની જાતને સુહાસને સોંપી દીધી. એની સાથે એણે ચાલવા માંડ્યું. સુહાસનું ઘર આવ્યું. એ અંદર દાખલ થયો, એની સાથે જાણે એક નવી ઘટનામાં એ પણ દાખલ થયો. એ ઘટનાની કોઈ ત્રિજ્યા એને અડે નહીં તેની એણે સાવચેતી રાખી. વાતો શરૂ થઈ.

'અમે તો જુલાઈમાં કાશ્મીર જવાનાં છીએ, તું આવશે ને ?'

'હું તો કાશ્મીર આગળ જ અટકવા માંગતો નથી, ત્યાંથી આગળ જવા ઇચ્છું છું.'

'એમ ? તારો કાર્યક્રમ ઘડી પણ રાખ્યો છે ?'

'ના, કાર્યક્રમ મને ઘડે છે. ચીનની શાહજાદીનું નિમન્ત્રણ છે. ત્યાં જવું પડશે... '

સુહાસ હસ્યો,' મૂરખ, ચીનમાં હવે શાહજાદી રહી નથી તે જાણતો નથી ?'

'શાહજાદીને હાથતાળી આપીને છટકી જવું પડશે, નહીં તો એના બાહુપાશમાંથી છૂટવું બહુ મુશ્કેલ છે.'

વળી સુહાસ હસ્યો. 'પછી મોંગોલિયાના ચંગીઝખાનનો જમાઈ થવા જઈશ, નહીં ?'

'ચંગીઝખાનને મળવાનો તો વખત નથી. કામરુદેશની રાણીની આંખમાંથી મોતીની વર્ષા વરસે છે. એ ઝીલું નહીં ત્યાં સુધી એ વૃષ્ટિ અટકે એમ નથી.'

સુહાસ હસતાં હસતાં બેવડ વળી ગયો. અંદરના ઓરડામાંથી કાન્તાએ આવી પૂછ્યું : 'તમને બંનેને થયું છે શું ? મધરાતે આ શો ધંધો લઈને બેઠા છો ?'

સુહાસ હસવું ખાળી શક્યો નહીં. માત્ર અણસારથી એણે પ્રફુલ્લને બતાવ્યો. 'ત્યાંથી જરા ઉર્વશીનો પગ મચકોડાઈ ગયો છે તે સરખો કરવા જવાનું છે.' કાન્તા પણ હસવા માંડી. તથ્યની સીમામાંથી એ ભાગ્યો, એને જાણે પાંખ આવી. હાસ્યનાં મોજાં ઉછાળતો એ ભાગ્યો.

ત્યાં કાન્તાએ પૂછ્યું : 'કેમ, માયાને એકલી મૂકીને અત્યારે ક્યાંથી આવી ચઢ્યો ?'

ને તે અટક્યો. પછડાયો. 'માયા'... એને કશુંક ચારે બાજુથી વીંટળાઈ વળ્યું ને એ નીચે ને નીચે ઊતરતો ચાલ્યો. બ્રહ્મપુત્રાનાં પૂર ... સહરાની રણની આંધી ... જાપાનનો ઝંઝાવાત ... એ ગરકતો ચાલ્યો.

વાતો ચાલતી રહી, એ બોલતો રહ્યો, સાંભળતો રહ્યો ને સાથે સાથે ગરકતો ગયો – બ્રહ્મપુત્રાના પેટાળમાં, આંધીના આવર્તમાં, ઝંઝાવાતના અત્યન્ત ગતિથી ઘૂમતા ચક્ર નીચે ! ને છતાં એ અખણ્ડ છે. એના ચૂરેચૂરા થતા નથી. એનામાંનું બધું જ એકબીજાને બાઝીને, વળગીને રહ્યું છે, કશું છૂટું પડતું નથી, કશું એને ભીંસી રહ્યું છે.

ને એણે સુહાસ તરફ જોયું. એ દૃષ્ટિમાં વફાદાર કૂતરાની આંખમાં માલિકને અમુક જગ્યાએ લઈ જવાને માટેની જે નિઃશબ્દ વિનંતી હોય છે તે હતી, એ સુહાસ તરફ જોતો જ ઊભો થયો.

'ચાલો, મોડું થયું. હું જાઉં.' ને એ ચાલ્યો. જતાં જતાં વફાદાર કૂતરો જેમ માલિકને કપડું મોઢામાં ઘાલીને ખેંચે તેમ સુહાસને ખેંચતો ગયો. આખે રસ્તે બંને કશું બોલ્યા નહીં. કરાડની સાંકડી ધાર પર એકાએક આવી ચઢતાં જેમ નીચેની ઊંડી ગર્તાને જોતાં હેબતાઈ જવાય તેમ એ બંને હેબતાઈને મૂક થઈ ગયા હતા. દસ મિનિટનો એ રસ્તો પૂરો કરતાં જાણે ખગોળની પ્રદક્ષિણા ફરી વળ્યા હોય. એવું એમને લાગ્યું.

પ્રફુલ્લ ઊભો રહી ગયો. માયાનું ઘરમાંથી આવતું મુક્ત હાસ્ય એના તરફ ધસી આવ્યું, એને ઘેરી વળ્યું. એણે એને વમળમાં ઘૂમરી ખવડાવી. બધું એને ફરતું લાગ્યું, આકાશના તારા નીચે આવીને વેરાઈ ગયા, સૂર્યચન્દ્ર ક્યાં ને ક્યાં ફેંકાઈ ગયા … બધું વિખૂટું પડીને વેરાવા લાગ્યું …

સુહાસ ઘરમાં દાખલ થયો. પેલું હાસ્ય થંભી ગયું. ઘરમાં બે પડછાયાને બદલે ત્રણ પડછાયા દેખાયા. એક પડછાયાએ બીજાને બોચીમાંથી ઝાલ્યો ને ભોંય પર પછાડ્યો. કોઈની ચીસ સંભળાઈ. એ ચીસ એને જાણે બહારથી અંદર તેડી ગઈ. એ અંદર ગયો ત્યારે એને લાગ્યું કે એ બહાર રહી ગયો હતો ને એનો પડછાયો અંદર પ્રવેશ્યો હતો.

7

કુરુક્ષેત્ર

રાતે બે વાગે મેં ઘરમાં પગ મૂક્યો. ઘરમાં અંદરના અંધારામાં આંખમાં ભરાઈ ગયેલી શેરીના વીજળીના દીવાના પ્રકાશની કણી ખૂંચવા લાગી. ઘરમાં એક ખૂણે ઝીણી કરીને મૂકેલી ફાનસની જ્યોતને મેં જરા મોટી કરી. એના તૂટી ગયેલા કાચમાંથી પવન અંદર દાખલ થતાં એની જ્યોત થરકવા લાગી. એના થરકવાની સાથે બધી વસ્તુઓના પડછાયા પણ હાલવા લાગ્યા; ને મને લાગ્યું કે આખું ઘર તોફાનમાં ફસાયેલા વહાણની જેમ ડોલમડોલ થઈ રહ્યું છે. હું માથા પરની વળગણીને ઝાલી સહેજ ઊભો રહી ગયો. શહેરની શેરીઓમાં ભટકીને શ્વાસ સાથે અંદર લીધેલો અન્ધકાર ધીમે ધીમે ભારે બનીને શરીરમાં ક્યાંક તળિયે બેસવા લાગ્યો. એના ભારથી મારા પગ સહેજ સહેજ લથડ્યા. એકાદ સિગારેટ ફૂંકવાનું મન થયું, પણ એકેય બચી નહોતી. પથારી પાસેના ભરી રાખેલા પાણીના લોટામાંથી પાણી પીધું. પથારીની કોર પર બેસીને મેં આજુબાજુ નજર કરી. આગલા ઓરડાનાં બારણાંની નજીક ડોસા માથેમોંએ ધોતિયું ઓઢીને સૂતા હતા – સીધા સપાટ, જાણે હવે ઠાઠડી પર સુવડાવવાનું બાકી રહ્યું ન હોય ! એમની જિંદગીનાં વાંકાંચૂકાં પાંસઠ વરસોને મહામુશ્કેલીએ ચેહનાં લાકડાંની જેમ ખડકીને એની ઉપર એઓ જાણે આરામથી પોઢ્યા હતા. રાંધણીના ભેજની દુર્ગન્ધ વચ્ચે બા અને ભાભી સૂતાં હતાં. આજે મોટા ભાઈને 'નાઇટ' હતી, એટલે વચલા ઓરડામાં ગૃહસ્થાશ્રમ અમારે ભોગવવાનો હતો. ઊંઘના દુઃશાસને ભાભીનાં વસ્ત્ર અસ્તવ્યસ્ત કરી નાંખ્યાં હતાં. બાના દાંત વગરના મોંની પોલી દાબડી એની બજરની દાબડીની જેમ અર્ધી ખુલ્લી રહી ગઈ હતી. ને પથારીમાં મારી બાજુમાં મારી પત્ની સૂતી હતી – 'પત્ની' શબ્દનોય ભાર ન વેઠી શકે એટલી નાની. એને ઓશીકે 'સોમવારના વ્રતની વારતા'ની ચોપડી હતી. એનાં મોં અને આંખ અધખુલ્લાં હતાં ને એ સાવ ચત્તી સૂતી હતી. એ મરી જશે ત્યારે એનો ચહેરો

એવો જ લાગશે, ને મારે એનાં મોંઆંખ બંધ કરવાં પડશે એવો વિચાર, કોણ જાણે શાથી, મારા મનમાં આવ્યો.

બહારથી જે ઠંડી લાવ્યો હતો તે ધીમે ધીમે આજુબાજુની ગરમીમાં શોષાઈ ગઈ, ને હું ફાનસ ઝીણું કરીને પથારીમાં પડ્યો. પાસે સૂતેલી નારીના અબુધ ચહેરા પરની બાઘાઈ જોઈને મને હસવું આવ્યું. અણજાણપણે એ કેટલા મોટા સાહસનું બીડું ઝડપી ચૂકી હતી ! પળેપળે હજાર રીતે હજારો ખણ્ડોમાં છિન્નભિન્ન થઈને રઝળનારા મને એ ફરી એના નાના શા ગર્ભાશયમાં એકત્ર કરીને અવતારવા ઇચ્છતી હતી ! કેવી અસાવધ એ સૂતી હતી ! સોમવારના વ્રતનો આધાર પામીને એ નિશ્ચિન્ત હતી.

પાટલા ઘોની જીભની જેમ દીવાની ઝાંખી જ્યોત ફરક્યા કરતી હતી. થોડી વાર પછી હિંમત કરીને ઉંદરોએ એમની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. મેં આંખો બીડી. દિવસ દરમિયાન જોયેલાં અનેક દૃશ્યોના ટુકડા આમથી તેમ, ધરી વગરના ગ્રહની જેમ, અથડાવા લાગ્યા. દિવસ દરમિયાન સાંભળેલા અનેક અવાજો પણ આછા આછા સંભળાવા લાગ્યા. આ બધું મને વળગેલું જ રહે છે, ઊંઘમાંય એ બધું આજુબાજુ ચક્કર માર્યા કરે છે. પણ આજુબાજુ ચાલતી વાતો સાંભળતો હોઉં છું કે એમાં ભાગ લેતો હોઉં છું ત્યારેય મારું એમાં ધ્યાન નથી હોતું, મારું મન એનાથી દૂર નીકળી ચૂક્યું હોય છે. આથી કોઈ વાર જાણી કરીને કૃત્રિમ જુસ્સો લાવીને દલીલોની ઝડી શરૂ કરું છું. સહેજ સહેજમાં મરણિયા બનીને ઝૂઝવાની મને ટેવ પડી ગઈ છે, એક પ્યાલો પાણી પીવું હોય તોય !

ને તેથી જ તો મનુભાઈ માસ્તરની ચન્દ્રકાન્તાને આજે તમાચો મારી દીધો. હું ગોરીનાં ગીત લખું છું એટલા ખાતર એ મારા પર વારી જાય છે. ફાગણ ને શ્રાવણ, રાધા ને શ્યામ – થોડા શબ્દો આમતેમ ગોઠવું છું. એની આડશે મારી થોડી ભૂખને પણ સંતાડીને ગોઠવી દઉં છું. ચન્દ્રકાન્તા એ ગીત ગાય છે ત્યારે સાંભળવું ગમે છે. પછી, મારી ટેવ મુજબ લાગણીને જરા વધારે પડતી ખેંચું છું. તેર વરસની ચન્દ્રકાન્તાની ચિબુક ઝાલીને કહી નાંખું છું : ચન્દ્રા, તું આવું મીઠું ગાય તો તારી આગળ ગીતોનો ઢગલો વાળું – પારિજાત જેમ ફૂલોનો ઢગલો વાળે તેમ. ચન્દ્રકાન્તા આ આકસ્મિક પ્રણયોક્તિ સાંભળીને મૂઢ બનીને મારી સામે મોં વકાસીને જોઈ રહે છે. એની સખીઓ નીચે ફેરફુદરડી ફરે છે, નાચે છે, કૂદે છે, ને ચન્દ્રકાન્તા મૂઢ જેવી અહીં બેસી રહી છે. એ એકાએક મારા ખોળામાં માથું મૂકીને એની આંખોને મારી સામે માંડે છે. કોણ જાણે કેમ, હું ત્રાસી ઊઠું

છું. એની આ અકાળ પ્રેમચેષ્ટાથી મને જુગુપ્સાની લાગણી થાય છે. હું વીજળીનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ ઊભો થઈ જાઉં છું, ચન્દ્રકાન્તા પડી જાય છે, ને પગને બાઝે છે. હું નીચો નમું છું – એના હાથની પકડમાં રહેલી લોલુપતા મને ઉશ્કેરે છે, ને હું એક તમાચો ખેંચી કાઢીને ચાલ્યો આવું છું.

આ ફાનસની આછી જ્યોત આંખનાં બંધ પોપચાં પર નાચ્યા કરે છે, ચન્દ્રકાન્તાના પેલા બે વિહ્વળ હાથની જેમ વળગ્યા કરે છે. મારાથી નથી રહેવાતું. હું એને બુઝાવી દઉં છું. બસ, હવે જો મોઢામાં સિગારેટ હોય તો મજા – એનો પલકારો અંધારામાં જોયા કરવો ગમે. પણ પથારીમાં લંબાવતાં પત્નીનો હાથ મારા પડખા નીચે દબાઈ જાય છે ને મને યાદ આવે છે : કેતકી મહેતા. 'હેવમૉર'માં ચાના પ્યાલામાં ચા રેડતી હતી ત્યારે એનો ખુલ્લો પડેલો અર્ધો હાથ કેવો કંપતો હતો ! એના પરની આછી રુવાંટી, કોણીથી ઉપરના ભાગની મસૃણ માંસલતા – સહેજ જ શ્રમને કારણે કેવી રતાશ દોડી જતી હતી એના ચહેરા પર ! હું ચાની ધારાને જોતો હતો, ફ્લોરેસન્ટ લાઇટના તેજમાં તરબોળ એ હાથને જોતો હતો, ચાની ઊની વરાળ સાથે ભળતી એની રેશમી સાડીમાંથી આવતી સુવાસને માણતો હતો, ને કંઈક બોલ્યે જતો હતો. ફરી એ હાથ એની સાડીમાં લપાઈ ગયો, ને હું અન્યમનસ્ક થઈ ગયો. કોઈ પણ સ્ત્રીને હું આખી જોઈ શકતો જ નથી. એ સ્ત્રીનું વ્યક્તિત્વ અંગના કોઈ એક ભાગમાં આવીને વસે છે એમ હું માનું છું, ને મને એની એવી પરખ છે કે સ્ત્રીને જોતાંની સાથે જ મને એ અંગની પણ ખબર પડી જાય છે. કોઈ પગ હલાવે છે, કોઈ વિના કારણે ફરી ફરીને ડોક વાંકી કરીને પાછળ જુએ છે, કોઈ રહી રહીને વાળમાં આંગળી પરોવે છે, કોઈના હોઠ ફરકે છે, બસ પછી એ સિવાય એ સ્ત્રીમાં હું કશું જોતો નથી. પણ મારી પત્ની ઊંઘમાં એના પતિના સ્પર્શને માણી શકતી નથી; એ નાના, મા વગરના, બાળકની જેમ કંઈક અસ્પષ્ટ બબડે છે, ને ફરી પડખું બદલીને ઘસઘસાટ ઊંઘવા માંડે છે. વરને વશમાં રાખવાની એની અનુભવી બહેનપણીઓએ આપેલી, બધી સલાહ આ ઊંઘને કારણે નકામી જાય છે, ને એ કિશોરવયની સૃષ્ટિનાં સ્વપ્નોમાં વિહાર કરતી પડી રહે છે. અંધારામાં એના શરીરની રેખાઓનો આછો આભાસ જ દેખાય છે; ને આમેય તે અંધારામાં જ મારી કલ્પના વધુ સતેજ બને છે. રીટાનો છટાથી વાળેલો 'પૉની ટેઇલ' અંબોડો, રેખાનો વાર્તાલાપ – વાત કરતાં કરતાં અટકી જઈને આંખ પટપટાવીને ફરી વાતનો દોર સાંધવાની એની રીત, એનો અવાજ – હું એની વાત સાંભળું છું તે એના અવાજને ખાતર, એની વાતમાંથી

હું કશો અર્થ કાઢતો નથી. પણ એનો અવાજ – મધુર કહેવાય એવો નથી, છતાં ખૂબ ગમે છે. એ અવાજ એક વાતાવરણ રચે છે. એ અવાજ સાંભળતાં એમ લાગે છે કે જાણે એણે આપણી આજુબાજુ એક અર્ધ-પારદર્શી પરદો પાડી દીધો છે. એ અવાજનો સ્વાદ પણ છે – પીચના જેવો, મીઠાશ ખરી, પણ એમાં માફકસરની કડવાશ પણ ભળેલી. એટલે વધારે ભાવે. હું એ રેખાનો અવાજ, મીનળની સહેજ સહેજમાં વંકાતી ભ્રમર; શીલુની પવનમાં ડોલતી વૃક્ષની શાખાની જેમ શરીરને વિના કારણે છટાથી હલાવ્યા કરવાની ટેવ – અંધારામાં આ બધા ટુકડા હું એકઠા કરતો ગયો. એ બધાંમાંથી અન્ધકારના ગર્ભમાં હું એક નવી નારીમૂર્તિ રચવા લાગ્યો. મારી પાસેના નારીદેહની રેખાકૃતિમાં એ બધા ટુકડા ગોઠવીને સાંધવાનું મન થાય છે. બંધ કરેલી આંખોને છંછેડાયેલી ઊંઘ બાળે છે, શિરાઓમાં લોહીના ધબકારા ધીમા પાડે છે; ને મારી પાસેના શરીરમાંના હૃદયના થડકારા સંભળાય છે. હમણાં જ પથ્થર જડેલી પોળના સૂનકારને મારાં પગલાંએ એવા જ થડકારથી ઢંઢોળી મૂક્યો હતો ! અવાજ પણ કોઈક વાર ખરો પીછો પકડે છે ! છંછેડાયેલી ભમરીની જેમ એ ચારે બાજુ ગણગણ્યા કરે છે.

ઊંઘના ભારથી લદાયેલા મારી પત્નીના દેહને મેં અનુકૂળ રીતે ફેરવ્યો. એનો એક પગ ઊંઘમાં અર્ધો વાળેલી દશામાં ઊંચો જ રહી ગયો. એ થોડી વાર એ સ્થિતિમાં રહીને મારી તરફ પડવા લાગ્યો, આખરે એક આંચકા સાથે એ મારી ઉપર આવી પડ્યો. મેં મનમાં એકઠા કરી રાખેલા પેલા ટુકડા ફરી તપાસી જોયા – શીલુનો પવનમાં ઝૂલતી વૃક્ષની શાખાની જેમ વિના કારણે ઝૂલતો દેહ – પણ એ પગ દ્વારા એ દેહના પરનો ઊંઘનો ભાર મારા પર ઠલવાવા લાગ્યો. છતાં પરવશ બનીને હું એ વધારે ને વધારે ભારે બનતા જતા પગ નીચે પડી રહ્યો. ત્યાં ડોસા ખોંખારો ખાઈને બેઠા થયા. આગલું બારણું ખોલીને બહાર ગયા, બહારની હવા અંદર આવી, બારણામાંના શેરીના દીવાનો પ્રકાશ પણ લપાતો લપાતો અંદર આવ્યો, ને મેં મારી ઉપરના પગને ખસેડવાની હિંમત કરી નાંખી.

ફરી બારણું વસાયું, બહાર નાસી છૂટવા ઇચ્છતી ઘરની બંધિયાર હવા માથું પટકીને અંદર પછડાઈ. ફરી અંદરની ગરમી વધવા લાગી. એ ગરમ હવાની સાથે પાસેના માથામાંની ધૂપેલની વાસ ભળતાં મારો શ્વાસ રુંધાવા લાગ્યો. આમ એકલે હાથે અનેક રિપુઓની સામે ઝૂઝતા પુરાણ કાળના મહારથીની જેમ હું પથારીમાં પડ્યો પડ્યો ઝૂઝવા લાગ્યો, ને એ ઝૂઝવાના ઝોકમાં જ મેં પાસે પડેલા પત્નીના દેહને ઢંઢોળ્યો. એ ફરી કશુંક બબડી : હેં હેં, કોણ ? મેં ધીમે અવાજે

કહ્યું : એ તો હું, ને એ સફાળી બેઠી થઈ ગઈ. મેં પૂછ્યું : શું કરે છે ? એણે કહ્યું : તમારે માટે દૂધ ઢાંકી રાખ્યું છે તે લઈ આવું. મેં કહ્યું : રહેવા દે, મારે નથી પીવું. એ કાંઈક બોલવા જતી હતી ત્યાં મેં ઓચિંતાનો એના હાથને આંચકો આપીને એને પાસે ખેંચી લીધી. અંધારામાં મારા મુખ પરનો ત્રાસનો ભાવ તો એને દેખાયો નહીં, એટલે એ ભોળીને મન તો આ પ્રણયક્રીડા જ લાગી. એ મારી પાસે સરીને અસહાય શિશુની જેમ લપાવા લાગી. એના પાસે આવવાની સાથે ઉત્તાપની માત્રા વધતી ચાલી, મારો શ્વાસ રુંધાતો ચાલ્યો. બહારની શેરીમાં દોડી જવાનું મન થયું, પણ હવે પેલા બે હાથ મારી આજુબાજુ વીંટળાઈ વળ્યા હતા – ગામને પાદરે ઝાડની ડાળીએ હીંચકો લેતા, કૂવેથી પાણી ખેંચતા, વાડામાં છાણાં થાપતા એ બે હાથ. ત્યાં પડોશના દામુ ડોસાને ઊધરસનો હુમલો આવ્યો, એમણે કફનો ગળફો કાઢ્યો, કોગળા કર્યા, 'હે પ્રભુ', ચાર વાર બોલ્યા, ને વળી શાન્તિ સ્થપાઈ.

એ અન્ધકાર ને એ નિસ્તબ્ધતા – એને તળિયે ધબકતા બે જીવ. અમે બંને કંઈક સરજવા મથતા હતા. તૂટેલાફૂટેલા સંસારના ટુકડામાંથી હું કાંઈક સાંધીસુધી રચવા મથતો હતો. પણ સૃષ્ટિ અન્ધકારના ગર્ભમાં રચાય છે. માતાના ગર્ભાશયના અન્ધકારમાં શિશુ પોષાય છે. મારી પાસે એટલો અન્ધકાર નહોતો. એથી તો હું રખડી રખડીને અન્ધકારને તાગતો હતો ને મારી પાસેની આ નારી – મારા છિન્નભિન્ન અંશોમાંથી અર્ક સારવી લઈને ગર્ભમાં એનો ઘાટ કંડારવા મથતી હતી. માતાના ગર્ભાશયમાં અન્ધકારની ખોટ નથી, જન્મોજન્મથી એ ચાલ્યો આવે છે. હું ધૂંધવાયો. એવા ધારદાર ટુકડાઓ એને આપું કે જે ગર્ભના અન્ધકારમાંય ન સંધાય, એના શરીરની શિરાશિરાને છિન્નભિન્ન કરે – એવા ઝનૂનથી મેં મારા શરીરને એની તરફ હડસેલ્યું – આ ઘરનું મૌન, આ ઘરનો સંતાપ, આ ઘરમાં ટુકડાની જેમ વેરાયેલા જીવ – એ બધાંની યાદ સાથે મેં મારા શરીરને એને સોંપ્યું. બા પાણી પીવા ઊભાં થયાં. મારી પત્નીના બે હાથ મારે બરડે જળોની જેમ ચોંટી પડ્યા. અમારી બેની વચ્ચે દબાઈકચડાઈને ગરમી વધારે અસહ્ય બની. એ ગરમી શરીરમાં બધે રેલાવા લાગી – લાવાની જેમ. આંખો વધુ બળવા લાગી. ચોમાસામાં નીકળી આવતા હજાર પગવાળા જીવડાની જેમ મારું શરીર હજાર હજાર પગે ચાલવા માંડ્યું. એકાએક જાણે કોઈએ ઊંઘના ધસ્યા આવતા પૂર સામે બાંધેલો બંધ તોડી નાંખ્યો, હું ફસડાઈને ઢળી પડ્યો.

એ તન્દ્રાવસ્થામાં મારા મન સામે એક ચિત્ર ખડું થઈ ગયું. વિશાળ રણક્ષેત્ર પર પડેલાં શરીરોના ઢગલા વચ્ચે હું પડ્યો છું. હું આખો નથી. એક હાથ અહીં

છે, બીજો ક્યાંક દૂર, માથું ક્યાંક દૂર ગબડી ગયું છે. ત્યાં મશાલ સળગાવીને મારી પત્ની મને શોધતી શોધતી મારી પાસે આવી ચઢે છે. એ મારાં અંગો ભેગાં કરે છે. એની સેંથીએ સિંદૂર છે, એના હાથે કંકુ. એ પોતાને હાથે ચિતા પ્રકટાવે છે ને મને ખોળામાં લઈને એમાં પ્રવેશે છે. દઝાડતી ઝાળ અમને લપેટી લે છે, હું દાઝ્યા જ કરું છું. આખરે ન સહેવાવાથી આંખો ખોલી નાંખું છું. બહાર તડકો છે, એના થોડા તીક્ષ્ણ ટુકડા મારી આંખ પર વિખરાયા છે. હું બેઠો થાઉં છું. આંખ હજુ બળે છે. ઊભો થઈને રસોડામાં જાઉં છું : મારે માટે ઢાંકી રાખેલી ચા ગરમ કરીને બા મને આપે છે. એમાં ધુમાડાનો સ્વાદ છે. અમૃતની જેમ એને પીતો હું બેઠો રહું છું ને વાડામાં ચૂલામાંની રાખના ઢગલા પર વિખરાયેલા તડકાના રઝળતા ટુકડાને જોઉં છું ને એકાએક કવિતાની પંક્તિ સ્ફુરે છે : કુરુક્ષેત્ર પર' ઓગણીસમા દિવસનું પ્રભાત ઊગ્યું છે. સૌભાગ્યવતીના ખણ્ડિત કંકણના જેવો પ્રકાશ વેરાયો છે, સહમરણની વધૂના હાથમાંથી ખરતા કંકુની જેમ એ પૂર્વ ક્ષિતિજની હથેળીમાંથી ખર્યે જાય છે... બહાર અભ્યાસ કરવા બેઠેલા નાના ભાઈના આંક બોલવાના અવાજ સાથે મારી કાવ્યની પંક્તિઓ ગૂંચવાઈ જાય છે, હું લંગડા બાળકને દોરતો હોઉં તેમ આજુબાજુના વધતા જતા અવાજ વચ્ચે થઈને મારી નાનકડી ચાલવા ન શીખેલી કવિતાને બહાર લઈ જાઉં છું. બહારના પ્રખર તડકામાં એની આંખ ખૂલતી નથી. બીડેલી આંખવાળી એ કવિતાને ચિત્તમાં ક્યાંક સંગોપીને ફરી રાત્રિના સૂમસામ અન્ધકારની રાહ જોઉં છું. એ અન્ધકારમાં મારી કવિતા આંખો ખોલશે એના ઉત્સાહથી દિવસના બીજા છેડા સુધી પહોંચી જવાની હું હામ ભીડું છું.

8

લોહનગર

રાજા ઉગ્રસેન દરબાર ભરીને બેઠા છે. પરિસ્થિતિ ભારે વિકટ છે. મહામાત્ય બાહુબલિ પણ ભારે વ્યગ્ર છે. ત્યાં પ્રતિહારીએ સમાચાર આપ્યા : સુવર્ણપુરી ને માયાવતીના રાજદૂતો આવ્યા છે. આ સમાચારથી સભા સ્તબ્ધ બની ગઈ. રાજા ઉગ્રસેનને ફાળ પડી. છતાં રાજાને છાજે એવા રૂઆબથી એણે આદેશ દીધો. એમને અહીં હાજર કરો. સભા પૂતળાની જેમ બેસી રહી. રાજદૂતોએ આવીને રાજાને અભિવાદન કર્યું અને સોને ભરેલા રાતા વસ્ત્રમાં વીંટાળેલો પત્ર રાજાને આપ્યો. પત્ર વાંચતાં રાજાનો હાથ કંપવા લાગ્યો. સભાજનોનાં હૈયાં થરથર ધ્રૂજવા લાગ્યાં. પત્ર બાજુએ મૂકીને રાજાએ દૂતોને કહ્યું : કાલે સાંજ સુધીમાં તમને અમારો જવાબ મળી જશે. ત્યાં સુધી તમે અમારા અતિથિ છો. મન્ત્રીજી, એમને ચન્દનવાટિકામાં ઉતારો આપો.

રાજદૂતો વિદાય થયા. રાજાએ સભાને ઉદ્દેશીને કહ્યું : મહામાત્ય તથા સામન્તગણ, સુવર્ણપુરી અને માયાવતીનાં રાજ્યોએ આપણી સામે સંપ કર્યો છે, ને ખંડણીની માગણી કરી છે. એ રાજ્યોની વધતી જતી વસતિને માટે જો આપણે પૂર્વાંચલનો થોડો ભાગ કાઢી આપીએ, તો એ રાજ્યો આપણી સાથે મૈત્રીનો સમ્બન્ધ ટકાવી રાખશે અને જો ઉત્તર તરફ કુંદવાસીઓ આપણા ઉપર આક્રમણ કરે તો તેની સામે યુદ્ધ કરી આપણું સંરક્ષણ કરશે. બોલો, આપણે શો જવાબ આપવો છે ?

સભામાં ફરી નિસ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ. થોડી વાર પછી યુવાન સામન્ત રુદ્રદત્ત ફુંફાડો મારીને ઊભો થઈ ગયો. એણે કહ્યું : એ આપણને હરગીઝ મંજૂર નથી. એ દેશોની વસતિ વધતી હોય તો ત્યાંના નાગરિકો અહીં આવીને વસે. પણ એમના પર આધિપત્ય તો આપણું જ રહે.

એની સામે પ્રૌઢ સામન્ત ધૈર્યદત્તે કહ્યું : એ ભાવના તો સારી છે. પણ આપણી

ઉપર આક્રમણ થાય તો આપણે બચાવ શી રીતે કરીશું ? થોડા ભૂમિખણ્ડને માટે આપણે શોણિત વહેવડાવીશું ?

રુદ્રદત્તે તરત ગરજી ઊઠીને કહ્યું : આપણી ભૂમિ વીર સૈનિકના શોણિતના સીંચનથી જ ઉર્વરા બને છે. આવી કાયરની વાણી આપણે મુખે ન શોભે.

રાજા ઉગ્રસેને કહ્યું : તો સામન્ત રુદ્રદત્ત આક્રમણનો સામનો કરવાની જવાબદારી લે છે ? સામન્ત રુદ્રદત્તે ઊભા થઈ, અદબથી ઝૂકીને કહ્યું : હા, મહારાજ.

રાજા ઉગ્રસેને પ્રતિહારીને બોલાવીને આદેશ દીધો : સુવર્ણપુરી અને માયાવતીના રાજદૂતોને હાજર કરો.

આશ્ચર્ય પામેલા રાજદૂતો સભામાં હાજર થયા. રાજાએ એમને ઉદ્દેશીને કહ્યું : અમારા આધિપત્યનું અમે ગમે તે ભોગે રક્ષણ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. તમારા દેશના નાગરિકો અમારે ત્યાં આવીને અમારા નાગરિક થઈને વસી શકે છે. એમની આબાદી તે અમારી આબાદી છે. પણ અમારી ભૂમિ ઉપર અન્ય દેશનાં સૈન્ય કે રાજ્યશાસનને અમે આવકારતા નથી. આ અમારો જવાબ છે.

માયાવતીના રાજદૂતે કહ્યું : જો આ તમારો આખરી જવાબ હોય તો આવતી કાલે મધરાતને સમયે અમારાં સૈન્યો તમારા નગરના પ્રવેશદ્વાર આગળ આવી પહોંચશે. ત્યારે અમારું સ્વાગત કરવા તૈયાર રહેજો.

સુવર્ણપુરીના રાજદૂતે કહ્યું : અમારો દેશ જરા દૂર છે, એટલે અમે ત્રીજા દિવસે પ્હો ફાટતાં આવી પહોંચીશું.

રાજદૂતો વિદાય થયા.

રાજાએ રુદ્રદત્તને કહ્યું : નગરના સંરક્ષણ માટે તમે શી યોજના વિચારી છે ?

રુદ્રદત્તે કહ્યું : મહારાજ, એને માટે રાજ્યનાં આબાલવૃદ્ધે કામે લાગી જવું પડશે. મહાસજ જાણે છે કે આપણા રાજ્યમાંના લોહપાષાણનો ચણેલો કોટ ભેદવો ભારે મુશ્કેલ છે. લોહપાષાણની મોટી દીવાલ હું નગરની આજુબાજુ ચણાવવાની વ્યવસ્થા કરું છું પણ એ દીવાલથી જ આપણું કામ સરે એમ નથી. ઉપરથી આખા નગરને ઢાંકી દે એવું વિશાળ લોહમય આચ્છાદન તૈયાર કરાવવાનું મેં વિચાર્યું છે.

બેચાર વૃદ્ધ સભાજનો બોલી ઊઠ્યા : આ તે કાંઈ એક દિવસમાં બને એવી વાત છે ?

રુદ્રદત્તે સ્થિર અવાજે કહ્યું : એકેએક નગરવાસીએ એમાં સાથ દેવો પડશે.

બાળક, નારી, યુવાન, વૃદ્ધ, રાજા, સામન્ત, પ્રધાન, વૈશ્ય, ક્ષત્રિય, શૂદ્ર – પ્રાણીઓને પણ કામે લગાડીશું.

વળી ધૈર્યદત્તે વિરોધનો સૂર કાઢતાં કહ્યું : મહારાજ, આપણે હાથે આપણી ચારે બાજુ દીવાલ ચણીને આપણે કારાગારમાં પુરાઈશું ?

રુદ્રદત્તે એની સામે ગરજીને કહ્યું : પરદેશીઓના આક્રમણનો સામનો કરવો હોય તો મારા આદેશને અનુસરવું પડશે.

રાજાજ્ઞા થઈ : નગરના સંરક્ષણનું કામ સામન્ત રુદ્રદત્તને હું સોંપું છું. સંરક્ષણ માટે એને જે પગલાં જરૂરી લાગે તે એ ભરશે. એ કાર્યમાં કોઈ પણ રીતે દખલ કરનારને દેહાન્તદણ્ડની શિક્ષા થશે.

તે જ દિવસની બળબળતી બપોરથી કામ શરૂ થયું. મોટી મોટી શિલાઓ નીચે માણસો ઢંકાઈ ગયા. માતાનાં હાલરડાં બંધ થયાં, બાળકોનું હસવું બંધ થયું. કેવળ ઓજારોનો અવાજ કાને સંભળાવા લાગ્યો. આથમતા સૂરજનેય કોઈ જોઈ શક્યું નહીં. દીવાલ ચણતાં કેટલા ભેગા ચણાઈ ગયા તેનો કોઈ હિસાબ કરવા નવરું નહોતું. સાંજ પડી : પંખીઓ બધાં બહાર રહી ગયાં. બહારનું ચણતર કરનારા બહાર રહી ગયા, માતા ને પુત્રનો વિયોગ થયો, પ્રિયતમ ને પ્રિયતમાનો વિયોગ થયો, પ્રણયના અર્ધા ઉચ્ચારાયેલા શબ્દો એક બાજુ રહી જઈને હવામાં ભટકવા લાગ્યા. રાત પડી; અમાસની રાતથીયે ગાઢો અન્ધકાર નગરને ઘેરી વળ્યો. ઉપરનું આકાશ પણ ઢંકાવા લાગ્યું ને મધરાત થતાંમાં તો આકાશનો પૂરેપૂરો લોપ થયો; તારાની લઘુ તેજ દૃષ્ટિથી પણ નગરજનો વંચિત થયા. બીજો દિવસ એ નગરમાં ઊગ્યો જ નહિ; કારણ કે સૂર્ય કયા આકાશમાં ઊગે ? પંખીઓ ક્યાં ગીત ગાય ? માતાનું હાલરડું નહીં, બાળકનાં હાસ્ય નહીં, પ્રેમીઓના પ્રણયાલાપ નહીં, ગાયોનું ભાંભરવું નહીં, વૃક્ષોનો પર્ણમર્મર નહીં, વાયુનો સંચાર નહીં – અંદર એકલી નરી સુરક્ષિતતા. પણ એ સુરક્ષિતતા સાવ આંધળી હતી, સાવ મૂંગી હતી, સાવ બહેરી હતી.

મધ્યાહ્નનો પ્રખર સૂર્ય પૃથ્વી ઉપર તપવા લાગ્યો. એના પ્રકાશમાં નગર ઉપરનું લોહનું આચ્છાદન તગતગી ઊઠ્યું – જાણે પૃથ્વીના અંગ પર પડેલું ઘારું. આજુબાજુની હવા નગરની દીવાલ સાથે માથું પછાડીને નિસાસા નાખવા લાગી, પંખીઓ દયામણી મીટ માંડીને એ આંધળી દીવાલને જોઈ રહ્યાં, રસ્તાની રજ ઊડી ઊડીને પાછી આવી. દિવસ નમ્યો, સાંજ થઈ, રાત પડી, ચન્દ્ર ઊગ્યો. એ ચન્દ્રના પ્રકાશમાં કોઈ વિશાળકાય પિશાચના મસ્તકની જેમ એ બંધ નગર

બિહામણું લાગવા માંડ્યું. માયાવતીનું સૈન્ય આવ્યું, ઘોડાઓ ચમક્યા, હાથીઓ ગાંડા થયા, માણસો આ ભયંકર દૃશ્ય જોઈને મૂઢ થઈ ગયા. આખું સૈન્ય હતું ન હતું થઈ ગયું. વહેલી સવારે સુવર્ણપુરીનું સૈન્ય આવ્યું. માયાવતીનાં સૈન્યની થયેલી અવદશાના અવશેષો જોઈને એ અર્ધેથી જ થંભી ગયું. પણ બંધ નગરને અથડાઈને આવતી હવાના નિસાસા માણસોને સંભળાયા; ધરતીના કણેકણમાંથી મૂક રુદન એકાએક ચારે બાજુ છલકાઈ ઊઠ્યું. સૂર્યચન્દ્ર ને તારાના તેજના સ્પર્શ વિનાની, પંખીના ટહુકારા વિનાની, બાળકોના હાસ્ય વિનાની, પવનના સંચાર વિનાની એ ધરતીના રુદનથી હવા થરથરી ઊઠી. સૈન્ય આખું અજાણ્યા ભયથી સ્તબ્ધ થઈ ગયું, ત્યાં ને ત્યાં જ જડાઈ ગયું.

હજુ તમે રાજા ઉગ્રસેનની એ રાજધાની આગળથી પસાર થાઓ તો તમને ધરતીનું એ રુદન સંભળાશે, આજુબાજુ કેટલાય જોજનના વિસ્તારમાં હવે વનસ્પતિ નથી. કેવળ રેતીનો અખૂટ વિસ્તાર છે. કહે છે કે એ નગર અર્ધું રેતીમાં દટાઈ ગયું છે. પણ રાતે ત્યાંથી કોઈ કાફલો હજુ પસાર થઈ શક્યો નથી. એ નગરની અંદર પુરાઈ રહેલી પેલી આંધળી, બહેરી ને મૂંગી સુરક્ષિતતા બધાંને ડરાવે છે. ધરતીનું મૂક રુદન હૃદયને હચમચાવી નાંખે છે. જ્યારે એના પર રણ પૂરેપૂરું ફરી વળશે, ને રેતીના થર નીચે એ દટાઈ જશે ત્યારે સુરક્ષિતતાનો મોક્ષ થશે. ત્યારે ફરી આ ધરતી પર મનુષ્યની પગલી પડશે, એ પગલીની હૂંફ પામીને વનસ્પતિનો અંકુર ફૂટશે, એ વનસ્પતિની ડાળે ડાળે ફરી પંખી ટહુકશે. પછી પાણીની સરવાણી ફૂટશે. એક છાપરું થશે, બીજું છાપરું થશે, મનુષ્યનો કણ્ઠ સંભળાશે, ચાંદનીનાં અમૃત રેલાશે, પ્રેમીઓની ગુપ્ત પ્રણયગોષ્ઠીથી પવનને રોમાંચ થશે, સૂરજદાદા આવીને બાળકના દન્તહીન હાસ્યની રતાશમાં તરબોળ થશે.

પણ આજે તો ત્યાં નિસ્તબ્ધતા છે. એ નિસ્તબ્ધતા કદીક કદીક આપણા હૃદયમાં પડઘા પાડે છે ત્યારે ભર્યા ભર્યા આપણા સંસાર વચ્ચે આપણે ચોંકી ઊઠીએ છીએ. ત્યારે બહાર દૃષ્ટિ કરીને આકાશને જોઈને નિશ્ચિન્ત થઈએ છીએ, બાળકને ખોળે લઈએ છીએ ને એને હસાવીને પેલી નિસ્તબ્ધતાને હઠાવીએ છીએ.

9

થીંગડું

પશ્ચિમમાં ક્ષિતિજ પર વાદળાં છવાયેલાં હતાં તેથી આથમવા આવેલા સૂરજની રતૂમડી આભા દેખાતી નહોતી; સહેજ વાદળ આછાં હતાં ત્યાંથી રતાશની નાની શી લકીર ઘડીભર દેખાઈ ન દેખાઈ ને છવાતા જતા અંધારામાં અલોપ થઈ ગઈ; જાણે કોઈ નાગણે બટકું ભરી અંધારના ઝેરની કોથળી ઠાલવી દીધી. એ ઠલવાયેલો અન્ધકાર પ્રભાશંકરને પણ ચારે બાજુથી ઘેરી વળ્યો.

પ્રભાશંકરે ગોખલામાંથી પાનની ચમચી લીધી. એ ખોલીને આંખો ઝીણી કરીને જોયું તો અંદર ચીમળાઈ ગયેલું અર્ધું જ પાન હતું. બે દિવસથી હસમુખને પાન લાવવાનું યાદ કરાવવા છતાં એ ભૂલી જ જતો હતો ! પ્રભાશંકરે ખૂબ કાળજીથી અર્ધા પાનના બે ભાગ કર્યા, એમાંનો એક ભાગ સાચવીને ચમચીમાં મૂકી દીધો ને બીજા ટુકડા પર ચૂનોકાથો ચોપડવા લાગ્યા. પાન મોઢામાં મૂક્યું, સાથે તમાકુની ચપટી ભરીને મોંઢામાં મૂકી.

બહાર શેરીના દીવાના પ્રકાશનો એક લિસોટો આગલા ઓરડામાં પડતો હતો તેને અજવાળે ખીંટીએ ભેરવેલો કોટ લઈને પહેર્યો, ટોપી માથે મૂકી. ઘૂંટડો પાણી પીને જ બહાર નીકળવાની એમને ટેવ હતી. પારવતી ડોશી જીવતાં હતાં ત્યાં સુધી તો બહાર જવાનો વખત થાય કે તરત પાણીનો પ્યાલો લઈને હાજર રહેતાં. એવી નાની નાની ઘણી વસ્તુ આ છેલ્લા એક વરસથી એમને જાતે જ કરી લેવી પડતી.

પાણી માટે પ્રભાશંકર પાણિયારા પાસે ગયા ને ઘૂંટડો ગળે ઉતારીને પાછા વળતા હતા ત્યાં એકાએક જાણે કોઈએ પાછળથી એમની કોટની બાંય ઝાલીને એમને રોક્યા. એમનાથી એકાએક પુછાઈ ગયું : શું છે, હસમુખની મા ?

નિસ્તબ્ધ અન્ધકારમાં એ પ્રશ્ન રઝળતો થઈ ગયો. પ્રભાશંકર આંખ ઝીણી કરીને અન્ધકારમાં તાકી રહ્યા. તપખીરનો સડાકો લઈને, સહેજ ખોંખારો ખાઈને,

'મકુ જે' કહીને, પારવતી ડોશીને વાત કરવાની ટેવ હતી. મોટા દીકરા મણિશંકરના મૃત્યુ પછી પ્રભાશંકર ઘણી વાર અન્યમનસ્ક બની જતા. ત્યારે ઘણુંખરું એમની બાંય ખેંચીને બોલાવવાની પારવતી ડોશીને ટેવ પડી ગઈ હતી. પ્રભાશંકરને યાદ આવ્યું : પરણ્યાને બેએક વરસ થયાં હશે. ત્યારે તો એમનાં ડોસાડોસી ઘરમાં હતાં. જમીને પ્રભાશંકર નોકરીએ જવાની તૈયારીમાં જ હતા. એમની ટેવ મુજબ ઘૂંટડો પાણી પીને રસોડાની બહાર નીકળવા જતા હતા ત્યાં આમ જ કોટની બાંય ખેંચીને એમને ઊભા રાખીને પારવતીએ પોતે માતા થવાની છે તેના શુભ સમાચાર આપ્યા હતા. સંયુક્ત કુટુમ્બમાં મર્યાદા જાળવીને રહેવાનું, બે ઘડી એકાન્ત મેળવીને એકબે શબ્દ બોલવાનું પણ ભાગ્યે જ બનતું, રાતે માબાપને ભાગવત સંભળાવીને પ્રભાશંકર સૂવા જાય ત્યારે પારવતી પથારીને એક ખૂણે, આખા દિવસના કામથી થાકેલી, ઊંઘે ઘેરાતી આંખે, માંડ જાગતી બેઠી હોય. આમેય તે પ્રભાશંકર ચાર શબ્દ બોલવાના હોય ત્યાં એક જ બોલીને કામ ચલાવી લે એવા માણસ.

મરણ આવ્યું તે દિવસે પારવતીએ પણ આમ જ હાથ પકડીને રોકતાં કહેલું : આજે ન જાઓ તો ન ચાલે ? પણ પછી તરત જ, પ્રભાશંકર નિત્યનિયમમાં કશો ભંગ પડે તે સાંખી લેતા નહિ તે જાણીને, વાત બદલી નાંખીને કહેલું : ના ના, એ તો મને અમથું જ જરા મનમાં એમ થયું ... લો, એક ઘૂંટડો પાણી પીને પછી જાઓ.

આથી, બારણાના આગળામાં કોણી આગળથી ફાટેલો કોટ ભેરવાતાં, ઊભા રહી જઈને એકદમ એમનાથી પુછાઈ ગયું : શું છે, હસમુખની મા ? પણ પેલો તપખીરનો સડાકો ને 'મકુ જે'નો ટહુકો સંભળાયા નહિ એટલે પ્રભાશંકર એકલા જ બોલવા લાગ્યા; શું છે ? કોટ ફાટ્યો છે એમ કહેવું છે ને ? તે શું થીંગડું મારું ? પણ સોયદોરો ક્યાં છે ?

પછી થોડી વાર અકળાતા હાથ મસળતા પ્રભાશંકર એમ ને એમ ઊભા જ રહી ગયા. પછી જાણે પારવતીનો નાખુશ થયેલો ચહેરો જોયો હોય તેમ બોલ્યા : પણ તું જ કહે ને, હું શું કરું ? વહુને મારાથી વારે વારે કહેવાતું નથી. વારુ, થીંગડું મારું છું, પછી છે કાંઈ ? 'થીંગડું' શબ્દ ચારેક વાર ફરી ફરીને બોલ્યા, ને એમને વળી યાદ આવ્યું : એક સાથે ત્રણચાર વરસ નબળાં ગયાં, ઘરખોરડાં આગમાં બળી ગયાં, જમીન તો તસુ સરખીય હતી નહીં. બાપ ઘામોટું કરતા. બહેનોને પરણાવવાની. આથી પંદર વરસની વયથી જ પ્રભાશંકર એક વેપારીની દુકાને તમાકુનાં પડીકાં વાળવા બેસી ગયા. વર્નાક્યુલર ફાઇનલ તો

પાસ કરેલી, એટલે પાંચેક વરસ રાહ જોયા પછી આખરે બહુ દૂરના અજાણ્યા ગામમાં પંદર રૂપિયાની, પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકની, નોકરી મળી ગઈ. ઘરખરચ, બહેનોનાં લગ્ન – આ બધું ઉપાડતાં પાંત્રીસ તો થઈ ગયાં. આખરે પ્રભાશંકરને પરણવાની અનુકૂળતા થઈ. પરણ્યા પછી આણું કરવા સાસરે ગયા ત્યારે પારવતી જોડે જે વાત થઈ તે એમને યાદ આવી. એમણે કહેલું : મારી તો ઉંમર મોટી થઈ, સંસારનો ઢસરડો કરતાં મારો રસ તો બધો સુકાઈ ગયો. તને મારી જોડે ફાવશે ?

પારવતીએ એની સખીએ શીખવેલો જવાબ આપ્યો હતો : તમે જ મારે મન બધું છો, પછી મારે બીજા કશાંની શી જરૂર ?

પ્રભાશંકરે ઉમેરેલું : પણ અમારા ઘરમાં તો એક સાંધીએ ત્યાં તેર તૂટે એવો ઘાટ છે. સંસાર ભોગવવા કરતાં થીગડાં મારવાનું જ કામ તારે કરવું પડશે !

પારવતીએ ઊલટભેર કહેલું : વારુ, તમે કહેશો તેટલાં થીગડાં મારી આપીશ. થીગડાં મારતાં હું નહિ થાકું.

પણ આજે એ ક્યાં છે ? એય આખરે થાકી જ ને !

દેવ આગળ દીવો કરવા ને ફાનસ સળગાવવા પ્રભાશંકરે દીવાસળી શોધી, પણ જડી નહીં, પણ દીવાસળી શોધતાં એક દાબડામાંથી સોયદોરો જડ્યાં. એ લઈને પ્રભાશંકર ઓટલે ગયા. શેરીના દીવાને અજવાળે એમણે કેટલું થીગડું મારવું પડશે તેનો અંદાજ કાઢી લીધો. પોતાની બેસવાની ગાદી નીચે સંઘરેલાં ગાભાચીંથરાંમાંથી માપસરનો એક ટુકડો કાઢ્યો. એનો રંગ કોટના રંગને મળતો નહોતો આવતો. પણ એવું કપડું ક્યાંથી લાવવું ? આ કોટનેય હસમુખ જેટલાં વરસ થયાં. મિલિટરીના સસ્તે ભાવે કાઢી નાખેલાં કપડાંમાંથી મણિશંકર એ લઈ આવેલો.

દીવાને અજવાળે પ્રભાશંકરે, આંખ ઠેરવીને, સોયમાં દોરો પરોવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. દોરીને થૂંકથી ભીની કરીને છેડે વળ ચઢાવ્યો, ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ સોયનું નાકું દેખાય તો ને !

એટલામાં શેરીના દીવા આગળ રમતા એક કિશોરની એ તરફ નજર ગઈ. થોડી વાર સુધી તો એણે પ્રભાશંકરના નિષ્ફળ પ્રયત્નોને કુતૂહલથી જોયા કર્યા. પછી એ પાસે આવીને બેઠો અને ભીંતના પોપડા ઊખેડતો ઊખેડતો પ્રભાશંકરના પ્રયત્નોને જોઈ રહ્યો.

પ્રભાશંકરનું એના તરફ ધ્યાન ગયું એટલે એમણે કહ્યું : 'કોણ છો બેટા ? દયાશંકરનો મનુ કે ?' પેલો કિશોર કહ્યું : 'હા, દાદા.'

કિશોરના માનવાચક સમ્બોધનથી પ્રોત્સાહન પામીને પ્રભાશંકરે કહ્યું : 'ભાઈ, મને જરા આ સોયમાં દોરો પરોવી આપ ને !'

મનુએ કહ્યું : 'દાદા, એક શરત. તમારે વાર્તા કહેવી પડશે.'

પ્રભાશંકર હસીને બોલ્યા : 'વાતો તો તારાં દાદીને કહેતાં આવડતી, હું તો ...'

એમને વચ્ચેથી જ અટકાવીને મનુ બોલ્યો : 'ના દાદા, એમ બહાનું કાઢો તે નહિ ચાલે, દાદીએ તમને તો ઘણી બધી વાતો સંભળાવી હશે. એમાંથી એક તો કહો.'

પ્રભાશંકર હાર્યા. એમણે કહ્યું : વારુ, તું દોરો પરોવી આપ, એટલે વાર્તા કહું.

મનુએ ઝટ દોરો પરોવી આપ્યો. પ્રભાશંકરે પેલો કપડાનો ટુકડો જોડીને જેવા સૂઝે તેવા બખિયા ભરવા માંડ્યા. મનુ પાસે સરીને કુતૂહલથી વિસ્ફારિત નેત્રે એમની પાસે બેઠો.

પ્રભાશંકરે વાર્તા શરૂ કરી : 'ઘણાં ઘણાં વરસ પહેલાંની વાત છે...'

મનુએ પૂછ્યું : ' કેટલાં ? સો, બસો...'

પ્રભાશંકરે કહ્યું : 'ના, હજારેક વરસ પહેલાંની વાત છે. ત્યારે એક રાજા હતો. એને એક રાજકુમાર. એનું નામ ચિરાયુ. બાળપણથી જ એ ભારે ફૂટડો. જે એને જુએ તે એના પર વારી જાય. એ મોટો થતો ગયો તેમ વધારે ને વધારે દેખાડો થતો ગયો. એને જોઈજોઈને રાજા અને રાણીની આંખમાંથી આંસુ વહી જાય ...'

મનુએ પૂછ્યું : ' એ તે કેવી નવાઈની વાત ? આવા રૂપાળા કુંવરને જોઈને ખુશ થવાને બદલે રાજારાણી આંસુ પાડે !'

પ્રભાશંકરે કહ્યું : 'હા ભાઈ, એ આવો રૂપાળો હતો તેથી જ એને જોઈને રાજારાણીને એમ થાય કે આવી કંચન સરખી કાયા એક દિવસ તો કરમાઈ જ જશે ને ! આથી એમને દુઃખ થાય ને આંસુ આવે...'

મનુએ હોંકારો પૂરતાં કહ્યું : 'હં, પછી ?'

પ્રભાશંકરે વાત આગળ ચલાવી : 'આમ મહિના વીતતા જાય છે, વરસ વીતતાં જાય છે. રાજકુમાર સોળ વરસનો થયો. વરસગાંઠ આખા રાજમાં ધામધૂમથી ઉજવાઈ. એ જ વખતે રાજાને કાને વાત પહોંચી કે રાજધાનીમાં કોઈ મોટા ચમત્કારી સિદ્ધપુરુષ આવ્યા છે. નગરની બહાર, મોટા વડની છાયામાં, એઓ ધૂણી ધખાવીને

બેઠા હતા. રાજા અને રાણી તો એમની પાસે ગયાં. સોનાના થાળમાં ફળ ધરીને કહ્યું : 'મહારાજ, અમારી એક ઇચ્છા પૂરી કરશો ?'

સિદ્ધપુરુષે પૂછ્યું : 'શી ઇચ્છા છે, બોલો ?'

રાણી બોલી : 'અમારો એકનો એક રાજકુમાર સદા છે તેવો ને તેવો ફૂટડો ને જુવાન રહે એવી અમારી ઇચ્છા છે.'

સિદ્ધપુરુષે કહ્યું : 'વારુ, એક વાર બરાબર વિચાર કરી લો.'

રાજાએ કહ્યું : 'મહારાજ, અમે તો રાતદિવસ આ જ વાતનું રટણ કરીએ છીએ. અમારે હવે ઝાઝો વિચાર કરવાનો છે જ નહિ.'

સિદ્ધપુરુષે કહ્યું : 'વારુ, હું એને માટે એક ચમત્કારી રેશમી વસ્ત્ર આપું છું. તે એણે શરીરથી કદી અળગું નહિ કરવું. એ વસ્ત્ર જ્યાં સુધી એના અંગ પર રહેશે ત્યાં સુધી કાળની એના પર કશી અસર થશે નહિ. એની કાયા સહેજ પણ કરમાશે નહિ'.

રાજા અને રાણી આ સાંભળીને હરખથી ઘેલાં ઘેલાં થઈ ગયાં. એમણે લળીને સિદ્ધપુરુષની ચરણરજ માથે ચઢાવી.

સિદ્ધપુરુષે પછી કહ્યું : 'પણ એક વાત છે. જો તમારા બેમાંથી કોઈને એને વિશે સહેજ સરખો પણ ખરાબ વિચાર આવશે તો એ વસ્ત્રમાં કાણું પડશે. પછી એ મોટું ને મોટું થતું જશે.'

આ સાંભળીને રાજા અને રાણીનાં મોઢાં પર ચિન્તાની છાયા પથરાઈ ગઈ. પછી રાજા બોલ્યા : ' અમારા વહાલા દીકરાને માટે અમારા મનમાં ખરાબ વિચાર તો નહિ જ આવે, પણ ન કરે નારાયણ –'

રાણીએ વાત ઉપાડી લઈને કહ્યું : 'હા, એવું કશું બને તો એ વસ્ત્ર સાંધી નહિ શકાય ?'

સિદ્ધપુરુષે કહ્યું : સાંધી તો શકાશે, પણ તે ભારે વિકટ કામ છે.'

રાજારાણી એકીસાથે પૂછી ઊઠ્યાં : 'કેમ ?'

સિદ્ધપુરુષ બોલ્યા : ' એ સાંધવાને જેટલાં ટાંકા ભરવા પડે તેટલાં વરસ કોઈ આપી દેવા તૈયાર થાય તો તે એને સાંધી શકે. પણ એમાં વળી એક બીજી શરત છે. એ બધાં વરસો આપનારે એ વરસો દરમિયાન કશું પાપ ન કર્યું હોવું જોઈએ. એ વરસો કશાય કલંક વગરનાં હોવાં જોઈએ.'

આ સાંભળીને રાજારાણી ઘડીભર તો વિચારમાં પડી ગયા. પણ પછી તરત કહ્યું : 'ભલે મહારાજ, અમને બધી શરત મંજૂર છે.'

સિદ્ધપુરુષે કહ્યું : 'હજુ એક વાર વિચાર કરી લો. જો એના વસ્ત્રમાં છિદ્ર પડશે તો એકસાથે બધાં વીતેલાં વરસોની અસર એની કાયા પર થશે; અને જ્યાં સુધી એને સાંધી નહિ લેવાય ત્યાં સુધી એ ધીમે ધીમે ગળાતો જ જશે. પણ જ્યાં સુધી એ વસ્ત્ર એના શરીર પર હશે ત્યાં સુધી એ મરશે નહીં.'

રાજારાણીને હવે કશું સાંભળવું જ નથી, એમણે તો આતુરતાપૂર્વક એ રેશમી વસ્ત્ર માંગ્યું . સિદ્ધપુરુષે એ વસ્ત્ર એની બરાબર મધ્યમાં સ્વસ્તિક દોરીને આપ્યું. પછી રાજારાણી તો રાજમહેલમાં આવ્યાં. મોટો દરબાર ભર્યો. એ દરબારમાં ભારે દમામથી રાજપુરોહિતોને હાથે રાજકુમારને એ રેશમી વસ્ત્ર પહેરાવવાનો વિધિ થયો.

મનુએ પૂછયું : 'પછી ?'

પ્રભાશંકર બખિયા ભરતા ભરતા બોલ્યા : 'પછી તો વરસ પછી વરસ વીતતાં જાય છે, રાજા વૃદ્ધ થયા, રાણી વૃદ્ધ થયાં, પણ ચિરાયુ તો એવો ને એવો ફૂટડો સોળ વરસનો રાજકુમાર જ રહ્યો. ચિરાયુ તો ભારે મોજશોખમાં પડી ગયો. એક રાજકુંવરીને પરણે, ને એ મોટી ઉંમરની થાય એટલે એને છોડી દે ને બીજી રાજકુંવરીને પરણે. આનો કાંઈ પાર જ ન રહ્યો. એક દિવસ રાજા અને રાણી ઝરૂખામાં બેઠાં હતાં. ત્યાં પાસેથી કોઈનું હૈયાફાટ રડવું સંભળાયું. એમણે જોયું તો રાજકુમારે તરછોડેલી રાણી જ રડતી હતી. રાજા એને સમજાવીને છાની રાખવા ગયા ત્યાં એ જીભ કરડીને મરી ગઈ. રાજારાણી આથી બહુ ઉદાસ થઈ ગયાં. આથી એમનાથી બોલાઈ ગયું : 'આના કરતાં તો જુવાની નહિ હોય તે સારું.' ને તરત જ પેલા સિદ્ધ પુરુષના કહેવા પ્રમાણે થયું. ચિરાયુના રેશમી વસ્ત્રમાં કાણું પડ્યું, ને કાણું પડતાંની સાથે જ રાજકુમાર એકાએક ફેરવાઈ ગયો. એના શરીર પરની ચામડી ઝૂલી પડી, અને શરીરે પરુ દૂઝતાં ઘારાં ઊભરાઈ ઊઠ્યાં. એને જોઈને લોકો મોં ફેરવી લઈને નાસવા લાગ્યાં. ચિરાયુ તો પડતોઆથડતો રાજારાણી પાસે આવ્યો ને કરગરી પડ્યો : 'મને બચાવો, મને બચાવો.'

રાણીની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં. એણે એને ખોળે લીધો ને ફાટેલા રેશમી વસ્ત્રને થીગડું દેવા બેઠી. એ બખિયા ભરે, પણ વસ્ત્ર તો સંધાય જ નહિ. પછી રાજાએ સાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ વસ્ત્ર સંધાય જ નહિ. રાજારાણી પાપમુક્ત થોડા જ હતાં ! પછી તો રાજાના દરબારીઓએ પ્રયત્ન કર્યો, પણ ફોકટ !

આમ દિવસે દિવસે કાણું તો મોટું થતું ચાલ્યું. એને સાંધવા જેટલાં કલંક વગરનાં

વરસ કોની પાસે હોય ? રાજા અને રાણી તો કુંવરની આ દશા જોઈને મરણશરણ થયાં. પછી ચિરાયુ તો નીકળી પડ્યો...'

મનુએ પૂછયું : 'પણ એણે એ વસ્ત્ર ઉતારીને ફેંકી કેમ ન દીધું ?'

પ્રભાશંકર બોલ્યા : 'એને મનમાં એવો લોભ ખરો ને કે કદાચ કોઈ સાંધનાર મળી જાય તો જુવાની પાછી મળી જાય. લોકો કહે છે કે કોઈક વાર રાતના અંધારામાં લથડતે પગલે કોઈ સાવ ખખડી ગયેલો ડોસો ચીંથરેહાલ દશામાં આવીને આંગણે ઊભો રહે ને બોલે છે; 'થીંગડું મારી આપશો ?' પછી સહેજ રાહ જોઈને ઊભો રહે છે. જવાબ ન મળતાં આખરે ચાલ્યો જાય છે.'

મનુ વિચારમાં પડી ગયો. થોડી વાર સુધી એ કશું બોલ્યો નહિ. પછી કશોક વિચાર આવતાં એની આંખ ચમકી ઊઠી ને એ બોલી ઊઠ્યો : 'દાદા, તમે તો મોડે સુધી જાગતા ઓટલે બેસી રહો છો. તમને જો એ કોઈ વાર દેખાય તો મને બોલાવજો. આપણે બે મળીને એનું રેશમી વસ્ત્ર ઉતારીને ફેંકી દઈશું. પછી એને રખડવાનું તો મટશે, ખરું ને ?'

પ્રભાશંકરે કહ્યું : 'હા.'

મનુ સન્તોષ પામીને ઊભો થઈ ચાલ્યો ગયો. એના તરફ જોઈ રહેલા પ્રભાશંકર ઘડીભર સ્થિર થઈને બેસી જ રહ્યા. પછી બખિયો ભરતાં સોય આંગળીના ટેરવામાં ખૂંપી ગઈ, એટલે સોયદોરો કાઢી લઈને ઊભા થયા ને ઘરની અંદરના અન્ધકારમાં અલોપ થઈ ગયા.

10

એક મુલાકાત

આખરે હિંમત કરીને મેં શ્રીપતરાયને મળવા જવાનું નક્કી કર્યું. ત્યારથી જ જે કાંઈ કર્યું વિચાર્યું તેના પર એનો પાસ બેસી ગયો. પત્ની સાથે વાત કરતો હતો ત્યારેય મારું મન થોડો સમય ચોરીને શ્રીપતરાય સાથેની વાતચીતમાં વાપરવાનાં વાક્યો શોધી લેતું હતું. શ્રીપતરાયના ચશ્મા, આંખોને ઝીણી કરીને સામેના માણસને આખો તપાસી લેતી એમની દૃષ્ટિ, બોલતાં બોલતાં સહેજ અટકી જઈને હવે પછી જે બોલવાનું છે તેના પર જાણે તમારું ભાવિ તોળાઈ રહ્યું છે એવી ભીતિ ઉત્પન્ન કરવાની એમની કુનેહ, એમની ગળા પરની ફૂલેલી નસ, એમના ચરબીથી સ્ફીત ગાલ – આ બધું અત્યાર સુધી ક્યાંક વેરણછેરણ પડ્યું હતું તે એમને મળવા જવાનો નિશ્ચય કરતાંની સાથે, એ નિશ્ચયની જ કશીક ચુંબકીય શક્તિથી, એકત્રિત થઈને એક પુદ્ગલરૂપ બની ગયું, ને એ સંચિત પુદ્ગલનો મને ભાર લાગવા માંડ્યો. એ ભારને છાતીએ બાંધીને જ મેં રાત ગાળી, સવાર થતાં મુલાકાતને માટે નક્કી કરેલા સમય પહેલાં જ હું ઘેરથી નીકળી ગયો. શ્રીપતરાયને ઘરે પહોંચ્યો ત્યારે જોયું તો હું અર્ધો કલાક વહેલો હતો. છતાં હું એમના બંગલાના પોર્ચમાં દાખલ થયો, પગથિયાં ચઢ્યો ને કૉલબેલ દાબ્યો. અંદરથી એના વાગવાનો અવાજ સંભળાયો. ને એ સાંભળતાંની સાથે જ મને એમ લાગ્યું કે પાણીના પૂરથી ઘેરાયેલું કોઈક શહેર આજુબાજુની દુનિયાથી વિખૂટું પડી જાય તેમ હું એ આજુબાજુની દુનિયાથી વિચ્છિન્ન થઈને પેલા અવાજે અવકાશમાં રચેલાં આંદોલનની તસુભર ભોંય પર જ ઊભો રહી ગયો છું.

આ સ્થિતિમાં મુકાયેલી મારી જાત પર નજર નાંખું ત્યાં તો બારણું ખૂલ્યું. અંદરના વેન્ટિલેટરના કાચ પરથી પરાવર્તિત થઈને આવતો તડકો જાણે કોઈએ ડૂચો વાળીને મારી ભણી ફેંક્યો હોય તેમ આંખ સાથે અથડાયો. આથી બારણું ખોલનાર વ્યક્તિને હું જોઈ શક્યો નહિ, પણ એનો અવાજ સાંભળતાં મને સમજાયું

કે એ કોઈ સ્ત્રીનો અવાજ હતો : 'આપને કોનું કામ છે?' મારે માટેનું આ 'આપ'નું સમ્બોધન સાંભળીને મને આજુબાજુની દુનિયા સાથેની મારી વિચ્છિન્નતાની ખાતરી પૂરેપૂરી થઈ ગઈ.

મેં કહ્યું : શ્રીપતરાય...

અહીં વાક્ય પૂરું બોલવાની જરૂર નહોતી, અહીં ભાષા નિશ્ચિત સંકેતોના તારણરૂપ બની ગઈ હતી. વળી હું આંખ પરના તડકાથી ઝંખવાયેલી આંખે મારી સાથે વાત કરી રહેલી સ્ત્રીને ઓળખવા મથતો હતો.

મને જવાબ મળ્યો : એ તો બહાર ગયા છે, અર્ધોએક કલાક પછી આવશે.

વાત પૂરી થઈ. બીજું કશું ન સૂઝતાં હું ત્યાં ને ત્યાં, મારી ઝંખવાયેલી આંખે એ વ્યક્તિ તરફ તાકતો ઊભો જ રહી ગયો. થોડી ક્ષણો એમ ને એમ જ પસાર થઈ ગઈ. આ સ્થિતિનો અન્ત લાવવા આખરે મેં બોલી નાંખ્યું : હું હસમુખ ત્રિવેદી.

આટલું બોલીને હું અટકી ગયો. મારા ઉચ્ચારેલા નામના ધ્વનિના, બારણાના ચકચકતા આગળા ને બારીના તડકાથી ચમકતા કાચની સાથે અથડાઈને ચૂરેચૂરા થઈ ગયા.

ત્યાં મને કહેવામાં આવ્યું : આવો, આપ અહીં બેસો.

મને ચીંધી બતાવવામાં આવેલી ખુરશી પર હું બેઠો. એ ખુરશીનું ચોકઠું જાણે મને પૂરેપૂરું ગળી ગયું.

થોડી વાર રહીને મેં આજુબાજુ નજર ફેરવી, એ ઓરડામાંનાં હવા અને ભેજ મને જુદાં લાગ્યાં. કોઈ ગ્રહ ઉપર જઈને ફેંકાયો હોઉં ને ત્યાંની પાતળી હવા લેતાં મૂંઝવણ થતી હોય તેવો અનુભવ મને થયો. હું બેઠો હતો તે ઓરડો કદાચ મુલાકાતીઓને માટેનો જ ઓરડો હતો. એમાં ઘડીક આવીને ચાલ્યા જતા આગન્તુકોનાં ગભરાટ, અધીરાઈ, ઉત્સુકતા હવામાં તરવરી રહ્યાં હતાં. એક બાજુનું બારણું મુખ્ય ખણ્ડમાં પ્રવેશ કરાવતું હતું. એ બંધ હતું. એની પૉલિશ કરેલી ચમકતી સપાટી પરનું તેજ પોતે જ જાણે હાથ આડો ધરીને એમાં પ્રવેશ કરનારને રોકતું હતું. એની બાજુમાં એક દર્પણ હતું. એના પર મારી નજર ગઈ. એમાં મારી છબિ દેખાતી હતી. એ ઓરડાનાં અપરિચિત એકાન્તમાં મારી પોતાની જ છબિનો સહવાસ આશ્વાસનરૂપ નીવડ્યો. હું મારી છબિને જોઈ રહ્યો.

મારી આજુબાજુ મારી મા મને અંધારિયા રસોડામાં બાળપણમાં લઈને બેસતી

તે વેળાનો ધુમાડિયો અન્ધકાર હતો, મારી આખમાં દિવેલના કોડિયાની ટમટમતી જ્યોતનો થરકાટ હતો, મારા ચહેરા પર વૈશાખના તાપમાં બળબળતાં વનનાં વૃક્ષો પરની તપેલી ધૂળની ભૂખર આભા હતી. આથી હું પોતે જ કોઈ માયાવી સૃષ્ટિના પાત્ર જેવો લાગતો હતો.

ત્યાં દર્પણમાં બાજુના ખણ્ડનું બારણું ખુલતું દેખાયું, હું શ્રીપતરાય આવ્યા માનીને સફાળો ઊભો થવા ગયો પણ દર્પણમાંની મારી છબિ તો એ પહેલાં ક્યારનીય ઊભી થઈને એ ખુલ્લા બારણામાંથી કોણ પ્રવેશે છે તેની રાહ જોઈ રહી હતી; મારી બાજુનું બારણું પૂર્વવત્ બંધ જ હતું. આથી હું બેસી ગયો. પણ હવે મારી છબિ સાથેના મારા સમ્બન્ધનો તંતુ તૂટી ગયો હતો. મારું પ્રતિબિમ્બ હવે મારાથી સ્વતંત્ર રીતે વર્તતું થઈ ગયું હતું.

મેં દર્પણ તરફ નજર માંડી. ખુલ્લા બારણામાંથી વીસેક વરસની યુવતીએ પ્રવેશ કર્યો. એ દૂર હતી છતાંય મારું પ્રતિબિમ્બ સંકોચાઈને એક બાજુ ખસી ગયું. છતાં એણે આંખ ઠેરવીને એ યુવતીને જોઈ તો લીધી જ. એ યુવતીમાં કશુંક પતંગિયા જેવું હતું. એના પગ અને હાથ બંનેમાં પતંગિયાની પાંખનો ફફડાટ હતો. એને કારણે ઓરડાની બધી વસ્તુઓ જાણે ફૂલોનો સમૂહ હોય એવી ભ્રાન્તિ થતી હતી. મને લાગ્યું કે બારણું ખોલીને 'આપ' કહીને મને સંબોધનાર કદાચ આ જ યુવતી હતી. એના શબ્દોના ઉચ્ચારમાં પણ પતંગિયાની ફૂલની આજુબાજુ ભમ્યા કરતી વેળાની ચંચળતા હતી તે મને યાદ આવ્યું. મારી દૃષ્ટિ એ યુવતી પર જ હતી ત્યાં દર્પણમાંનું મારું પ્રતિબિમ્બ એકાએક વીજળીનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ અક્કડ થઈ ગયું, ને એ રીતે ઓરડાના અસબાબ પૈકીની એક સામગ્રીના જેવું જ બની ગયું. એના પર પડતો તડકો વાર્નિશના જેવો લાગતો હતો. ત્યાં પેલા બારણામાંથી શ્રીપતરાય દાખલ થયા. મારા પ્રતિબિમ્બની ઉપસ્થિતિની એણે કશી નોંધ લીધી હોય એમ લાગ્યું નહિ. એઓ ઓરડાના કેન્દ્રમાં મૂકેલી ખુરશી પર બેઠા. એમના બેસવાની સાથે એ ઓરડાની બીજી બધી વસ્તુનાં પરિમાણ સંકોચાઈ ગયાં. મારું પ્રતિબિમ્બ પણ જાણે વામણું બની ગયું. પેલી યુવતી શ્રીપતરાયની આજુબાજુ ઊડાઊડ કર્યા કરતી હતી – સાપની પાસે ઊડતાં પતંગિયાંની જેમ. શ્રીપતરાયને ધારીધારીને જોયા. એમની ચામડી ફિક્કી ધોળી હતી – દેડકો ઊંધો થઈ જાય ત્યારે એના પેટ ઉપર જે ધોળાશ દેખાય છે તેના જેવી. શબ્દો બોલતી વખતે એઓ નજર ઊંચી કરતા નહોતા. એમનાં જડબાંના હલનચલનમાં સાપ દેડકો ગળતો હોય તેનું સૂચન હતું. એમની ડોક રહીરહીને

અર્ધવર્તુળ વિસ્તારીને ફરતી હતી ને ત્યારે આંધળો છછુંદર એના લાંબા નાકથી સૂંઘીસૂંઘીને કીડામંકોડા શોધતો હોય એવું લાગતું હતું, ને છતાં પેલી યુવતી એમની આજુબાજુ ઊડાઊડ કર્યા કરતી હતી. ત્યાં શ્રીપતરાયની દૃષ્ટિ મારા પ્રતિબિમ્બ પર પડી. પેલી યુવતી એની ચંચળ ગતિએ મારા તરફ આવી. એણે કદાચ મારા પ્રતિબિમ્બને શ્રીપતરાયની નજીક જવાને કહ્યું પણ કશું બને તે પહેલાં શ્રીપતરાયે સામે જોયા વિના હાથ હલાવીને મને ત્યાં જ બેસી રહેવાનું સૂચન કર્યું. આથી અર્ધો ઊભો થયેલો હું બેસી ગયો. પછી શ્રીપતરાયનું જડબું જોરથી એકસરખું હાલવા લાગ્યું. એમની સ્ફીત ચિબુક પરનો માંસનો લોચો ઊછળવા લાગ્યો. એક સરખા બોલાયે જતા શબ્દો જાણે કશીક ચીકણી અદૃશ્ય તન્તુજાળ ફેલાવતા ગયા ને ધીમે ધીમે એ જાળ મારા પ્રતિબિમ્બની આજુબાજુ વ્યૂહ રચતી ગઈ. આ વિશે મને કશું ભાન હોય એવું મને લાગ્યું નહિ. વચમાં હું કશોક જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. પણ એ શબ્દો એમના સુધી પહોંચે તે પહેલાં પેલી ચીકણી લાળમાં ફસડાઈ પડતા હતા. આ દરમિયાન પેલી યુવતી ઊડતી ઊડતી ઓરડાની બહાર સરી ગઈ હતી. પછી શ્રીપતરાય એકદમ સ્થિર થઈ ગયા. એમનાં જડબાં હાલતાં બંધ થયાં. પણ એમાં ગરોળીની જીવડા પર તરાપ મારવા પહેલાંની નિસ્તબ્ધતા હોય એવું મને લાગ્યું. આ કશું ન સમજાવાને કારણે મારું પ્રતિબિમ્બ તો કંઈક હિંમત એકઠી કરીને પોતે કહેવા ધારેલી વાત કહેવાની અણી પર હતું. ત્યા શ્રીપતરાય એક આંચકા સાથે ઊભા થઈ ગયા. એમની તર્જનિકા મારા તરફ ચીંધીને, જડબાં વધારે પહોળાં કરીને, એઓ કાંઈક બોલ્યે ગયા. મારું પ્રતિબિમ્બ એકદમ સંકોચાઈને ગૂંચળું વળેલી ઇયળના જેવું થઈ ગયું. શ્રીપતરાય આગળ વધ્યા, એમના આગળ વધવાનો ધક્કો જાણે ઓરડાની બધી વસ્તુને લાગ્યો. સામેનું બારણું ખૂલી ગયું. મારું પ્રતિબમ્બ જાણે સો સો નાના નાના પગે દોડતું હોય તેમ બહાર નીકળી જવા દોડવા લાગ્યું. શ્રીપતરાયનો પગ ગાલીચામાં ભેરવાયો ને એઓ પડી ગયા. પાસેની ટીપોઇ પરની ફૂલદાનીની ધાર એમના કપાળમાં વાગી ને લોહીની ધારા નીકળી. એ લોહીથી ખરડાયેલી એમની નિષ્પલક આંખ બારણાં તરફ તાકી રહી ...

ત્યાં મોટા ખણ્ડનું બારણું ખૂલ્યું. મેં ખાતરી કરવા દર્પણમાં જોયું. દર્પણમાં હવે કશું નહોતું. મેં આગળ જોયું હતું તે જ રીતે પેલી યુવતી, પતંગિયાના જેવી અસ્થિરતાથી, ઓરડામાં પ્રવેશી. હું સંકોચાઈને સહેજ બાજુએ ખસી ગયો. થોડી

વાર રહીને શ્રીપતરાય દાખલ થયા – સાપની જેમ પેટે ચાલતા હોય તેમ, ને હું મોટા ઓરડામાં દાખલ થવાને બદલે બહાર જવાના બારણામાંથી પોર્ચમાં આવ્યો ને કોઈ મને ચાલ્યો જતો જોઈને બોલાવે તે પહેલાં બંગલાનાં કંપાઉન્ડની બહાર નીકળી ગયો.

11

રાક્ષસ

મારી પથારી પાસેની, છજામાં પડતી, બારી પર એક કાંકરો આવીને અથડાયો, તરત જ બીજો કાંકરો આવીને અથડાયો. હું સફાળો બેઠો થઈ ગયો. આજુબાજુ સૂતેલું કોઈ જાગી નહિ જાય એમ, ચોરપગલે, નીચે ઊતર્યો. ઓસરીમાં ઝીણું કરીને રાખેલું ફાનસ હોલવી નાંખ્યું. વદ ચોથનો ચન્દ્ર ઊગવાનો આભાસ જ હજી પૂર્વમાં હતો, એના ધૂંધળા અસ્તરમાં બધું લપેટાઈ ગયું હતું. મેં આજુબાજુ નજર કરી, કોઈ દેખાયું નહીં. હું સહેજમાં ઊભો રહી ગયો. ઊભા રહેતાંની સાથે જ મને અકળ રીતે સમજાઈ ગયું કે બાજુમાં રહ્યું રહ્યું કોઈ મારી રજેરજ હિલચાલ પર નજર રાખી રહ્યું છે. મેં દોડવા માંડ્યું. થોડે છેટે ધૂંધળા આભાસમાં કોઈનો આકાર સરી જતો દેખાયો. સંકેત મુજબ મેં સીટી વગાડી. સામેથી તરત જ સીટીનો અવાજ સંભળાયો. થોડેક છેટેના ઘટાદાર લીમડાના પડછાયામાં એ આકાર અદૃશ્ય થઈ ગયો. હું સહેજ મૂંઝાઈને ઊભો રહી જવા જતો હતો ત્યાં ફરી સીટી વાગી. હું દોડીને લીમડા પાસે પહોંચ્યો. એના પડછાયામાંથી પેલા આકારે કરેલા તર્જનીસંકેતને હું અનુસર્યો. પાસે જઈને હું કશુંક બોલવા જતો હતો ત્યાં એણે તરત હોઠ પર આંગળી ધરીને મને ચૂપ કરી દીધો. કશું બોલ્યા વિના પૂર્વ તરફ આંગળી ચીંધી. ચન્દ્ર ઊગતો હતો. એના અજવાળામાં મેં એને જોઈ. નજર ઠેરવીને જોઈ રહું તે પહેલાં એ હાથ ખેંચીને મને દોડાવી લઈ ગઈ. આજુબાજુનાં ઝાડ વચ્ચે ઢંકાયેલી એક નાની દહેરી આગળ આવીને અમે ઊભાં. એણે અણસારાથી મને ઘૂંટણિયે પડવાનું સૂચવ્યું, પછી એ વાંકી વળી. એનું મોઢું મારા માથા પર હતું. એનો ઉષ્ણ ઉચ્છ્વાસ મને સ્પર્શી જતો હતો. એ હોઠ ફફડાવીને કશુંક અસ્પષ્ટ ગણગણી. પછી મારા ગળામાં કશુંક બાંધી દીધું, હું કશુંક પૂછું તે પહેલાં જ એ બોલી. આંખ બંધ કરીને સાત વાર ગોળ ગોળ ફર, હું કહું ત્યારે જ આંખ ખોલજે. મેં એના કહ્યા મુજબ કર્યું. મારો હાથ પકડીને એ દોડવા

લાગી. મેં પણ બંધ આંખે દોડવા માંડ્યું. થોડેક ગયા પછી એણે કહ્યું : હવે આંખ ખોલી દે. મેં આંખો ખોલી, હવે ચન્દ્ર ઝાડના માથા પર પૂરેપૂરો આવી ગયો હતો. મેં એને જોઈ. આજે એને યાદ કરવા મથું છું ત્યારે એ ચહેરો પૂરો દેખાતો નથી. માત્ર થોડું થોડું યાદ આવે છે. એના આગલા બે દાંત પડી ગયા હતા. એના કાનમાંનાં એરિંગ ચમકતાં હતાં, ને એનું કપાળ અસ્તવ્યસ્ત વાળથી ઢંકાઈ ગયું હતું. એમાંથી એની બે તરવરાટભરી આંખોનો ચમકારો દેખાતો હતો. એ મને કહેતી : 'તેં જૂઈની ઘણી કાચી કળીઓ એક વાર તોડી નાંખી હતી તેથી જૂઈ પરીનો તને શાપ છે. તને કશું પૂરું યાદ નહીં રહે. તું જે યાદ કરશે તેમાં કંઈક ને કંઈક ખૂટતું હશે.' જૂઈ પરીના આ શાપને શી રીતે પાછો ખેંચાવવો તે વિશે અમે બન્નેએ કાંઈ ઓછી મથામણ નથી કરી, પણ શાપ તે શાપ.

એ બોલી : 'તારા ગળામાં મેં તાવીજ બાંધી દીધું છે એટલે હવે તને કશું નહીં થાય. એ તાવીજ મને ખાસ ભોળા ભૂવાએ આપ્યું છે. એમાં શું શું છે તે જાણે છે? ઘુવડની આંખની ભસ્મ, વાઘની મૂછનો વાળ, સાત આમલીના ઝુંડવાળા રાક્ષસનો દાંત,' – આવી કાંઈ કેટલીય વસ્તુ એ ગણાવી ગઈ. આજે એમાંની બધી મને યાદ પણ નથી. સાચું રક્ષાકવચ તો એના હાથનો સ્પર્શ જ હતો. એ કહેવાની ભાષા એ વયે મને આવડતી નહોતી તેથી કાંઈ એ ઓછું સાચું નહોતું.

એણે મારો કાન આમળીને કહ્યું : ' બાઘા જેવો મારી સામે તાકી શું રહ્યો છે ? ચાલ, ભોળા ભૂવાને મળવા જવું છે ને ?'

મારે ' હા, ના' કરવાનો કશો સવાલ નહોતો. વરસાદ પડી ગયો હોવાથી નાળાં ભરાઈ ગયાં હતાં. એનાં પાણીને પગથી ડખોળતાં અમે દોડ્યે જતાં હતાં. એક જગ્યાએ પાણી સહેજ ઊંડું હતું. ઉપર લાકડાં મૂક્યાં હતાં, પણ તે લપસણાં થઈ ગયાં હતા. એ તો ઝટ લઈને લાકડાં પર થઈને સામે દોડી ગઈ. હું એનો હાથ છૂટી જતાં સહેજ ખંચકાઈને ઊભો રહી ગયો. એણે હાથ હલાવીને અધીરાઈથી કહ્યું : દોડ્યે આવ. પણ મારા દ્વિધાગ્રસ્ત પગ લપસ્યા. હું પડ્યો. ચારે બાજુથી જાણે કોઈ હિમ જેવા ઠંડા હાથની ચૂડમાં હું ભીંસાયો. બે હાથે ઉપરના લાકડાને વળગી રહ્યો. એ સામેથી દોડી આવી, ને મને બહાર ખેંચી કાઢ્યો. મારો શ્વાસ હેઠે બેઠો પછી એ બોલી : 'આ મંછી ડાકણનો ધરો, નીચે મંછી મોઢું પહોળું કરીને ટાંપીને જ બેઠી હોય છે. એ તો આ તાવીજને લીધે તું બચી ગયો, નહીં તો –'

કલ્પનામાં મારું મન 'નહીં તો' ને સામે કાંઠે જઈને થથરી ઊઠ્યું. હજુ આજેય

એ દ્વિધા, એ મંછી ડાકણ, મોઢું પહોળું કરીને ટાંપીને બેસી રહેલી દેખાય છે, ત્યારે સંકલ્પના ઊતરી જતા બળને આ સ્મૃતિથી જ દૃઢ બનાવું છું.

એની આંખો જ જાણે પગમાં હતી. એક ક્ષણની પણ અનિશ્ચિતતા વિના એ મને દોરી જતી હતી. ઘડીમાં એ એની કાયાને સંકેલીને નાના દડા જેવી બનાવીને ઢાળ પરથી દડી જતી તો ઘડીમાં ઊડપંખ સાપની જેમ એ કૂદતી કૂદતી આગળ વધતી. શરીરમાં જાણે એક્કેય હાડકું ન હોય તેમ એ પાણીના રેલાની જેમ પ્રવાહી બનીને સરી જતી ત્યારે મારાં બરડ હાડકાં મને હેરાન હેરાન કરી નાંખતાં. દોડે ત્યારે રેશમના દડાની જેમ ઊખળી જાય, એનો પડછાયો પાછળ હાંફતો સંભળાય, ઝાડની ડાળીઓની ભુલભુલામણીમાંથી એ સાપની જેમ સરી જાય, તરાપ મારતા ચિત્તાની સાવધાની ને ચપળતા ને સાથે પતંગિયાની નાજુકાઈ, ગામને સીમાડે અડીને રહેલા વનને એ રજેરજ જાણતી. વૃક્ષના ઝુંડેઝુંડ રાક્ષસ. પવન ફુંકાય, પાંદડાં ખખડે ને સંભળાય. માણસ ગંધાય, માણસ ખાઉં. દરેક રાક્ષસનાં એણે નામ પાડેલા; કોઈનું બુચિયો, તો કોઈનું નામ સુરણિયો. એ કહેતી, ઝાડને ઝુંડેઝુંડે રાક્ષસ. પણ ફૂલની પાંખડીએ પાંખડીએ પરી. પરી પણ બે જાતની. હસતી પરી ને રોતી પરી. સવાર થતાં આંખ ખોલતી વેળાએ ખૂબ કાળજી રાખવી પડે. આંખ ખોલતાંની સાથે જો રોતી પરી આંખમાં પેસી જાય તો આખો દિવસ રડવું પડે. હસતી પરી એનું હાસ્ય આપણી આંખમાં આંજી દે પછી કોઈ રાક્ષસની મગદૂર નહીં કે આપણી સામે આંખ માંડીને જુએ. અમે વનમાં ભટકીને આવા તો કેટલાય રાક્ષસોને જેર કર્યા હતા. છતાં કોઈ વાર એ ઉદાસ થઈને વિચારે ચઢી જતી ને કહેતી : ‘દુનિયામાં રાક્ષસ વધતા જ જાય છે. માણસના હાથે માણસના લોહીનું ટીપું પડે એટલે એક ટીપામાંથી સો રાક્ષસ ઊભા થાય. બોલ શું કરીશું ? હજી તો આપણે આ એક વનનાય રાક્ષસને પૂરા જેર કર્યા નથી.’

એક ઝરણાને કાંઠે એણે મને ઊભો રાખ્યો ને કહ્યું. ‘ અહીં જ ઊભો રહેજે. રૂપરૂપના અંબાર જેવી રૂમઝૂમ કર.તી કોઈ રાજકુંવરી તારો હાથ ઝાલવા આવે તો મોઢું ફેરવીને ઊભો રહી જજે. હું હમણાં આવું છું.’ આમ કહીને એ તો એક ઝબકારામાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ. ઝરણું ખળખળ વહેતું હતું, ઉપર ચાંદની વરસતી હતી. ખળખળ અવાજ રૂમઝૂમ સંભળાવા લાગ્યો ને પાણી પર ચમકતી ચાંદનીમાં રેશમી વસ્ત્રની સળ દેખાવા લાગી. હું ફફડી ઊઠ્યો. મોઢું ફેરવીને આંખ બંધ કરીને ઊભો રહી ગયો. દૂર ઘૂક્ ઘૂક્ કરીને કોઈ ઘુવડ બોલવા લાગ્યું. એ અવાજ

પાસે ને પાસે આવતો ગયો. તમરાં એકસરખાં બોલવા લાગ્યાં. પહેલાં નહીં સાંભળેલા કાંઈ કેટલાય તરેહતરેહના અવાજ સંભળાવા લાગ્યા. ત્યાં એ સૌ અવાજોને દૂર હડસેલીને એની સીટી બજી ઊઠી. હું ક્ષણનો પણ વિચાર કર્યા વિના એ સીટીની દિશામાં દોડ્યો. એ સામેથી દોડતી આવતી જ હતી. એના હાથમાં એક પાકું સીતાફળ હતું. એના એણે બે ભાગ કર્યા. અંદરની ધોળી પેશીઓ ચાંદનીમાં ચમકી રહી. હું એને મોઢામાં મૂકવા જતો હતો ત્યાં એ બોલી ઊઠી. 'આ ધોળી પેશીઓ શેમાંથી બનેલી છે તે જાણે છે ? આપણા ગામની માલી ડાકણના બે દાંતનું ખાતર નાખીને મેં મારે હાથે આ સીતાફળી ઉછેરી છે. એટલે જ તો એ ડાકણના દાંત જેવી મોટી મોટી પેશીઓ થઈ છે.' હું ખાતો અટકી ગયો તે જોઈને એણે કહ્યું. 'અરે બીકણ, આ કંઈ ડાકણના દાંત નથી. એમાંથી તો આ ફળ થયું.' પછી એ હસીને બેવડ વળી ગઈ.

વળી અમારી દોડાદોડ શરૂ થઈ. ઘુવડના અવાજથી મારા શરીરમાં એક કમ્પ દોડી ગયો તે એ તરત જ સ્પર્શથી વરતી ગઈ. એણે કહ્યું : 'પંખીનો બોલ પારખતાં આવડવું જોઈએ. જો કાન દઈને એક ચિત્તે બધું સાંભળીએ તો બધું સમજાય. આ ઘુવડ શું કહે છે તે જાણે છે ? એ આપણને પૂછે છે; 'ક્યાં જાવ છો'લ્યા ? ક્યાં જાવ છો'લ્યા.' જોજે હં, હું હમણાં એને જવાબ આપું છું.' ને એ સહેજ ફેરફાર કરીને 'ઘૂક–ઘૂઉક્ ઘૂઉઉક્ ઘૂક્ ઘૂક્' બોલી. પછી થોડી વારમાં જ ઘુવડનો ઊડી જવાનો અવાજ સંભળાયો. એટલે એ હસીને બોલી : 'જોયું ને ? મેં એને કહ્યું : ભાગ અહીંથી, ભાગ અહીંથી.' ને વળી એ હસી પડી. મેં એને સહેજ ચગાવવા પૂછ્યું : 'આ તમરાં સાથે વાત કરતાં આવડે છે ?' એટલે એ એકદમ ગમ્ભીર થઈ ગઈ ને બોલી : 'જાણે છે, એ શેનો અવાજ છે ? અન્ધકારના તન્તુ સાથે તન્તુને ગૂંથવાનો એ અવાજ છે. પ્રલય વખતે સૃષ્ટિને ઢાંકી દેવાનું વસ્ત્ર રોજ રાતે એઓ વણ્યે જ જાય છે. જે માણસનું મરણ થવાનું હોય તેની નાડીમાં એનો અવાજ સંભળાય.' હું તો એનો જવાબ સાંભળીને સ્તબ્ધ થઈ જઈને મારી નાડીના ધબકારા સાંભળવા લાગ્યો. એ તરત જ આ વરતી ગઈ ને મારો કાન આમળીને બોલીઃ 'હત્ રે ગાંડા, તું તો સાવ બાઘો જ નીકળ્યો.' ને વળી એમ દોટ મૂકીને આવ્યાં સીધા ભોળા ભૂવાની ઝૂંપડીએ. ઝૂંપડી પાસે આવતાં જ તાપણીના લાલ ભડકા દેખાયા. એણે મને એકદમ સાવધ કરી દીધો : 'ચૂપ, એ કાંઈ ભોગ આપતો લાગે છે.' અમે દૂર રહીને જોયું. ધુમાતા અડાયામાં બે બળતા અંગારા ચોઢી દીધા હોય તેવી ભૂવાની બે તગતગતી આંખો એના કાળા

મોઢા પર તગતગી રહી હતી. એ કાંઈ બબડતો હતો. એના હાથમાં તરતનો કાપેલો મરઘો હતો. એનું લોહી નીચે ટપકી રહ્યું હતું.

ત્યાંથી અમે ભાગ્યા. હવે મધરાત થવા આવી હતી. એક જાંબુડા નીચે અમે સહેજ થાક ખાવા બેઠાં. પછી એ ઊઠી. એણે મારી સામે થોડી વાર સુધી આંખો માંડીને જોયા કર્યું. પછી એ બોલી : 'આજે હું તને એવું કંઈક બતાવવાની છું જે તું જિંદગીભર નહીં ભૂલી શકે.' એથી વધુ ખુલાસો એણે કર્યો નહીં, ને એણે મારો હાથ ઝાલીને મને ખેંચ્યો, અમે ફરી દોટ મૂકી.

નાળાનાં વહેતાં જળ ને ચાંદની ભેગો અમારો પડછાયો ગૂંથતા ઝૂલતાં ઘાસની ઝાકળમાળના મોતીને ખેરવતાં અમે દોડ્યે ગયાં. પોતાની ધરી પર ઘૂમતી પૃથ્વીના ચરણના લય સાથે સંધાઈને અમે દોડ્યે જ ગયાં. અમારા ઉષ્ણ ઉચ્છ્વાસની જ જાણે કે પામરી ઓઢીને અમે દોડ્યે જ ગયાં. ઘણું બધું પાછળ રહી ગયું. વર્ષે વર્ષે વહી જતાં જળ નદીને જીર્ણ નથી કરતાં તેમ વહી ગયેલાં વર્ષોથી જીર્ણ થયા વિના પ્રવાહની જેમ અમે રેલાઈ ગયાં. કોઈક દરમાંથી બીધેલાં સસલાં નાઠાં, ક્યાંક રાતવાસો કરતા પંખીની નીંદરનાં સ્થિર જળ અમારા પડછાયાથી સળકી ઊઠ્યાં ને એની પાંખ ફફડી. પગ પડવાથી દબાઈ ગયેલું ઘાસ પગ ખસવાની સાથે તરત જ કુતૂહલથી ડોક ઊંચી કરીને અમને જોઈ રહ્યું, કળીઓનાં સમણાંને અમારી ઠોકર વાગી ને હસતી પરીઓએ અમારી આંખો એમના સ્મિતથી આંજી દીધી. ત્યાં એકાએક એ થંભી ગઈ. એ મને ખેંચીને બે ડગલાં પાછળ હઠી ગઈ. મેં સામે જોયું. લીલના પ્રલેપથી અરેબિયન નાઇટ્સના કોઈ જીન જેવું લાગતું ખંડિયેર સામે ઊભું હતું. બે તૂટેલી ભીંતો વચ્ચે કરોળિયાનાં જાળાં હતાં. એ જાળાંમાં પાણીનાં ઝીલાયેલાં ટીપાં ચમકતાં હતાં. એ તરફ આંગળી ચીંધીને એ બોલી : 'જોઈ પેલી આંખો ? જાળાના પડદા પાછળ રહીને એ આમ જ સદા મીટ માંડીને જોયા કરે છે. એ કોઈની રાહ જુએ છે. પણ જેની રાહ જુએ છે તે કદી આવતું જ નથી, આ રસ્તે મધરાતને વખતે સહેજ સરખો પગરવ થાય કે તરત જ એ આંખો ચમકી ઊઠે છે.' હું અવાક્ બનીને જોઈ જ રહ્યો. ત્યાં એણે મારો હાથ ખેંચ્યો ને પૂર્વ તરફ મને દોર્યો. ઝાડની ડાળીઓ વચ્ચેથી ચળાઈને આવતાં ચાંદરણામાં કશુંક લીલું લીલું ચમકી ઊઠ્યું. એ શું હશે તેનો હજી તો હું વિચાર જ કરતો હતો. ત્યાં એણે નીચેથી એક કાંકરો લીધો, પેલી બન્ને આંખોને અડાડ્યો, પછી એને હોઠ આગળ રાખીને કશુંક અસ્પષ્ટ બોલીને ફૂંક મારીને કાંકરાને દૂર ફેંક્યો. કાંકરો પડતાંની સાથે, પેલો લીલો વિસ્તાર આખો જાણે કંપી

ઊઠ્યો, તરંગો વિસ્તરવા લાગ્યા. આ હું જોઈ રહ્યો હતો, ત્યાં જ એણે છેક મારા કાન પાસે મોઢું લાવીને સાવ ધીમા અવાજે કહ્યું :

'હવે ખરું જોવાનું છે. હવે આ તળાવડીની શેવાળની અંદર પુરાઈ રહેતી સૃષ્ટિ જાગશે. કાંઈ કેટલાંય વરસો પહેલાંની વાત. લાખો વણજારો હીરામોતીની પોઠ લઈને જતો હતો. અહીં સામે રાજાનો મહેલ. લાખા વણજારાની સાથે એનો દીકરો ને એના દીકરાની જુવાનજોધ વહુ. બંને તરતનાં જ પરણેલાં. જુગતે જોડી. રાજાની નજર બગડી. તરકટ રચ્યું. વણજારાને માનભેર ઉતારો આપ્યો. આગતાસ્વાગતા કરી. નાચગાન થયા, રંગરાગ ચાલ્યા. દિવસ પછી દિવસ વીતે. વણજારો રોજ કહે; 'હવે આજ્ઞા આપો, અમે પોઠ ઊઠાવીએ.' રાજા કહે : 'શી ઉતાવળ છે ?' એક દિવસ વણજારો રાતે ઊંઘ ન આવવાથી પથારીમાં પાસાં ઘસતો પડ્યો'તો. ત્યાં કોઈકનો પદરવ એણે સાંભળ્યો. એ થોડી વાર તો એમ ને એમ પડ્યો રહ્યો. પછી એ પદરવની દિશામાં ચોરપગલે આગળ વધ્યો. બહાર જઈને જુએ તો ચારે બાજુ પહેરો, છટકવાની બારી નથી. નીચે બે ઘોડા તૈયાર ઊભા છે. રાજા વણજારાના દીકરાવહુના ઓરડા તરફ આગળ વધતો હતો. ત્યાં વણજારાએ પોતાના ફેંટાનો આંટો વાળીને રાજાને ભોંય ભેગો કરી દીધો, ને એને કળ વળે તે પહેલાં દીકરાવહુને ઉઠાડીને રાણીઓને નાહવા માટેની વાવમાં જવાને છૂપે રસ્તે લઈ ગયો. હીરામોતીથી અંગેઅંગ મઢી દીધાં, ને પછી જાતે એક પછી એક પગથિયે દોરીને ઉતારતો ગયો. આખરે બંને પાણીમાં ગરકાવ થઈ ગયાં ત્યારે પાછો વળ્યો. રાજાએ એને કેદ પકડ્યો. વણજારાના દીકરાવહુની બહુ શોધ ચાલી, પણ હીરામોતીના ભારથી એવા તો નીચે બેસી ગયેલાં કે ઉપર આવ્યાં જ નહીં. રાજાનીય પડતી આવી, મહેલ ખંડિયેર થઈ ગયો, પણ એનું ભૂત બેઠું બેઠું હજી રાહ જોયા જ કરે છે, એની આંખો હજી તગતગ્યા જ કરે છે. એના વાળ ઊડીને મારે ગાલે અડ્યા, એને સરખા કરતાં એ બોલી : 'જો પણે, પેલા હિંડોળે બેસીને કેવાં ઝૂલે છે. ગળામાં સાત સેરનો મોતીનો હાર છે, ને આરસમાંથી કોતરી હોય એવી પેલી દેખાય છે ને તે વણજારાની વહુ. ધોળો રેશમી સાફો ને અંદર શાહમૃગનું પીંછું ખોસીને પાન ચાવતો ચાવતો સાથે ઝૂલે છે તે એનો દેવકુંવર જેવો દીકરો.' ત્યાં વળી એ અટકી ગઈ, ક્યાંક કશોક અવાજ થયો, પાસેના ઝાડનાં પાંદડાં પરથી ટીપાં સર્યાં; એ બોલી, 'જો જો, આ બધી નૃત્યાંગનાઓ આવી. હવે નૃત્ય શરૂ થશે. સંગીતનો જલસો જામશે. જો ઝાંઝર રણક્યાં, સાજ બજવો શરૂ થયો. આહ, શો માલકૌંસ ઝરપી રહ્યો છે. મૃદંગની

થાપ, ઝાંઝરનો રણકાર... એ બોલ્યે ગઈ. એના પગ સળવળી ઊઠ્યા. કશીક અકળ ભીતિથી મેં એને મારી પાસે ખેંચી લીધી... લગભગ પરોઢને સમયે અમે પાછા ફર્યા ત્યારે એ માયાવી સૃષ્ટિમાંના ભૂલા પડેલાં પ્રવાસી જેવાં અમે બે જાણે સાવ અજાણી દુનિયામાં આવી ચઢ્યાં હોઈએ એવું લાગતું હતું.

... ઘણાં વરસો પછી હું એને મળવા ગયો. કરોડરજ્જુના ક્ષયથી પીડાતી એ ઇસ્પિતાલમાં પથારીવશ હતી. મને જોઈને એની આંખ ચમકી ઊઠી. એના હાથપગ સળવળી ઊઠ્યા. એ બેઠી થવા ગઈ, બાજુમાં ઊભેલી નર્સે એને સૂવડાવી દીધી. એણે પાસેના ટેબલ પર પડેલા મોસંબીનાં બે બી લઈને એક પછી એક સામેની કાચની બારી પર ફેંક્યાં. હું સફાળો ઊભો થઈ ગયો. એણે મારો હાથ ખેંચીને પાસે લીધો. પોતાની આંગળીથી મારી હથેળીમાં લખ્યું : ‘રાક્ષસ !’

12

વરપ્રાપ્તિ

હું ઓરડામાં દાખલ થયો ત્યારે એ પશ્ચિમ તરફની બારી પાસેની ટિપોય પરની ફૂલદાનીમાં, ઘૂંટણિયે બેસીને, મૅગ્નોલિયાનાં ફૂલો ગોઠવતી હતી. મારા આવ્યાની એને ખબર તો પડી જ હશે, પણ એ અંગે મને જાણવા દીધું નહીં. મૅગ્નોલિયાની પાંખડીઓ વચ્ચે સંતાઈ જતી અને પ્રગટ થતી એની આંગળીઓને હું જોઈ રહ્યો. નમતી સાંજની વેળાએ ઓરડામાં પડતા વસ્તુઓના પડછાયા વચ્ચે એ પોતે પણ જાણે એક પડછાયાની જેમ લુપ્ત થઈ ગઈ હતી. લવંગિકાની આ એક ખૂબી છે. પોતાના વ્યક્તિત્વનો અંચળો ગમે ત્યારે ઉતારી નાખીને એ આપણી વચ્ચે હોવા છતાં દૂર સરી જઈ શકે છે. એની પાંપણો હાલે, પણ તે તો પવનને કારણે હાલતી હશે એવું તમને લાગે. બારી પરના પડદાની ઝૂલ પવનમાં હાલે ત્યારે એની સાડીનો પાલવ પણ ફરફરે. પણ એ બે તરફ આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચાય નહીં.

અંધારું સહેજ ગાઢું થયું. એની આકૃતિની રેખાઓ જ માત્ર દેખાતી હતી. એ ઊભી થઈ. બોલી : દીવો કરું ? એ પ્રશ્ન કાંઈ મને શોધતો આવ્યો હોય એવું મને લાગ્યું નહીં. એથી મને કશું બોલવાનું મન ન થયું. એણે ઉત્તરની રાહ પણ ન જોઈ. દીવી લીધી, ઘીનું પૂમડું મૂક્યું, ઘી પૂર્યું (આ વિગતો કાંઈ મને દેખાતી નહોતી, એની ક્રિયાનો આભાસ જ હું તો વરતી શકતો હતો) ને દીવો સળગાવ્યો. નાની શી જ્યોતથી એની ચિબુકથી તે સીમન્તરેખા સુધીની સીધી લીટીમાં પ્રકાશની ધાર અંકાઈ ગઈ. એની આજુબાજુના ભાગમાં એના ગાલ અને એની આંખોનું સૂચન હતું. થોડી વાર એ દીવા પાસે એમની એમ ઊભી રહી. પછી એ સહેજ એ તરફ વળી. આથી પ્રકાશ એની એક આંખ પર પડ્યો. એની ઢળેલી પાંપણો ઊંચી ન થઈ. ખભા પરથી સરી ગયેલો છેડો સરખો કરતાં કે પછી હોઠ પર વળેલો પરસેવો લૂછવા જતાં ઝાપટ વાગવાથી દીવો ઓલવાઈ ગયો. એણે એ ફરી સળગાવ્યો નહીં. મારાથી થોડે દૂર, પશ્ચિમની ખુલ્લી બારીની પાળ પર

એ બેઠી ને જાણે એની દૃષ્ટિનાં ટેરવાંથી બહારના અન્ધકારના ઘટ્ટ પોતને સ્પર્શી રહી. હું નર્યો અન્ધકારમય હોત તો કદાચ એની દૃષ્ટિ મારી તરફ વળી હોત.

મેં ધીમેથી કહ્યું, 'લવંગિકા...'

સરુના સમુદ્રના ઘુઘવાટ જેવા મર્મરમાં એ હળવું સમ્બોધન કદાચ ડૂબી ગયું. એ સમ્બોધન પછી ગોઠવી રાખેલી બધી વિગતવાર વાતો ઉખેળાવાની રાહ જોતી હતી. પણ પવન પડી જતાં વહાણ સ્થિર થઈ જાય તેમ મારું મન સ્થિર થઈ ગયું હતું. હવે 'લવંગિકા'ના ચાર અક્ષર ભેગા કરવા જેટલો પણ ઉદ્યમ રુચતો નો'તો. એની આજુબાજુ ઘુમરાઈને આવતો અન્ધકાર મારી ચારે બાજુ ફરી વળતો હતો.

અન્ધકાર બિનજરૂરી બધું જ બાદ કરીને નરી શુદ્ધ આકૃતિનો જ આપણને કેવો પરિચય કરાવે છે ! બારીની પાળ પર બેઠેલી લવંગિકા જાણે એક ઊછળતા મોજા જેવી હતી. એ સતત ઊછળ્યા કરે છે, એના બે ઉછાળા વચ્ચે એટલું તો ઓછું અન્તર હોય છે કે એ બે નહીં પણ એક જ ઉછાળો છે એવું લાગે છે. એની નિશ્ચેષ્ટતા છતાં એના ઊછળવાનો પછડાટ હું અનુભવતો હતો.

મારે જે બોલવાનું હતું તે બધું હું ભૂલતો જતો હતો. આથી રખેને બધું ભૂલી જાઉં એ બીકે હું એકાએક બોલી પડ્યો : 'અતુલ કાલે આવે છે. તને ખબર છે ?' મારા અવાજથી હું જ ચોંકી ઊઠ્યો. અન્ધકારને કારણે કે કોણ જાણે શાથી, એ સહેજ ઘોઘરો લાગતો હતો. લવંગિકાએ અન્ધકારમાં જ મારી તરફ મોઢું ફેરવ્યું. કશું બોલી નહીં.

મેં પૂછ્યું : 'તને બીક નથી લાગતી ?'

મારો પ્રશ્ન અણધાર્યો હતો. એમાં રહેલી સંદિગ્ધતાએ આખરે લવંગિકાનું મૌન તોડ્યું. એ બોલી : 'શેની બીક ?'

'કોની બીક' એ ન બોલી એ તરફ મારું ધ્યાન ગયું. માત્ર એના મૌનને તોડવા ખાતર મેં કહ્યું : 'અન્ધકારમાં કોઈ પુરુષ સાથે એકલા બેસવાની ?'

આ સાંભળીને એ હસી પડી. બારીની પાળ પરથી ઊઠી. મારા પગ પાસે આવીને બેઠી. મારા ઘૂંટણ પર માથું ટેકવીને મારી તરફ જોઈ બોલી : 'યાદ છે, એક વાર મેં જીદ પકડી હતી કે મારે જીવતો-જાગતો રાક્ષસ જોવો છે.' બાપુ ખિજાયા, મા વઢી, પણ હું કેમે કરી એકની બે ન થઈ. ત્યારે તમે કહ્યું : 'ચાલ, હું તને રાક્ષસ બતાવું.' એમ કહીને તમે ઘર પાછળના લીમડા તરફ મને લઈ ગયા. હું આવું તે પહેલાં દોટ મૂકીને તમે ક્યાંક સંતાઈ ગયા. પછી ઘોઘરો અવાજ કાઢીને બોલ્યા –

મેં પૂછ્યું : 'ત્યારે તું ખરેખર બી ગઈ હતી ?'

એ બોલી : 'હા, ઘડીભર તો ધબકી જ ગઈ'તી. પછી પાછળથી આવીને તમે મારે ખભે હાથ મૂક્યો ત્યારે તમારી આંગળી પરની વીંટી પરથી તમે ઓળખાઈ ગયા.'

મેં કહ્યું : 'હવે હું રાક્ષસ થઈને બિવડાવું એટલો અન્ધકાર મારામાં નથી રહ્યો એમ તને લાગે છે ?'

એ બોલી : 'તમે પહેલવહેલા 'લવંગિકા' એમ બોલ્યા ત્યારે મને તમારો એ દિવસનો અવાજ યાદ આવ્યો. પણ હવે –'

એ બોલતી અટકી ગઈ.

મેં પૂછ્યું : 'હવે શું ?'

એણે કહ્યું : 'ના, કાંઈ નહીં.'

. મેં એણે ચીઢવવા કહ્યું : 'હવે અતુલ પડખે ઊભો હોય પછી કયા રાક્ષસની મગદૂર છે કે ...'

એ વાક્ય પૂરું કરું તે પહેલાં એના હાથથી એણે મારું મોઢું બંધ કરી દીધું. મને કોણ જાણે શું સૂઝ્યું તે મેં એની આંગળીને સહેજ મારા દાંત વચ્ચે દબાવી દીધી. પણ એને છોડાવવાનો પ્રયત્ન એણે ન કર્યો. થોડી વાર સુધી એ કશું બોલી નહીં. મારા હાથમાંની આંગળી પરની વીંટી રમાડ્યા કરી. આથી મેં પૂછ્યું. : 'વળી તને રાક્ષસ દેખાયો ?'

એણે કહ્યું : 'હા, એથી જ તો આ વીંટીને અડું છું. એને અડું એટલે બધા રાક્ષસ ભાગી જાય.'

મેં કહ્યું : ' તો તો હું લગ્નમાં તને આ વીંટી જ ભેટ આપીશ.'

એ બોલી : 'પણ એનો જાદુ તો એ તમારી આંગળી પર હોય ત્યારે જ રહે.'

આનો મને કશો જવાબ સૂઝ્યો નહીં. હું જવાબની શોધમાં જ હતો ત્યાં એ બોલી : 'બોલો, બીજું કશું જાદુ છે તમારી પાસે ? મને આપી શકાય એવું ?'

મેં કહ્યું : 'હા.'

એ બોલી : 'શું ?'

મેં કહ્યું : 'અતુલ.'

એ એકાએક ઊભી થઈ ગઈ. ફરી બારી આગળ મારી પીઠ કરીને ઊભી રહી ગઈ. મેં પૂછ્યું : 'કેમ, એનું નામ દેવાથી શરમાઈ ગઈ ?'

એ કશું બોલી નહીં. મને થયું કે હું જે કહેવા આવ્યો હતો તે મારે કહી જ

દેવું જોઈએ. આથી મેં શરૂ કર્યું : 'અતુલે મને એક કામ સોંપ્યું છે. મને ખબર નહીં કે તમે બંને આટલાં બધાં શરમાળ હશો. એ આ ઑગષ્ટમાં લંડન જવા ધારે છે. એ પહેલાં જો તું લગ્ન કરવાની સંમતિ આપે –'

મને બોલતો અટકાવીને એ બોલી પડી : 'મારી સંમતિની શી જરૂર છે ?'

મેં કહ્યું : 'તારી સંમતિ વિના એ તને શી રીતે પરણે ?'

એ બોલી : 'તમે છો ને...'

વાક્ય એણે પૂરું કર્યું નહીં. આથી એ શું કહેવા જતી હતી તે મને પૂરું સમજાયું નહીં.

મેં કહ્યું : 'મારા હોવાથી શું ?'

એ બોલી : 'બાળપણમાં મને ખભે બેસાડીને ચંપાનું ફૂલ તોડાવતા તેમ તમારે ખભે બેસાડીને –' વળી એણે વાક્ય પૂરું નહીં કર્યું.

હું સહેજ ધૂંધવાયો : 'હવે મારા ખભાની શી જરૂર ? ચંપો તોડનારની ઊંચાઈ વધી છે ને ચંપાની ડાળ પણ અનુકૂળ રીતે નીચી નમી છે.'

એ બોલી : 'તો મને ખભેથી નીચે ઉતારી દો ને ?'

એનો અવાજ ગળગળો થઈ ગયો. રોષનો તાપ અને આંસુની ભીનાશ એમાં ભળ્યાં હતાં. હું સહેજ અસ્વસ્થ થયો. અની પાસે જઈને મેં એને માથે હાથ મૂક્યો, એ તરત બોલી : 'શો આશીર્વાદ આપો છો ?'

'ઇચ્છાવર પામજે.'

એણે મારો હાથ માથા પરથી ખસેડવા દીધો નહીં. એ જાણે મારા આશીર્વાદને બાઝી પડી. પછી એ બોલી : 'તમને કોઈ આશીર્વાદ આપે છે ખરું ?'

મેં કહ્યું : 'મારી મા દરરોજ મને આશીર્વાદ આપતી, હવે તો નથી–'

એણે કહ્યું : 'એમના આશીર્વાદ ફળ્યા કે નહીં ?'

મેં કહ્યું : 'એટલાં મારાં પુણ્ય નથી લાગતાં.'

એ બોલી : 'તમારાં પાપ કાંઈ ઓછાં નથી તો !'

એના વાક્યમાં રોષની આંચ હતી. મેં એના રોષને હળવો પાડવા કહ્યું : 'મા બિચારી હતી ત્યાં સુધી દરરોજ રાહ જોતી. આંગણામાં પાલખી આવીને ઊભી રહે, એમાંથી વહુ ઊતરે, રૂપરૂપના અંબાર જેવી, ચાલે ત્યાં ફૂલ વેરાય, હસે ત્યાં ગુલાબ, રડે ત્યાં મોતી. સાંજે બારણું વાસવા ન દે. મીટ માંડીને બેસી રહે, વહુની રાહ જુએ. હું સાંજ વેળાએ રખડીને આવું ત્યારે હાથ આખા શરીરે ફેરવીને જોઈ લે કે ક્યાંક વહુને સંતાડી તો નથી આવ્યો ને ? મરતી વેળાએય એણે મારે

શરીરે હાથ ફેરવીને તપાસ કરી લીધી, પછી એના હાથ શિથિલ થઈને સરી પડ્યા.'

'તો તમે વહુ શોધવા કેમ નહીં નીકળ્યા ?'

'જે પોતાની પાસે હોય તેને શોધવા નીકળાય ?'

'ક્યાં છે ?'

એ પ્રશ્નમાં અધીરાઈની કે પછી કોણ જાને શાની તીક્ષ્ણતા હતી કે હું એનાથી છેદાઈ ગયો.

મેં કહ્યું : 'ટબુકડી અમથી એ હતી ને ત્યારથી રખેને એને કોઈ ચોરી લઈ જાય એ બીકે મેં એને સંતાડી રાખી છે.'

એ બોલી : 'ક્યાં ?'

મેં હસી પડીને કહ્યું : 'એ જ તો ભૂલી ગયો છું.'

એ એકાએક ઊભી થઈને મારી માની જેમ મારા શરીરને ફંફોસી ફંફોસીને તપાસવા લાગી.

મેં હસીને કહ્યું : 'અરે, એને મેં કાંઈ ખિસ્સામાં થોડી જ મૂકી છે ! ચંદન તળાવડીને કાંઠે આંબાનું ઝાડ છે, તેની બખોલમાં એને મંત્ર ભણીને સંતાડી દીધી છે, એ મંત્ર ફરીથી બોલું તો એ મોટી થઈને હાજર થાય. પણ હવે એ મંત્ર ભૂલી ગયો છું.'

એ બોલી ઊઠી : 'લાવો, હું શોધી આપું ?'

મેં કહ્યું : 'શું ?'

એ બોલી : 'મંત્ર,' ને હજુ હું કહું તે પહેલાં મારા હોઠ પર હાથ ફેરવવા લાગી, પછી એના હોઠથી મારા હોઠને સ્પર્શીને એ મંત્રને જાણે મારા હોઠ પરથી સીધો પોતાને હોઠે લઈ લેવાના પ્રયત્ન કરવા લાગી. પછી એ એકાએક બોલી ઊઠી : 'જડી ગઈ, જડી ગઈ.' મેં કહ્યું : 'ક્યાં છે ?' એણે કહ્યું : 'આ રહી.' એમ કહીને એ મારી સામે ઊભી રહી ગઈ.

13

પ્રત્યાખ્યાન

રૂમા ચાલતી હતી. એની ચારે બાજુ જાત્રી, ભજનિકોનાં ટોળાં ભજન ગાતાં ગાતાં, ભક્તિના નશામાં ઝૂમીને, ચાલતાં હોય તેમ એક દોઢ માથોડા ઊંચા સૂરજમુખીના છોડ પરનાં પૂરાં ખીલેલાં ફૂલો પણ ચાલી રહ્યાં હતાં. એમનાં અર્ધાં અસ્પષ્ટ સંગીતને એ પણ ગુંજી રહી હતી. એ કોણ જાણે ક્યારથી આમ ચાલ્યે જતી હતી. મોખરે ચાલતાં ફૂલોનો સૂર એને આગળ ને આગળ પ્રેર્યે જતો હતો. વચ્ચે ક્યારેક ક્યારેક મંજીરાના રણકાર જેવો કે પછી એકાએક ખડખડ હસી પડતાં બાળકોનો કે પછી રૂમઝૂમ રૂમઝૂમ કરતી દોડી જતી પરીઓનો મંજુલ ધ્વનિ એને કાને પડતો હતો. આકાશમાંના સૂરજમાંથી સાત રંગનાં ઝરણાં દોડી જતાં હતાં. એના ઊડતા સીકરથી એ ભીંજાઈ જતી હતી. એવામાં એકાએક સૂર થંભી ગયો, ગીત અટકી ગયું, કોઈના ઊંડા નિઃશ્વાસ જેવી પવનની લહરી એના ગાલને હળવેકથી સ્પર્શીને પસાર થઈ ગઈ. એ થંભી ગઈ. એણે જોયું તો કોઈ ખૂંધું પ્રાણી ફૂલોની ડોક મરડીને દોડ્યે જતું હતું. પરીની તૂટેલી પાંખ ઊડતી ઊડતી આવીને એના વાળની છુટ્ટી લટમાં ભેરવાઈ ગઈ. થોડી વાર સુધી તો એ ધૂંધવાઈને એમ ને એમ ઊભી જ રહી ગઈ. પછી ચારે બાજુ છવાઈ ગયેલી નિઃશબ્દતાના ભારથી પોતે કચડાઈ જશે કે શું એવી ભીતિથી એ સફાળી ચાલવા લાગી. એણે પગ ઉપાડ્યો ત્યાં જ એની પાછળ કશોક સળવળાટ થયો. એણે જોયું તો પેલું ખૂંધું પ્રાણી એની સામે તાકીને ઊભું હતું. એ પ્રાણીની આંખમાં કશીક અકળ વ્યથા હતી. એને જોઈને રૂમા છળી મરી નહીં, ચીસ પાડી ઊઠી નહીં, લાચારીભરી એ દયાજનક આંખોને એ એકીટશે જોઈ રહી. ત્યાં ક્યાંકથી કશોક સંચાર થતાં ભયનું માર્યું એ પ્રાણી દોડવા માંડ્યું. રૂમાને પાછળ દોડતી જોઈને પેલું પ્રાણી બમણા વેગથી દોડવા માંડ્યું. રૂમાએ એક અચરજભરી વાત, મનની એ ભયવિહ્વળ સ્થિતિમાં પણ, નોંધી લીધી, પેલા પ્રાણીનો જ્યાં જ્યાં પગ પડતો હતો ત્યાં ત્યાં ઘાસ સુકાઈ

જતું હતું, છોડ મરી જતા હતા, ફૂલો કરમાઈ જતાં હતાં. જો એ પ્રાણીનો પંજો પોતાના પર પડે તો ? તો એ પણ પેલાં સૂરજમુખીનાં ફૂલોની જેમ કરમાઈને ડોક ઢાળી દે ! આ વિચારે એને ઊભા રહી જવાનું મન થયું, પણ એ એના વશની વાત નહોતી રહી. પેલું પ્રાણી દોડતું હતું ત્યાં સુધી એ દોડવાનું અટકાવીને ઊભી રહી જાય તે જાણે શક્ય જ નહોતું. આથી એ દોડ્યે જ ગઈ. વૃક્ષોના પડછાયા ભેગી કોઈક વાર એ પ્રાણીની છાયા ભળી જતી, પણ બીજી જ ક્ષણે એ છલાંગ ભરીને એમાંથી બહાર નીકળી આવતું, આમ ને આમ આગળ જતાં એક સુકાઈ ગયેલી નદી આવી. એનાં હાડપાંસળાં જેવા મોટા મોટા ખડકો બહાર નીકળી આવ્યા હતા. પેલું પ્રાણી તો આસાનીથી એ ખડકો ઠેકીને દોડવા માંડ્યું. રૂમા તો ઠોકર ખાઈને પડવા માંડી. એક વાર તો એ એવી ઠોકરાઈને પડી કે બધાં હાડકાં ખોખરાં થઈ ગયાં. કળ વળતાં એણે ઊભા થઈને આજુબાજુ જોયું તો ક્યાંય કશું દેખાયું નહીં. બધા ખડકોની વચ્ચે પેલું પ્રાણી ક્યાંક અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું. એ થોડી વાર વિમાસણમાં ઊભી જ રહી ગઈ. ત્યાં એની લટ વચ્ચે ઝીલાઈ રહેલી પાંખમાં લપાઈ રહેલી પરીએ એના કાન આગળ ઝૂકીને કહ્યું : ‘એ તો એક રાક્ષસ પ્રાણીનું રૂપ ધારણ કરીને દોડાવતો દોડાવતો તને અહીં લઈ આવ્યો છે. અનેક બાળકોની હત્યા કર્યાથી એને શાપ લાગ્યો છે. એ ખડકો ભેગો ખડક થઈને અહીં લપાઈ ગયો છે. જે ખડકની પાસે પીળા રંગનું પતંગિયું ઊડતું હોય તેને લાત મારવાથી એ બહાર આવશે.’

રૂમા અચરજ પામીને વાળમાં ભેરવાઈ ગયેલી એ પરીને હાથમાં લેવા ગઈ. લટથી પાંખ છૂટી પડીને પંખીના પીંછાની જેમ પવનમાં ઊડીને ક્યાંની ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ. આખરે રૂમા એક પછી એક ખડક પર થઈ પીળા પતંગિયાંવાળા ખડકની શોધમાં આગળ વધી. ત્યાં એણે એક મોટો ખડક જોયો. એ ખડક વચ્ચે મોટી બખોલ હતી. એમાં બે મોટાં ઈંડાં હતાં. એ ઈંડાં દૂરથી તગતગ થતાં હતાં, ને સાવ સોનાનાં હોય એવું લાગતું હતું. રૂમા એ ઈંડાં પરથી આંખ ખસેડી શકી નહીં, એ પેલા રાક્ષસની વાત સાવ ભૂલી ગઈ. એણે ઈંડાં લેવા, બખોલની બહાર રહીને, હાથ લંબાવ્યો. આમ તો ઈંડાં હાથવેંત લાગતાં હતાં, પણ ખરેખર એટલાં પાસે નહોતાં. લોભની મારી રૂમા જાળવીને બખોલની અંદર ઊતરીને એક ઈંડું હાથમાં લેવા જાય છે ત્યાં બહારથી એક પથ્થર ગબડતો ગબડતો આવ્યો ને બખોલના મોઢા આગળ આવીને પડ્યો. એથી બહાર નીકળવાનો રસ્તો બંધ થઈ ગયો, રૂમા બે હાથે એ પથ્થરને દૂર કરવાને મરણિયો પ્રયત્ન કરવા લાગી. પથ્થરની

ખરબચડી ધાર સાથે ઘસાવાથી એના હાથે ઊઝરડા પડ્યા, એનો શ્વાસ રુંધાવા લાગ્યો. એવામાં એનો પગ લપસ્યો ને એ પડી. એ નીચે ને નીચે પડ્યે જ ગઈ, ત્યાં પેલા પ્રાણી જેવું રુવાંટીવાળું ને તગતગતું કશુંક એને એક સ્થળે પડેલું દેખાયું. એને એ બાઝી પડી. પેલું પ્રાણી જાણે ઊંઘમાંથી ત્રાડ નાખીને જાગ્યું, એણે પંજો પ્રસાર્યો, એ પંજો રૂમાના મોઢાની નજીક ને નજીક આવતો ગયો. રૂમા એક હાથે એ પ્રાણીના શરીરને બાઝી રહી ને બીજે હાથે એ પંજાને ઝાલી લેવાને મથવા લાગી...

રૂમાને શરીરે પરસેવો વળી ગયો, એની પાસે સૂતેલા એના પતિનો વાળની રુવાંટીવાળો હાથ એ જોઈ રહી.

એ ઊઠીને ઊભી થઈ. બારી આગળ જઈને ઊભી રહી. એક મોટા કાળા વાદળને લીધે ચન્દ્ર ઘડીભર ઢંકાઈ ગયો હતો. તેમ છતાં ચાંદનીનો આભાસ બધે પ્રસરેલો હતો. પવન સાવ થંભી ગયો હતો, વૃક્ષો પોતાનાં ભૂત જેવાં લાગતાં હતાં. એ હજુ પૂરતો શ્વાસ લઈ શકતી નહોતી. દૂર દૂર ડુંગરીઓની આછી રેખાઓ દેખાતી હતી. એને વટાવીને પેલે પાર રહેલા કોઈ માયાવી લોકમાં નવું રૂપ ધારણ કરીને અદૃશ્ય થઈ જવાનું એને મન થયું. અત્યારે એ અહીંથી ચાલી જાય તો એને કોણ રોકે ? કોઈ બે નાના નાના હાથ એના હાથને વીંટળાઈ વળે, ઊંઘમાંય સ્તનાગ્રને મુખમાંથી ન છોડીને કોઈ એને પડખું સુધ્ધાં બદલવા ન દે ...

રૂમા પાછી પથારીમાં આવી. વાદળ ખસી જતાં ચાંદની ઓરડામાં ફેલાઈ ગઈ. એ ચાંદની એના પતિ પર ઢોળાઈ. સમુદ્રનાં પાણી ખડક સાથે પછડાઈને પાછાં વળે તેમ ચાંદની એના પતિના શરીર સાથે પછડાઈને પાછલી વળતી ન હોય એવું એને લાગ્યું. એના મુખમાંથી આછો નિઃશ્વાસ સરી પડ્યો. એ ક્યાંય સુધી પથારીમાં એમ ને એમ બેસી રહી. એણે પતિના સુપુષ્ટ શરીર તરફ જોયું. ઊંઘમાં એનું મોઢું અર્ધું ખુલ્લું રહી ગયું હતું. એના શ્વાસોચ્છ્વાસનો લય એને સાવ અજાણ્યો લાગતો હતો. નિદ્રાએ ચહેરા પર બાઘાઈનું એક પોતું ફેરવી દીધું હતું. હોઠને ખૂણે સિગારેટને ત્રાંસી ગોઠવીને અદાથી મોટરના સ્ટીઅરિંગ વ્હીલને સંભાળતો એ કાલે એની પડખે પોતાને બેસાડીને ફરવા નીકળશે : રૉટરી ક્લબ.... હલો મિસિસ દીક્ષિત... વૉ'ટ અ ચાર્મિંગ લેડી, ધેટ દીક્ષિત ઇઝ અ લકી ડૉગ... આવો ને, એક રબર તો રમી લઈએ, બાય ધ વે, આઇ જસ્ટ રિમેમ્બર્ડ, કેન યુ સ્પૅર વન ઇવનિંગ, રૂમા ?... ઑફ કોર્સ, ઑફ કોર્સ... સિનર્સ પેરેડાઇઝ... એસ્ક્યુઝ મી ઇફ આઇ સેય સો, બટ વૉ'ટ અ બોર હી ઇઝ... બસ, એકાદ વાર... જસ્ટ ફૉર વન્સ... રૂમાદેવી...'

રૂમાએ પવનને કારણે ખભા પરથી સરી પડેલા સાડીના છેડાને સરખો કર્યો. એના શરીરમાંથી ધ્રૂજારી દોડી ગઈ. એને કશીક હૂંફની જરૂર લાગી. એ જ વખતે કશુંક અસ્પષ્ટ બબડીને એના પતિએ પડખું બદલ્યું. રણક્ષેત્રમાં ઘવાયેલા કોઈ સૈનિકની જેમ બે હાથને પથારીમાં પસારીને એ ચત્તોપાટ પડ્યો હતો. હમણાં એની ચીસ વાતાવરણમાં ગાજી ઊઠશે એવું રૂમાને લાગ્યું. પથારીમાંની રહીસહી બચેલી જગ્યામાં એ શરીરને સંકોચીને પડી. દીવાલ પરના ઘડિયાળના ટકટક અવાજને એ ધ્યાન દઈને સાંભળવા લાગી. એ ટકટક અવાજને એણે કલ્પનામાં પૂરપાટ દોડ્યે જતી ગાડીના અવાજમાં બદલી નાખ્યો. એ ગાડીમાં બેસીને ભાગવા લાગી. દૂર, દૂર, દૂ...ર...દૂરના નશાથી એ ચકચૂર બની ગઈ, એની આંખો ઘેરાઈ ગઈ...

ત્યાં પણે ઓરડાના ખૂણામાં એ શું હતું ? બહારથી ઊડી આવેલું ઝાડનું ખરેલું પાંદડું ? પણ આ તો ચાલે છે... એની આંખો ક્યાં ? ના, આ બારીના ફરફરતા પડદાનો પડછાયો જ લાગે છે... અરે, પણ આ તો નજીક આવે છે... ઊંધા પડી ગયેલા સાપના જેવું એ કેવું ધોળું ધોળું લાગે છે ! એના મોઢામાંથી આ શું ટપકે છે ? એને મોઢે વાળના કેવા ગુચ્છા છે ! અરે, એને આંખ જ નથી લાગતી ! એ ભરાઈ જવાને દર શોધે છે કે શું ?... આ તો મારા પગ પર ચઢવા મથે છે.... ક્યાં ગઈ લાકડી... અરે, આ તો લાકડી પર ચઢ્યું... શું કરું ? ચીસ પાડું ? મોઢું ખોલીને ચીસ પાડું છું તોયે મારી ચીસ મને જ કેમ નથી સંભળાતી ? બાપ રે, આ તો મોઢાને દર માનીને અંદર ભરાઈ ગયું ! અંદર જઈને એણે તો ફૂલવા માંડ્યું, મારું પેટ પણ ફૂલવા માંડ્યું... એ બહાર આવવા મથે છે, મારા શરીરમાંથી બહાર આવવાનો એને રસ્તો જડતો નથી...શિરાએ શિરાને તોડીને એ બહાર મથે છે...એની આ છટપટ ને તડફડાટ નથી સહેવાતાં. કોઈ એને બહાર કાઢો... બહાર કાઢો...

શુક્લ પક્ષની દશમીનો ચન્દ્ર આથમી ગયો હતો. વૃક્ષોમાંથી આછો મર્મર આવતો હતો. સચરાચરમાં કશાકનો હળવો ગુપ્ત સંચાર વરતાતો હતો. હવાના કવોષ્ણ સ્પર્શમાં એનો ઈશારો હતો. રૂમા એ સુખદ સ્પર્શને આવકારતી અગાશીમાં ઊભી રહી, એ સ્પર્શ આડે એ કશોય અન્તરાય રાખવા માગતી નહોતી. પવન વધતાં સરી પડેલી સાડીને એણે શરીર પરથી પૂરેપૂરી સરી જવા દીધી. ઉદય નહીં પામેલા સૂર્યના આછા આભાસથી આકાશની કાન્તિ બદલાઈ હતી. આ નિરાવરણતાના પરમ મુહૂર્તે એ શરીરની નગ્નતાને પણ વધારાનું આવરણ ગણીને

ઉતારી નાખવા ચાહતી હતી. એનું શરીર પેલી ઊંડી બખોલ જેવું જાણે હતું. એની અંદર ક્યાંક ક્યાંક પેલું સોનાનું ઈંડું હતું. પોતાની અંદરના એ સોનાના ઈંડામાં જ જાણે કોઈએ એને કેદ કરી દીધી હતી. એમાંથી એ આજે છૂટવા ઇચ્છતી હતી. આજે બની શકે તો એ પોતાના શરીરને બધે વિખેરી દેવા ઇચ્છતી હતી, જે ગાંઠ આજ સુધી છૂટતી નહોતી તેને એ આજે છેદી નાખવા તૈયાર હતી. સહસ્રબાહુ પવનના હાથમાં એણે પોતાની જાતને સોંપી દીધી. આછા તેજથી લપાયેલા અન્ધકારને એણે પોતાના રન્ધ્રેરન્ધ્રમાં પ્રવેશવાનો માર્ગ મોકળો કરી દીધો. આજે એ બધાથી ભેદાઈને છિન્ન થવા તત્પર હતી.

બાગને ખૂણે વાંસની ઝાડીમાં વાંસને અંકુર ફૂટવાનો અવાજ એણે સાંભળ્યો. અંકુરથી ભેદાયેલી ધરતીની વિહ્વળતાનો રોમાંચ એને સ્પર્શી ગયો. એ અધીરી બની. અશરીરી અન્ધકાર અને પવનના પરિરમ્ભણથી એને સન્તોષ થયો નહીં. એની કાયાના વિરાટ વિસ્તારો હજુ તો વણસ્પર્શ્યા રહી ગયા હતા. એ સૂર્યના ઉદયને ઝંખવા લાગી. શતલક્ષ વીર્યબિન્દુ જેવાં કિરણોને પોતાનામાં રેલાઈ જતાં અનુભવવાને એ અધીરી બની. સાગરની બાથમાં ભીડાઈને કચડાઈ જવાનું એને મન થયું. પોતાનામાં ક્યાંક ઊંડે ઊંડેથી કશીક સરવાણી ફૂટીને રેલાઈ જવાનો માર્ગ શોધવા લાગી.

પૂર્વમાં અરુણિમાનો આભાસ અંકાઈ ગયો. કોઈ નવોઢાના પિયળ કાઢેલા લલાટના જેવી પૂર્વ દિશાને એ ભારે લાલસાથી જોઈ રહી. એનાથી સહેવાયું નહીં. એણે આંખો બીડી દીધી, કાયાને અનાવૃત કરીને ઢાળી દીધી. કિરણના પ્રથમ સ્પર્શની પ્રતીક્ષાથી એની કાયા તસતસ થઈ ઊઠી... ને કિરણો પ્રગટ્યાં, વિસ્તર્યાં, એને સ્પર્શવા આગળ વધ્યાં. નાનું બાળક પડતું આખડતું ચાલે ને ચાલતાં ચાલતાં જે આધાર મળે તેને પકડી લેવા જાય તેમ એ કિરણો એને ઝાલી લેવા આગળ વધ્યાં, પણ એની નિકટ આવતાં જ એ દૂર સરી ગઈ. પવનની આછી લહર, પંખીનો ટહુકો, બહાર જાગેલા જીવનનો પ્રવાહ – એ બધું એના ઉમ્બર આગળ ઊભા રહીને બારણું ઠેલવા લાગ્યું. એનેય બારણું ખોલીને આખા વિશ્વને પોતાનામાં સમાવી લેવાની ઇચ્છા થઈ, પણ કોઈકના શાપથી એ શિલાની જેમ પડી રહી. એના ઉમ્બરે માથું પટકીને બધું પાછું વળવા લાગ્યું. એને ધીમે ધીમે બધું પોતામાંથી ઓસરી જતું લાગ્યું. પથારીમાં પોતાના હાડપિંજરની જેમ એ પડી રહી.

14

વર્તુળ

લાભશંકર એકાએક ઊભા રહી ગયા. એમણે કાન સરવા કર્યા. કોઈ એમની પાછળ પાછળ આવી રહ્યું હોય એવું એમને લાગ્યું. એઓ બબડ્યા : 'અરે, આ પગલાં તો જાણે ક્યાંક સાંભળ્યાં છે ! કોનાં પગલાં ?' પોતાને પ્રશ્ન પૂછીને એઓ ઘડીભર ચૂપ રહીને ઉત્તરની રાહ જોવા લાગ્યા. સહેજ સરખો પણ અવાજ થાય તો રખેને ભીરુ સંકોચશીલ ઉત્તર ભાગી જાય એ બીકે એમણે એમના શ્વાસને પણ લગભગ થંભાવી દીધો. એ નિસ્તબ્ધતામાં પેલાં પગલાં એમની વધુ ને વધુ નજીક આવતાં લાગ્યાં. એમના શરીરમાંથી ભયનો કમ્પ દોડી ગયો. એમણે આંખો બંધ કરી દીધી, ને ડાબે હાથે એમના કપાળ પરની રસોળીને પંપાળવા લાગ્યા. આ એમની પુરાણી ટેવ હતી. એમનાં વહુ ઘણી વાર એમને કહેતાં પણ ખરાં : 'તમે મને પરણ્યા જ શા સારું ? મારાથી વધારે તો તમને આ રસોળી વહાલી છે. મને પંપાળતા નથી એટલું એને પંપાળો છો. એ જ તમારો કોટકિલ્લો – કોઈ સહેજ સામું થાય કે એની અંદર ભરાઈ જાઓ છો. રસોળી પર હાથ મૂકો એટલે તમને જાણે કોઈ અડી શકે નહીં.' વાતેય સાચી ! આજે એમનાં વહુ નથી; રસોળી છે. ચણા જેવડી હતી તે ખાસ્સી ગણપતિ ચોથના લાડુ જેવી થઈ છે. જિન્દગીમાં એમની સામે મોઢું ફાડીને જેટલા રાક્ષસો ઊભા તે બધાયને એમણે અહીં પૂરી દીધા છે. કોઈ નવા રાક્ષસે ફરી પીછો પકડ્યો છે કે શું એવી ભીતિથી એઓ ફરી પોતાના કિલ્લામાં સુરક્ષિત સ્થાને પહોંચી ગયા. એમને કપાળે પરસેવો વળ્યો. એ પરસેવાનાં થોડાંક ટીપાં રસોળીના ઢાળ પર થઈને આંખનાં પોપચાં પર ઊતર્યાં. એના પોચા ભીના સ્પર્શથી એમણે સફાળી આંખો ખોલી દીધી. આંસુ લૂછતા હોય તેમ આંખો લૂછી નાખી, પણ દૃષ્ટિનું ધૂંધળાપણું ગયું નહીં. પેલાં પગલાં સાંભળવાને એમણે ફરી કાન માંડ્યા. પોતાના હૃદયના ધબકારા સિવાય એમને કશું સંભળાયું નહીં. 'તો આ પગલાંવાળી વાત સાવ ખોટી જ

છે ને !' એવું એમના મનમાં થયું. પણ બીજી જ પળે એ પગલાં કોનાં હતાં, તે અણધાર્યા જ પારખીને એઓ એકાએક બૂમ પાડી ઊઠ્યા : 'રમણ ! રમણ !' ક્યાંકથી એમના અવાજનો પડઘો સરખો પડ્યો નહીં. એમની આંખો સામે વિસ્તરેલા ધૂંધળા મૃગજળમાં એક પરપોટો થઈને જાણે શમી ગયો. એમની પાછળ ક્યાંકથી કોઈનો નિઃશ્વાસ એમના ખભાને સ્પર્શી ગયો. થોડી વાર સુધી, એમ ને એમ, એઓ શૂન્યમાં તાકી રહ્યા. પછી બબડ્યા : 'રમણ, મને તેડવા આવ્યો છે ? ક્યાં છે તારી મા ? બકુલ ક્યાં છે ?' મરી પરવારેલા બે દીકરા અને એમની માના ચહેરા પેલા મૃગજળમાં તરવરવા લાગ્યા, એ તરફ જવા એઓ ઊભા થયા, પણ એમનું શરીર એકાએક ભારે થઈને બેસી પડ્યું. એમની ખાંધે એકી સાથે ત્રણ ત્રણ જણનો ભાર ચંપાયો ન હોય ! એમણે પોપચે બાઝેલાં પરસેવાનાં ટીપાં ફરીથી લૂછી નાખ્યાં, આંખો ચોળીને સાફ કરી, મૃગજળમાં દૂર એમને એક લાલ ટપકું દેખાયું. એમના જીવમાં જીવ આવ્યો : 'હાશ, હવે ઘર દૂર નથી. એ લાલ ટપકું તે ટપાલનું ડબલું. ત્યાંથી વળીને દસ ડગલાં ચાલ્યાં એટલે ઘર ! એમનું શરીર ત્યાં ઢગલો થઈને પડી રહ્યું. પણ એમનું મન તો ત્યાં જ પહોંચી ગયું : એ કાટ ખાઈ ગયેલું તાળું, તૂટેલા કાચવાળી બારી – કાંઈ કેટલાંય વરસોથી એનો કાચ તૂટેલો છે. ત્યારે એઓ તરતમાં જ પરણેલા. એક દિવસે સાંજે ઘરે પાછા ફર્યા ને એ કાચની બારીમાંથી જોયું તો એમની જ રાહ જોતી જોતી થાકીને સહેજ આંખ બીડીને એમની પત્ની બેસી રહેલી, સહેજ કૌતુક કરવા એમણે એક કાંકરો લઈને કાચ પર માર્યો. કાચ તૂટી ગયો. પત્ની ભડકીને ચીસ પાડી ઊઠી. એમને સામે ઊભેલા જોઈને બાઝી પડી. ભયે પ્રેરેલો ગાઢ આશ્લેષ બીજી જ ક્ષણે પ્રેમના પરિરમ્ભણમાં ફેરવાઈ ગયો. શરીર એની સ્મૃતિથી સહેજ સળવળ્યું, પણ પેલો ભાર રજમાત્ર ઓછો થયો નહોતો. કચવાતું મન પાછું ફર્યું.

એમના હાથમાં શાકભાજીની થેલી હતી. તાજાં શાકભાજીની વાસ એમને બહુ ગમતી. ખાવાપીવામાં લાભશંકર ભારે વરણાગિયા. વહુ બિચારી મરતાં સુધી એમને મનભાવતી રસોઈ શીખી શકી નહીં. સ્વજનો વિનાના સૂના ઘરમાં વઘારની નાકમાં સળવળી ઊઠતી તીવ્ર વાસ, એનો છમકાર, લીલા ધાણા ને લીલા લસણની ચટણીની વાસ – આ જાણે એમનાં સંગાથી બની ગયાં હતાં. બહુ એકલવાયું લાગે ત્યારે સ્ટવ સળગાવતાંની સાથે જ બધી ગમગીની ચાલી જાય. ખાવાનું ગમતું એટલા માટે નહીં પણ સ્વાદની સોબત ખાતર એઓ જુદી જુદી વાની બનાવીને સ્વાદ ચાખતા. અડોશપડોશનાં છોકરાં ઘણી વાર વાસથી

આકર્ષાઈને આવી ચઢતાં. લાભશંકર એમને રાજીખુશીથી ખવડાવતા. આજુબાજુથી બે ડોશીઓની પણ આવી વાસ આવતાં દાઢ સળકતી ને લાભશંકરનાં વખાણ કરીને લપકારા મારતી જીભે ભાવતાં ભોજન આરોગી જતી. લાભશંકરના સમવયસ્ક દલસુખરામ તો કહેતા પણ ખરા : 'લાભશંકર જમ પણ તમને લેવા આવશે ત્યારે તમારા હાથની રસોઈ આરોગ્યા પછી જ તમને લઈ જશે.' રસોઈની એકેએક ક્રિયામાં એમને રસ હતો. ચોખા ધોયેલા પાણીની વાસ, ચૂલાના સળગતા લાકડાનો ધુમાડો, તાજાં શાકભાજીની સોડમ, ગરમ ગરમ ભાતમાં નાખેલા ઘીની વાસ. એમની ઘ્રાણેન્દ્રિય જ કદાચ જીભના કરતાં સતેજ હતી. પોતાની જુવાન પત્નીના હાથના મસૃણ સ્પર્શથી આનન્દિત થઈને એમણે કહ્યું હતું : 'તું કૂણી કાકડી જેવી છે.'

એ બધું યાદ આવતાં લાભશંકર જમીન પર હાથ ટેકવીને ઊભા થયા, ત્યાં એમના હાથ પર કશુંક ચઢતું હોય એવું લાગ્યું. એમણે ધૂંધળી બની ગયેલી દૃષ્ટિને સહેજ ઠેરવીને જોયું તો મૂળાનાં પાંદડાંમાંથી એક મોટી લીલી ઇયળ એમના કોટની બાંયની અંદર સરી જતી દેખાઈ. એને ખંખેરી નાંખવા એમણે હાથ ઊંચો કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ એમને ઊપજેલી જુગુપ્સા પ્રત્યે એમનો હાથ સાવ ઉદાસીન રહ્યો, એમનો હાથ જાણે એમના શાસનમાંથી સાવ મુક્ત બનીને વર્તવા લાગ્યો. પેલી ઇયળની જેમ જ પેટ પર ચાલીને એમણે આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એમને લાગ્યું કે એઓ આગળ જઈ રહ્યા છે. એમની આસપાસનું બધું જ જાણે એમની સાથે પેટે ચાલવા માંડ્યું છે – આકાશમાંનો સૂરજ સુધ્ધાં, એમની રસોળીમાં પુરાઈ રહેલા પેલા રાક્ષસો સુધ્ધાં, બધું જ ચાલતું હતું, માટે કશું જ ચાલતું નહોતું. ટપાલની પેટીનું લાલ ટપકું હવે ક્યાંય દેખાતું નહોતું, ચારે બાજુના મૃગજળમાં કાચબાની જેમ બધું ચાલી રહ્યું હતું. ચારે બાજુના અવાજો પણ જાણે પેટે ચાલતા એમની સાથે આગળ વધી રહ્યા હતા. મૃગજળના ધસમસતા પ્રવાહથી એમના શરીરના કાંઠા ખોદાઈને જાણે ધસી પડતા હતા. એના ચોસલાં ને ચોસલાં પોતાનાથી છૂટા પડીને ઘડીક મૃગજળમાં ઘૂમરી ખાઈ તળિયે બેસી જતાં હતાં. આથી ગભરાઈને લાભશંકર પોતાના કપાળ પરની રસોળીના ખડકને બાઝી પડ્યા હતા. રસોળીની અંદર પૂરેલા રાક્ષસોની આખી સેનાને એમણે આ મૃગજળના ઊભરાયેલા ઘોડાપૂરને ખાળવા ખડી કરી દીધી હતી. આજુબાજુના નાના અવાજો હાથ પર ચઢતી પેલી ઇયળની જેમ એમના શરીર પર ચારે બાજુથી ચઢવા મથી રહ્યા હતા. એમના અનેક નાના નાના પગ એમના શરીર પર ભયના માર્યા સળવળ કરતા. એ

અવાજોને એમણે છૂટા પાડીને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કેટલાક અવાજોની તો બિચારાની આંખ સુધ્ધાં ખૂલી નહોતી. આંગળીને ટેરવે એમને ઉપર લઈ લેવા એઓ મથ્યા. કેટલાક અવાજનું દાંત વગરનું બોખું મોઢું કશોક અસ્પષ્ટ ઉદ્‌ગાર કાઢતું હતું, ને પછી મોંની દાબડીને ફટાક દઈને વાસી દઈ સ્થિર આંખે એ અવાજો એમની સામે તાકી રહેતા હતા. બાળપણમાં એમણે પગમાં પહેરેલાં ઝાંઝરનો અવાજ, દાદાએ ગાલમાં થડ દઈને લગાવી દીધેલા તમાચાનો અવાજ, દોસ્તો પાસેથી પહેલી વાર ગંદી ગાળ શીખીને ખાનગીમાં એને બોલી જોઈ હતી તેનો અવાજ, નિશાળમાંથી છૂટેલાં છોકરીઓનાં ટોળાંને ગભરાવી મૂકવા પોતે કાઢેલો વાઘનો અવાજ, પેલી રમુડીના પાછળથી કાન આમળતાં એણે પાડેલી ચીસનો અવાજ, પોતાની ઘાંટી ફૂટતા ઘોઘરો થયેલો, પોતાનો જ છતાં બીજાનો લાગતો અવાજ, કશા કારણ વિના એક નિસ્તબ્ધ બપોરે નિર્જન ઘરમાં, કોણ જાણે કોને માટે, હિઝરાઈને ભરેલાં હીબકાંનો અવાજ, દાદાની ભડભડ બળતી ચિતાનો અવાજ, વિધવા થયેલી ફોઈનાં તૂટતાં કંકણનો અવાજ, અંધારામાં એકાએક પાછળથી ફૂટી નીકળીને કાનમાં પ્રેમનો પહેલો મંત્ર ફૂંકી જનારો પેલી કિશોરીનો અવાજ, સૂના ઘરમાં તાવની અસ્વસ્થતાભરી ગરમીથી એકલા એકલા કરેલા પ્રલાપનો અવાજ, શ્રાવણની એ સાંજે શરીરની શિરાએ શિરાએ ગૂઢફણા સહસ્ર સર્પો સફાળા જાગી ઊઠ્યા તેના ફૂંફાડાનો અવાજ, ચોર પગે પાંચ પાંચ વરસ સુધી ઘરમાં છાયાની જેમ ફરતા ધૂર્ત મૃત્યુનો અવાજ, લાજાહોમના ધુમાડાથી રાતી સજળ બનેલી વિવશ આંખોનો અવાજ; ખભે ઢળેલા અજાણ્યા ભારથી ચીંચવાતાં હાડકાંનો અવાજ; મધરાતે એકાએક પોતાના આગમનની જાણ કરતાં પ્રથમ પુત્રના રડવાનો અવાજ; મોડી રાત સુધી પોતે વાંચતા બેસી રહેલા ત્યારે પાછળથી દીવો હોલવી નાખવાને એમની વહુએ મારેલી ઝાપટનો અવાજ; નિસ્તબ્ધ નિદ્રાહીણી રાતે છાતી પર ખડકાયે જતા અજાણ્યા ભારનો અવાજ; પ્રથમ પુત્રને ચોરની જેમ લઈને ભાગી જતા મરણની પાછળ દોડતી માતાની ચીસનો અવાજ; અંધારી રાતે કપાળ પરની રસોળીના વધ્યે જવાનો અવાજ; બીજા દીકરાની દસ આંગળીઓ છેલ્લી પળે પોતાના હાથને સુકાયેલા ઝાડનાં મૂળિયાંની જેમ બાઝી પડી તેનો અવાજ; સૂના ઘરમાં પોતાની સાથે પ્રવેશતા વિધુર પવનનો અવાજ; દીવો પ્રગટાવ્યા વિનાની સાંજે પોતાની આંગળીઓ વચ્ચેથી સર્યે જતા રુદ્રાક્ષના મણકાઓનો અવાજ; કોઈ રાતે સફાળા જાગી ઊઠીને જોયેલા દીવાલ પર નાચી રહેલા દીવાની જ્યોતિના પડછાયાઓનો અવાજ; ઘરમાં

બેઠેલા મૌનના શ્વાસોચ્છ્વાસનો અવાજ; પોતાની સાથે દૃષ્ટોદૃષ્ટ મેળવીને રાતભર બેસી રહેનાર દુઃખના શ્વાસોચ્છ્વાસનો અવાજ; નમતી સાંજે બંધ બારણાની તરડમાંથી અંદર સરી આવવા મથતા મરણનો અવાજ; સાંજ વેળાએ દીવો પ્રગટાવતાં દીવાલ પરની છબિઓના એકાએક સળગી ઊઠતા ચહેરાઓનો આછેતરો સિસકાર, વહેલી સવારે બંધ બારણા સાથે માથું પછાડીને નાસી છૂટવા મથતા કોઈ પ્રેતના મૂક નિઃશ્વાસનો અવાજ; અન્ધકારમાં સૂર્યને કાલવવાનો અવાજ; અન્ધકારનાં જળમાં ડૂબીને તરી નીકળેલા ઊબઈ ઊઠેલા શબ જેવા ચન્દ્રનો તણાયે જવાનો એકધારો અવાજ; આ બધા અવાજને તરાપ મારીને પોતાના પંજામાં ઝડપી લેવાને પેંતરા ભરતા કોઈ વિકરાળ પશુનો અવાજ – લાભશંકર આ બધા અવાજોના ગૂંછળાને ચારેબાજુથી ઊભરાઈ ઊભરાઈને પોતાની આજુબાજુ વીંટળાતાં જોઈ રહ્યા. જૂના ખણ્ડેરને બાઝી વળતી લીલની જેમ એ અવાજો એમના ઉપર એમના નાના નાના પગ ભરાવીને બાઝ્યે જ ગયા ને પેલી લીલી ઇયળ મૂળાનું પાંદડું કોરે તેમ અણુએ અણુમાં ભરાઈને બધું કોરવા લાગ્યા. એમણે ફરી વાર એ બધા અવાજોને ખંખેરી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બળી ગયેલી ધૂપસળી પરથી રાખ ખંખેરાઈ પડે તેમ જાણે એઓ પોતે પોતા ઉપરથી જ ખંખેરાઈ પડ્યા. એમણે પોતાને ફંફોસી જોયા, રાખના ઢગલા જેવી રસોળીની અંદર કજળી જવા આવેલા અંગારાની જેમ પોતે સંતાઈ જવા મથ્યા. પોતાના જ ઉચ્છ્વાસથી કે પછી ચારેબાજુ ચાલી રહેલા પેલા અવાજોની ગુસપુસનાં હવામાં પ્રસરતાં આન્દોલનોના થડકારથી પોતાના પર વળેલી એ રાખ પણ હમણાં ઊડી જશે ને પોતે સાવ ઉઘાડા પડી જશે એવી ભીતિ એમને લાગવા માંડી. એમણે સંતાવાને ઓથ શોધવા માંડી. પોતાની વહુના કપાળમાંના સૌભાગ્યતિલકની પાછળ સંતાઈ શકાતું હોય તો ? ઘરના છાપરાની વળીઓમાં પેઢી દર પેઢીથી વસેલા અન્ધકારના કુટુમ્બ વચ્ચે લપાઈ જવાતું હોય તો ? બંધ થતાં તાળાંની અંદર વસાઈને રહેવાનું હોય તો ? કે પછી ફરીથી કોઈ ગર્ભમાં પુરાઈને સંતાઈ જવાતું હોય તો ?

લાભશંકર ક્ષણે ક્ષણે પોતાની ખુલ્લી પડતી જાતને સંતાડવા મથવા લાગ્યા. ધરતીની અંદર પોઢેલા બીજનાં દ્વાર એઓ ઠેલી આવ્યા, ફૂટતી કૂંપળના વળાંકની ઓથે એઓ છૂપાવા મથ્યા, યુદ્ધક્ષેત્રની વચ્ચે છૂટતી ગોળીઓની સાથે ભળી જઈને કોઈના અસ્થિના મર્મની અંદર સંતાઈ જવાનો પણ એમણે પ્રયત્ન કર્યો, સૂરજના દૂઝતા રાતા વ્રણની અંદર કીડાની જેમ એઓ ભરાઈ જવા મથ્યા, છેદાઈ ગયેલા મસ્તકવાળા કાળના કબંધમાં પેસી જવાનો રસ્તો પણ એઓ ખોળી વળ્યા, આખરે

પોતે પોતાને જ, પેલી ઇયળની જેમ, કોરીને અંદર ને અંદર ઊંડે ઊતરીને સંતાવાનું સ્થાન શોધવા લાગ્યા. ઊંડે ને ઊંડે ઊતરતાં જુગ પછી જુગ એમણે કોરી નાખ્યા, કોરાઈ ચૂકેલા ઈશ્વરનું પડી રહેલું ખોખું ઓઢીને એમણે લપાઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ ખોખું તો અડતાંની સાથે જ ભાંગી પડ્યું. આખરે સંતાવાનો લોભ છોડીને, શૂન્યની સામે હામ ભીડીને ઊભા રહી પછડાવાનો એમણે સંકલ્પ કર્યો ને શૂન્ય અવકાશમાં પોતાની જાતને વીંઝી. વીંઝાતાની સાથે તણખો ખર્યો, અગ્નિ પ્રગટ્યો, નક્ષત્રો ઝબૂકી ઊઠ્યાં. સૂર્યે આંખ ખોલી, ચન્દ્રે શ્વાસ લીધો, સાગરમાં ભરતી આવી, પવન સળવળ્યો, અરણ્ય જાગ્યું, પંખી ટહુક્યાં, બાળક મલક્યાં.

15

વીરાંગના

પાંચ ને પાંત્રીસે એ ઑફિસેથી છૂટે છે. છ પચ્ચીસ અને છ ચાળીસની વચ્ચે એ ઘેર આવે છે. ઉમ્બર આગળ ઊભી રહીને બટન દબાવે છે, અંદર ઘંટડી વાગે છે. બારણું ખૂલે છે. બેઠકના ઓરડામાંની રૉકિંગ ચૅર હાલવાનો અવાજ સંભળાય છે. એ અંદર જાય છે. રૉકિંગ ચૅરમાં બેઠેલી એની મા એની તરફ બે આંખો માંડીને જોઈ રહે છે. એ આંખો એની તરફ મંડાયેલી રહે છે ત્યાં સુધી એ ખસી શકતી નથી. એ આંખો એનાં ચોત્રીસ વર્ષોને એક પછી એક ઉકેલીને તપાસી લે છે. જન્મ વખતે એ હતી તેવી સાવ નવસ્ત્રી કરી નાંખે છે. એનાં અંગેઅંગ છૂટાં કરીને ક્યાંય ખૂણેખાંચરે કશું સંતાઈને આવ્યું તો નથી ને તે જોઈ લે છે. પછી નવેસરથી, એક વાર ગર્ભમાં ગોઠવ્યાં હતાં તેમ, બધાં અંગો ગોઠવી દે છે. આ પ્રવૃત્તિના થાકથી આખરે પાંપણો નીચી નમી જાય છે. રુંધેલો શ્વાસ મુક્ત થાય છે. તપાસ પૂરી થયાની એ નિશાની છે. પછી એ બેઠકના ઓરડાની સરહદ ઓળંગવાનો પરવાનો પામીને પોતાના ઓરડામાં જાય છે. જઈને સીધી દર્પણ સામે ઊભી રહી જાય છે. અહીં બીજી તપાસ શરૂ થાય છે. ચોત્રીસ વર્ષના ચોત્રીસ બુરજવાળો કિલ્લો સહીસલામત છે કે નહીં, એના કોટના કાંગરાની કાંકરી સરખી ખરી છે કે નહીં તે એ જોઈ લે છે. ખૂનખાર જંગ જામ્યો હોય, દુશ્મનો ઘેરો ઘાલીને પડ્યા હોય, દારૂગોળો ખૂટવા આવ્યો હોય ત્યારે દુશ્મનોને થાપ આપીને છટકી જવાને ખોદી રાખેલી સુરંગ કોઈએ પૂરી તો નથી દીધી ને એની પણ એ તપાસ કરી લે છે. એ સુરંગના બીજા છેડા સુધી એ હજું સુધી કોઈ વાર ગઈ નથી. એટલી હિંમત એ એકઠી કરી શકી નથી – કદાચ ત્યાં કોઈ બુકાની બાંધેલો ઘોડેસ્વાર બીજો ઘોડો પલાણીને તૈયાર રાખીને ઊભો હોય, બીજો ઘોડોય શા માટે, એ જ ઘોડા પર એને ઉપાડી લઈ જવાને અધીર બનીને ઊભો હોય. પૃથ્વીરાજ જેમ સંયુક્તાને...

બેઠકના ઓરડામાંથી માએ બૂમ પાડી : 'સંયુક્તા !' કાંટાળા તારની અંદર પૂરી રાખેલા કેદીઓ પર પળેપળે ચકરાવા લેતી ફ્લેશલાઇટની જેમ એ બૂમ એની ચારે બાજુ ફરી વળી, એ ધ્રૂજી ઊઠી. બારણું ખોલીને બહાર ગઈ. માએ નજર ઊંચી કર્યા વિના જ કહ્યું, 'હાથ મોં ધોઈને જલદી તૈયાર થઈ જા. સાત વાગે બિપિનચન્દ્ર આવવાના છે.'

બિપિનચન્દ્ર કોણ તે એણે પૂછ્યું નહીં. આ પહેલાંય કાન્તિલાલ, જશુભાઈ, પ્રફુલ્લચન્દ્ર, રમણભાઈ કોણ છે તે વિશે એણે પૂછ્યું નહોતું. ઘડીભર એની માના સંધિવાથી અક્કડ થઈ ગયેલાં અંગોનો ભાર એના પર તોળાઈ રહ્યો. એ ચાલી ગઈ. જો સહેજ જ વિલમ્બ કર્યો હોત તો, ઉપરથી એકાએક તૂટી પડતા હિમખણ્ડની જેમ એ ભાર એના પર તૂટી પડ્યો હોત, કદાચ એ કચડાઈ ગઈ હોત.

એ ફરી પોતાના ઓરડામાં દાખલ થઈ. એના કિલ્લાના ચોત્રીસ બુરજો પર પતાકા ફરકાવી દીધી. એ સજ્જ થવા લાગી. એક પછી એક વસ્ત્ર એ ઊતારવા લાગી. નમી ગયેલા એના ખભા, હાંસડી આગળનો ખાડો – એ બોલી ઊઠી : 'અલ્યા હેમન્ત, ચૌદ વરસનો થયો તોય તારે મારા ખભેથી ઊતરવું જ નથી, ખરું ને ? એવું ક્યાં સુધી ચાલશે ? તારી ઉંમરના બીજા તો નિશાળે જાય છે, ક્રિકેટ રમે છે, મા અધીરી બનીને રડું રડું થઈ જાય ત્યારે ઘેર આવે છે, ને તું ! તું તો મારે ખભેથી નીચે જ નથી ઊતરતો. પછી બધા તને ચીઢવશે : તારી મા ખૂંધી, તારી મા ખૂંધી !' એની સાડી વધુ નીચે સરી પડી. એણે પોતાનાં બે સ્તનને શોધ્યાં. ક્યાં હતાં એ ! એને એની માનાં ચરબીથી ઝૂલી પડતાં સ્તન યાદ આવ્યાં. મા બેઠી બેઠી બધું શોષી લે છે. હું એનું ભક્ષ્ય છું – એની લાળમાં લપેટાઈને રહું છું. એણે વક્ષઃસ્થળ પર હાથ ફેરવ્યો. બે ડીંટડીઓ એની કોમળ હથેળીમાં પેસી ગઈ. એણે હાથ પાછો ખેંચી લીધો. એને કિલ્લાનો દરવાજો યાદ આવ્યો. એ દરવાજાની બહારની બાજુએ કેવા અણીદાર ખીલાઓ હોય છે ! દુશ્મનોના હાથી-ઊંટ એના પર ધસારો કરે છે ત્યારે એ અણીદાર ખીલા ભોંકાવાથી કેવા તો લોહીલુહાણ થઈ જાય છે, ને ફરીથી એણે સ્તનાગ્રની કઠોર તીક્ષ્ણતાને પોતાની કોમળ હથેળી પર કસી જોઈ, ને એ હસી.

માની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિની સરાણે ચઢીને ધારદાર બનેલા હાડકા પર ચપોચપ સીવી લીધેલો એનો ચહેરો એ દર્પણમાં જોઈ રહી. ઉપરના દાંતથી એણે નીચલો હોઠ દબાવ્યો. પછી હોઠને એકાએક મુક્ત કરીને છણકો કરતી બોલી ઊઠી : 'એવા છો ને તમે તો ! લાવો જોઉં, હું તમારો હોઠ કરડું. શું કહ્યું ? દોસ્તારો વાત કળી

જશે. મશ્કરી કરશે. તો છો ને કરતા. મારી સહિયરોય મારી મશ્કરી નહીં કરતી હોય ? ઓહો ? કેમ મોઢું ફેરવી લીધું ? રિસાઈ ગયા ? વારુ, એવું નહીં કરું, બસ.' ને એણે ફરીથી ઉપલા દાંતથી નીચલો હોઠ દબાવ્યો. જોરથી કચડાઈ જવાથી એ સિસકારો કરી ઊઠી ને એ પોતાની એ મુદ્રા દર્પણમાં દેખાઈ જતાં એણે મોઢું ફેરવી લીધું.

એ મોઢું ધોવા બાથરૂમમાં ગઈ. એણે પાણીથી મોઢું ધોવાનો નહિ પણ ચહેરાને ભૂંસી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આંખની બે ભમરને સાંધતી રુવાંટી, હોઠ પરની રુવાંટી, ચિબુકની અણી પરના મસામાંનો એક વાળ – એ ઘસી ઘસીને લૂછવા લાગી. ઝાંખા પડી ગયેલા દર્પણને સ્વચ્છ કરતી હોય તેમ એ લૂછ્યે જ ગઈ. એ દર્પણ સ્વચ્છ થતાં એમાં કોઈ નવો જ ચહેરો નહીં દેખાય ? એને કુતૂહલ થયું. ચહેરા પરનાં ચોત્રીસ પડ જો ઘસી નાખે તો ? તો પોતે પોતાને ઓળખી શકે ખરી ? પછી 'પોતા' જેવું રહે જ શું ? – આ વિચારે એ બમણા ઉત્સાહથી ચહેરો ઘસી ઘસીને સાફ કરવા લાગી. એકાએક એને થયું : મારા બે હાથ જોડે બીજા કોઈ બે હાથ મારો ચહેરો ઘસીને સાફ કરી રહ્યા છે. એ હાથ કોના હશે તે જોવા એણે આંખો ખોલી. ફરફરતા બારીના પડદાના પડછાયાની ઓથે કોઈ લપાઈ જતું લાગ્યું. એ સાવધ બની. એણે ઝટઝટ શરીરને વસ્ત્રોમાં લપેટી લીધું. ચોત્રીસ વર્ષના સાંધા સાંધી લીધા – સત્તર વર્ષના ભારેલા અગ્નિની જ્વાળાએ રેણ કરીને એ સાંધા સાંધી લીધા, ને એ બાથરૂમની બહાર આવી. ટૉઇલેટ ટેબલ આગળ જઈને ઊભી રહી. ત્યાં નહોતી દેખાતી ફીત કે નહોતી દેખાતી બંગડીઓ. એ આમતેમ શોધવા લાગી. ચોર દેખાઈ ગયો હોય તેમ, દોડીને એનો પીછો પકડતાં બોલી, 'ઊભી રહે તું, આ વખતે ઠીક લાગમાં આવી છે. મારી બધી ફીત સંતાડી દીધી છે. ખરું ને ? તારા હાથ તો છે આવડા ટબૂકડા. મારી બંગડી તું શી રીતે પહેરવાની હતી ? ને બંગડી તૂટે કરે ને કાચ વાગી જાય તો ? ઊભી રહે. વારુ, દોડીને કેટલેક જવાની છે. તારી સંતાવાની જગ્યા હું જાણું છું. હં કે...' કોઈ જોડે સંતાકૂકડી કે પકડદાવ રમતી હોય તેમ એ આમતેમ દોડાદોડ કરવા લાગી, એનાં ચોત્રીસ વર્ષો નાના બાળકના હાથમાંથી કાગળો સરી પડીને પવનમાં ઊડાઊડ કરે તેમ જાણે ચારે બાજુ ઊડવા લાગ્યા. ત્યાં જ કોઈકે બારણે ટકોરા માર્યા. એ સફાળી પોતાની જાતને એકઠી કરવા લાગી. એની મા તો વ્હીલ ચેરમાં જ ફરી શકતી. એનાથી ઉપર આવી શકાય તેમ હતું જ નહીં. પણ જે કોઈ ઉપર આવે તે માની પરવાનગી મેળવ્યા વિના તો ન જ આવી શકે. કોણ

હશે એ ? ત્યાં ફરી ટકોરા પડ્યા. એણે પૂછ્યું : 'કોણ ?' પ્રશ્નનો કશો ઉત્તર મળ્યો નહિ. એ બારણું ખોલવા ગઈ. અર્ધું બારણું ખોલીને એની પાછળ ઊભી રહી ગઈ. આથી પ્રવેશનાર સંકોચથી ઉમ્બર પર જ ઊભું રહી ગયું. એણે વિનયપૂર્વક ફરી પૂછ્યું : 'હું અંદર આવી શકું ?' એ સમજી ગઈ. આ તો બિપિનચન્દ્ર. એ બારણા પાછળથી બહાર આવી. ઉમ્બર આગળ ઊભી રહી. પછી કહ્યું : 'આપણે નીચે બેઠકમાં જ બેસીએ તો ?' નીચે એની મા કાન સરવા રાખીને જ બેઠી હતી. એણે આ સાંભળ્યું. એ બોલી : 'ના, તમને વાતો કરવી ઉપર જ વધુ ફાવશે.'

આ માત્ર સૂચન નહોતું, આદેશ હતો. બિપિનચન્દ્ર આગળ વધ્યા. એમણે જોયું તો એ નાના ઓરડામાં એક્કેય ખુરશી ન હતી. આથી બેસવું હોય તો ખાટલા પર જ બેસવું પડે એમ હતું. ઘડીભર સંકોચ અનુભવતા એ ઊભા રહ્યા. પછી બીજો કશો ઉપાય નહીં જોતાં ખાટલા પર જ બેસી પડ્યા. બેસતાંની સાથે વિશિષ્ટ અધિકારનો ભોગવટો એમને મળી ગયો હોય એવું એમને લાગ્યું.

દર્પણમાંના બિપિનચન્દ્રના પ્રતિબિમ્બને એ જોઈ રહી. અકરાંતિયાની જેમ એમણે જિન્દગીનાં વર્ષો ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યાં હતાં. એનો ભાર ઉપાડવાનું એ જાણે સાધનમાત્ર હતા. એમના હાથને કશું ઝાલવાનું જોઈએ તે માટે એ કોઈ સ્ત્રીનો હાથ શોધતા હતા. એમના હાથ તરફ એની નજર ગઈ. એમના હોઠ પર જે શબ્દો નહોતા આવતા તે એ હાથની દસ આંગળીઓ ગોખી રહી હતી. એ આંગળીઓ અનુભવી હતી. આવા અનેક પ્રસંગોની એને યાદ હતી. ઉશીકાની પાસે પડેલી ચોળીનાં બટનને એ આંગળીઓ રમાડવા લાગી. એનાથી તરત પૂછાઈ ગયું : 'તમે શું કરો છો ?'

બિપિનચન્દ્રે વિગતવાર જવાબ આપ્યો : 'ઍક્સપોર્ટ ઇમ્પોર્ટનું બિઝનેસ છે. ફોર્ટમાં જગ્યા મળી જાય તો એક ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર કરવાનો પણ વિચાર છે, સુરત પાસે ઉધનામાં આર્ટિફિશિયલ સિલ્કની મિલ પણ ભાગીદારીમાં ઊભી કરવાનો વિચાર છે.' એઓ બોલ્યે ગયા, પણ એ હવે શું કરવું તેની યોજના ઘડતી હતી, ચા કે નાસ્તો લેવાને બહાને નીચે જવું – પણ પછી શું ? એને વાતોમાં રોકેલા રાખવા – પણ ક્યાં સુધી ? એ આ ગડમથલમાં હતી ત્યાં જ બિપિનચન્દ્રે પૂછ્યું : 'ચાલો, જરા કારમાં બહાર ફરી આવીશું ?' એણે કહ્યું : 'આજે તો આઠ વાગે મારી બહેનપણી આવવાની છે, ફરી કોઈ વાર.' 'ફરી કોઈ વાર' એણે પાછળથી શા માટે ઉમેર્યું તે એને પોતાને જ નહીં સમજાયું. બિપિનચન્દ્ર

કશું ન સૂઝતાં એની સામે ટગર ટગર જોઈ રહ્યા હતા. આટલા નાના ઓરડામાં એમની એ દૃષ્ટિ એની સાથે અથડાઈને વળી ચારે બાજુની વસ્તુઓ સાથે ટકરાઈને એને વાગતી હતી. એ દૃષ્ટિ એના સુધી પહોંચે તે પહેલાં જ એને વચ્ચેથી છેદી નાખવાનો એ રસ્તો શોધવા લાગી. એ એકાએક પૂછી બેઠી : 'તમારાં છેલ્લાં લગ્ન ક્યારે થયેલાં ?' બિપિનચન્દ્ર ચમક્યા. એમનાથી બોલાઈ ગયું : 'છેલ્લાં લગ્ન ? છેલ્લા શા માટે ? હું તો તમને કહેવા આવ્યો છું કે –' વાક્ય એમણે પૂરું કર્યું નહીં. એઓ ઊભા થયા. ટૉઇલેટ પાસે આવ્યા. એ વેળાસર ચેતી ગઈ. એણે લગભગ દોડી જઈને બારણું ખોલતાં કહ્યું : 'હું હમણાં ચા-નાસ્તો લઈને આવું છું.' ને બિપિનચન્દ્ર કશું બોલે તે પહેલાં એ નીચે ઊતરી ગઈ. માએ ઓરડામાંથી જ બૂમ પાડી, 'સંયુક્તા', ને એ ઊભી રહી ગઈ. મા ફરીથી વેધક દૃષ્ટિએ એને તાગી રહી. ગાલ પર રતાશ નહોતી, પણ શ્વાસ જોરથી ચાલતો હતો. મા ખંધાઈભર્યું હસી. કશું બોલી નહીં. આથી સહેજ ધૂંધવાઈને એણે પૂછ્યું : 'શું કહેતી'તી તું ?'

મા બોલી : 'ના, કશું નહીં,'

રસોડામાં જઈને એ બિપિનચન્દ્રનો વિચાર કરવા લાગી. મોટરમાં આગલી સીટ ખાલી રહે છે એ પૂરવાની છે. એમાં બાળક જેવી કશીક લાચારી હતી. કજિયો કરતા બાળકને એકાદ ટીપું મધ આપીએ તો બસ. એ બબડી : એકાદ ટીપું મધ ! ફરી એ ઉપર આવી ત્યારે બિપિનચન્દ્ર ટૉઇલેટ ટેબલ આગળના એના કૉલેજ કાળના ફોટાને જોતા ઊભા હતા.

એમણે પૂછ્યું : 'તમે બી.એ.'50માં થયાં ? હું બી.કોમ.'42માં થયો.' એણે કશો જવાબ વાળ્યો નહીં. '42ના બિપિનચન્દ્રને એ સાકાર કરવા મથી. બે મૃતપત્નીઓના સંસારને ખસેડીને એમને એ રૂપે જોવાનો પરિશ્રમ કરવા એ શા માટે લલચાઈ ? એણે ચાનો કપ એમની આગળ ધર્યો. એમણે એમની આંગળી નીચે એની આંગળી દાબી દીધી. એ દાબમાં પેલી બે મૃત પત્નીઓના હાથનો પણ સ્પર્શ હતો. એ સ્પર્શથી ધ્રૂજી ઊઠી.

બિપિનચન્દ્ર બોલ્યા : 'કેમ ધ્રૂજી ઊઠ્યાં ? તમે તો સાવ નાનાં નથી !' એના કિલ્લાના ચોત્રીસ બુરજો પરની પતાકાઓ ફરફર ફરકી રહી. એણે પોતાના હાથને છોડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહીં. બિપિનચન્દ્ર એને પાસે ખેંચવા લાગ્યા. એ ખેંચતા હાથમાં ડૂબતા માણસના મરણિયાવેડા હતા. એ હાથને એ પોતે જ પંપાળીને આશ્વાસન આપવા લાગી. સાંજ વેળાના આછા અન્ધકારમાં બિપિનચન્દ્રની

આકૃતિની માત્ર રૂપરેખા જ દેખાતી હતી. એની બધી વિગતો ભુંસાઈ ગઈ હતી. એક હૃષ્ટપુષ્ટ કાયા, ભીરુ પારેવાના જેવો એ હાથ, એની મદદે બીજો હાથ આવ્યો. એ બે હાથના ઘેરા વચ્ચે એ પુરાઈ ગઈ. અજાણ્યા શરીરની આબોહવામાં એનો શ્વાસ રુંધાવા લાગ્યો. એ ચક્કર ખાઈને પડી જશે એવું એને લાગ્યું. એનું માથું એણે બિપિનચન્દ્રના વક્ષ:સ્થળ પર ટેકવી દીધું. એણે ધબકારા સાંભળ્યા – એ ધબકારા હતા કે દોડતા ઘોડાના દાબડા ? બિપિનચન્દ્રનો ભીરુ હાથ હિંમત એકઠી કરીને આગળ વધ્યો. એની આંખો સામે ચિત્ર ખડું થયું, દુશ્મનોએ ચારે બાજુથી ઘેરો ઘાલ્યો છે. કિલ્લાના દરવાજા પર ધસારો કર્યો છે. દૂર સુરંગની પેલી પાર વગડો વીંધીને ઘોડેસવાર પૂરપાટ દોડ્યો આવે છે, એના દાબડા એ સાંભળે છે. ત્યાં એકાએક બિપિનચન્દ્રના હાથ ઢીલા પડ્યા. એમની પકડમાંથી એ સરી પડી. બિપિનચન્દ્ર ખસી ગયા. ઊભા થઈને બોલ્યા. ‘તો આવશો ને કોઈ વાર ? 48, વૉડર્ન રોડ.’ એણે આ પૂરું સાંભળ્યું નહીં. હાથી ઊંટ અણીદાર ખીલા સાથે અથડાઈને પાછાં ફર્યા. દૂર ઘોડાના દાબડા હજી સંભળાતા હતા. એણે ભાનમાં આવીને જોયું ત્યારે ઓરડામાં એ એકલી હતી. અન્ધકાર સિવાય બીજું કશું એની સાથે નહોતું. એ ભયત્રસ્ત બનીને બારણું ખોલીને નીચે ઊતરી ગઈ. મા વ્હીલ ચૅર ખસેડીને એને પૂછવા જ આવતી હતી. ત્યાં એ એકદમ વળગી પડી. માનાં બે સ્તન વચ્ચે એનું મોઢું દબાઈ ગયું. માની છાતીના ધબકારામાં ફરી એને પેલા ઘોડેસ્વારના ઘોડાના દાબડા કાને પડ્યા. માનાં બન્ને સ્તન એને બે બાજુથી ગૂંગળાવી નાખતાં હતાં. એમાંથી છૂટવા મથવા લાગી. નખના નહોર ભરીને એ સ્તનને જાણે પીંખી નાખ્યાં. પણ ચારે બાજુ અન્ધકાર છવાતો ગયો. આ પેલી સુરંગ હતી ? દૂર દૂરથી પેલો ઘોડેસવાર એને સાદ દઈ રહ્યો હતો. સંયુક્તા ! સંયુક્તા !

16

વાર્તાની વાર્તા

હું એને કહું છું એષા. એ એનું સાચું નામ નથી, કોઈ નામને 'સાચું' થતાં કેટલો વખત લાગતો હશે ? આમ તો એ ઘણી વાર મારે ત્યાં આવે છે. છતાં મેં એની સાથે ભાગ્યે જ વાત કરી હશે. એના મોઢા પર હંમેશાં કાંઈક આવો ભાવ હોય છે : 'હું અહીં જ છું, પણ મારા તરફ ખાસ ધ્યાન આપશો નહીં.' કોઈ પણ સંદર્ભની સીમાની એ બહાર રહેવા ઇચ્છે છે. પહેલી વાર એને જોઈ ત્યારથી આટલું હું સમજી ગયો છું. આથી જ આજે પહેલી વાર એણે મને કહ્યું કે ચાલો ને, એક વાર્તા લખીએ, ત્યારે ઘડીભર હું એને જોતો જ રહી ગયો. થોડી વાર તો એ પણ અસાવધ બનીને મને જોઈ રહી. પછી એ જાણે એકાએક ભાનમાં આવીને નીચું જોઈ ગઈ. નીચલા હોઠને ઉપલા હોઠથી દાબી દીધો, કોઈએ જાણે આજ્ઞા કરી હોય તેમ એના હાથમાંના રૂમાલની ગડી વાળવા લાગી, ગડી વાળીને એને ઉકેલી નાખીને ફરી ગડી વાળતી રહી. આમ કરતાં કરતાં વચમાં સહેજ આંખ ઊંચી કરીને મને જોઈ લેતી. મને એની આ અસ્વસ્થતા થોડી વાર સુધી જોઈ લેવાનો લોભ લાગ્યો. આથી હું પણ થોડી વાર સુધી કશું બોલ્યો નહીં. પછી એણે એકાએક એની કાંડાઘડિયાળ તરફ જોઈને કહ્યું : 'સાડા ત્રણે તો મારે જવાનું છે.' મેં જોયું તો સાડા ત્રણમાં પાંચેક મિનિટ બાકી હતી. હું સમજી ગયો. એ ફરી સંદર્ભની બહાર છટકી જવા ઇચ્છે છે. મનેય કોણ જાણે શું સૂઝ્યું તે મેં એને રોકી નહીં. એ ઊઠીને ઊભી થઈ. બારીની પાળ પરની ચોપડીની થપ્પી પરની ધૂળ ઝાટકતી બોલી : 'આ ચોપડીઓ મહિનાથી આમ ને આમ પડી છે ખરું ને' ? પછી નાનું બાળક કુતૂહલથી ચિત્રો જોતું હોય તેમ એ ચોપડીનાં પાનાં ઉથલાવીને જોવા લાગી. મેં એને કહ્યું : 'જો, સાડાત્રણ તો થઈ ગયા.' આ સાંભળીને ચોપડી મૂકી દઈને એ મારી સામે આવીને ઊભી રહી ને બોલી : 'તમારે મને કાઢી મૂકવી છે ?' મેં કહ્યું : 'જો કોઈ તારી રાહ જોતું હોય તે મને ગાળ દે તો ?'

એણે સામેથી પૂછ્યું : 'તો ?'

મેં કહ્યું : 'હું બોલું તેનો જ પડઘો પાડવાથી વાર્તા નહિ લખાય.'

આ સાંભળી મનમાં કશોક નિશ્ચય કરીને એ બેસી પડી. પછી કહ્યું : 'બોલો પહેલું વાક્ય.'

હું બોલ્યો : 'એક હતો રાજા.'

હું એ રાજાની માનીતી ને અણમાનીતી રાણીઓ સુધી પહોંચું તે પહેલાં જ એણે મને અટકાવી દીધો ને જાણે મારું ખોટું વાક્ય સુધારતી હોય એવી અદાથી બોલી ઊઠી : 'ના, એક હતી કન્યા.' પછી મને કહ્યું : 'હવે તમારો વારો. બોલો, એની વય કેટલી હશે ?' એ જાણે મને એની પોતાની વય વિશે જ પૂછી રહી હતી. એના મુખની રેખા પરથી વય પારખવાનો હું પ્રયત્ન કરતો હતો તે એ કળી ગઈ. આથી એ કોઈ નબળા વિદ્યાર્થીને ઠપકો આપતી હોય તેમ બોલી : 'તમે શું ધૂળ લેખક થયા છો ? એક વાક્ય ઉમેરતાં તો આટલી બધી વાર લાગે છે !'

એનો આ ટોણો સાંભળીને મને મારી શક્તિ પુરવાર કરવાની ચાનક ચઢી. આથી હું એના પર પ્રભાવ પાડવાની ઇચ્છાથી બોલ્યો : 'એના ચરણની વય તે ઝરણાંની વય, એના હૃદયની વય તે ઝંઝાવાતની વય, ને એની આંખોની વય તે એક આંસુની વય...'

આ સાંભળીને તે હસી પડી. હું સહેજ ઝાંખો પડી ગયો. એ હસવાનું માંડ ખાળીને બોલી : 'કોઈ મૂરતિયો મારી વય વિશે પૂછે ને તમે આવો જવાબ આપો તો તો હું કુંવારી જ રહી જાઉં ને !'

મેં કંઈક સ્વસ્થ થવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું : 'આજ કાલના મૂરતિયાની કન્યાની વય જાણવાની રીત બહુ જુદી હોય છે.'

મારું એ વાક્ય જાણે એણે સાંભળ્યું જ નહિ હોય એમ એણે અધીરાઈથી મને કહ્યું, 'વારુ, પછી ?' મેં કહ્યું, 'કન્યા છે, એટલે યુવક તો હોવાનો જ.' એણે કહ્યું : 'હું પ્રેમકથા લખવાની ફરજ પાડતી નથી, ને કન્યા યુવક વગર જીવી જ ન શકે એવું થોડું છે ?'

આ બોલતાં બોલતાં એનો અવાજ બદલાઈ ગયો. એ અવાજમાં રોષ ન હતો, પણ બીજું કશુંક હતું. એને 'કશુંક' સિવાય બીજી કોઈ રીતે વર્ણવતાં મને આવડતું નથી. જો થોડી ક્ષણ વધુ મૌન રહે તો કદાચ એ પોતાના પરનો કાબૂ ખોઈ બેસે એવી બીકથી મેં આગળ ચલાવ્યું : 'ના, મારેય તે પ્રેમ જોડે સમ્બન્ધ

નથી, કથા જોડે છે. તેમ છતાં યુવકને મૂકી તો જોઈએ, જોઈએ વારુ, શું થાય છે ?' ઉદાર બનવાનો અભિનય કરતી એ બોલી: 'લાવો યુવક, મારી મંજૂરી છે.' મેં કહ્યું : 'વારુ. યુવક તો હાજર જ છે. એનું કંઈક નામ તો રાખીશું ને ?'

એ જાણે હોઠ પર નામ ગોઠવતી હોય તેમ થોડી વાર સુધી બેસી રહી. પછી કહ્યું : 'આપણે તો લક્ષણ પ્રમાણે નામ પાડીશું. પહેલાં એનાં લક્ષણ તો જણાવા દો.'

મેં કહ્યું : 'વારુ, પણ હવે એનું વર્ણન કરવાનો તારો વારો.' પહેલાં તો એ ઉત્સાહપૂર્વક બોલવા ગઈ. 'એમ માની લો ને કે એ...' પછી ભોળપણ પર જ રોષે ભરાઈને એ અટકી પડી. માથું ધુણાવીને બોલી : ' યુવકની વાત હું શું જાણું ?'

મેં કહ્યું : 'યુવકો વિશે નહીં, પણ યુવક વિષે તું કશું જ જાણતી નથી એમ કહેવા જેટલી બાઘાઈ મારામાં નથી. છતાં, તને વર્ણન કરતાં કરતાં જ પકડાઈ જવાની બીક હોય તો તને એવી મૂંઝવણભરી પરિસ્થિતિમાંથી બચાવી લેવા ખાતર જ હું વર્ણન કરીશ.' આ સાંભળીને એ રોષે ભરાશે એમ મેં માનેલું, પણ એ તો અધીરાઈભર્યા વિસ્મયથી આંખો માંડીને હું શું કહું છું તે સાંભળવા તત્પર બની રહી. મેં એને ચીઢવવા ખાતર જ કહ્યું : 'એને ગોરો તો નહિ કહી શકાય, પણ...' એ એકદમ મને અટકાવી દઈને બોલી : 'ના.'

મેં કહ્યું : 'વારુ એ ખૂબ ગોરો ગોરો હતો, પુરુષ છતાં એની કાયા નાજુક, હોઠ ગુલાબની પાંખડી જેવા, આંખમાં કાજળ...' એ કૃત્રિમ રોષથી બોલી ઊઠી : 'બસ, આટલું બસ થશે. તમારી બધી કવિતા એના પર ઢોળી દેશો તો પછી પેલી બિચારી કન્યાનું શું થશે ?'

મેં કહ્યું : 'જો, આપણે આ વાર્તામાં બેથી વધારે પાત્ર લાવવા નથી. બોલ, તું કયા પાત્રની જવાબદારી લે છે ?'

એ બોલી : 'તમે મોટા લેખક થયા છો તે જવાબદારી તો તમારી જ. તમારી અણઆવડત જ્યાં ઉઘાડી પડી જતી લાગશે ત્યાં હું દયા લાવીને થોડી મદદ કરીશ.' આ એ એવા તો ઠસ્સાથી બોલી કે હું ખરેખર સહેજ વાર તો ગભરાઈ જ ગયો. પછી મને થોડી સૂચના આપતી હોય તેમ બોલી : 'જુઓ કૉલેજની કશી વાત લાવશો નહિ. એ બધું તો ક્યારનું પતી ગયું છે.'

મેં કહ્યું : 'તો એમનું મિલન ક્યાં ગોઠવીશું ?'

એ ધૂંધવાઈને બોલી ઊઠી : 'તમેય તે કેવી રેઢિયાળ વાત કરો છો ? હું કહું છું ને કે એ બધું તો ક્યારનું પતી ગયું. હવે કન્યા અભિસારે જવા નથી નીકળતી. એ યુવક પોતે ના પાડે તે પહેલાં એને ના કહી દેવાની તૈયારી કરીને એને મળવા જવા નીકળી છે. હવે ચલાવો આગળ.'

પ્રથમ મિલનની ક્ષણની મનોરમ કલ્પનાઓ ભાંગી પડી. મારે બધી કવિતાને સંકેલી લેવી પડી. તેમ છતાં મેં શરૂ કર્યું :

'ઉનાળાની બપોરે ઘરમાં બધાં જ આડે પડખે થયાં હતાં. થોડી વાર સુધી તો એ પણ આંખ બંધ કરીને પડી રહી. પછી અકળાઈ ઊઠીને એ બેઠી થઈ. ટેબલના ખાનામાંથી ડાયરી કાઢી... '

ત્યાં એકદમ મને અટકાવીને એ બોલી ઊઠી : 'ના, ના. નબળા લેખકો જ ડાયરીનો ઉપયોગ કરીને ભૂતકાળનો ઢગલો વાળે છે. આ કન્યા ડાયરી લખતી નથી. પત્રો હતા તેનો પણ એને નિકાલ કરી દીધો છે. હવે આગળ ચાલો.'

મારું કામ વિકટ બનતું જતું હતું. પણ હિંમત રાખીને હું આગળ વધ્યો : 'પછી અકળાઈ ઊઠીને એ બેઠી થઈ. બારી પાસે જઈને ઊભી રહી.' આ સાંભળીને એ હસી પડી. મેં ધૂંધવાઈને પૂછ્યું. 'કેમ, એમાં હસવું કેમ આવ્યું ?'

એ બોલી : 'તમારી વાર્તાની નાયિકાઓને બારી પાસે ઊભા રહેવાની ટેવ છે, નહિ ?'

મેં એને ચીઢવવા માટે કહ્યું : 'બારી અને ઝરૂખા નહિ હોય તો સ્ત્રી શું કરે ? હજી એ બન્ધનમાં છે. ઉમ્બર ઓળંગતાં પહેલાં એને કેટલાક પ્રશ્નો ઓળંગવા પડતા હોય છે !'

એ ઠાવકું મોઢું રાખીને બોલી : 'સમસ્ત નારી જાતિ વતી તમારો આભાર માનું છું. હં, પછી ?'

મેં આગળ ચલાવ્યું : 'એ બારી પાસે જઈને ઊભી રહી. બહારના આકરા તાપથી એની આંખ ઝંખવાઈ ગઈ. એણે ગળા આગળની બ્લાઉઝની કોરને સહેજ આંગળીથી ઊંચી કરી ને સાડીના છેડાથી પવન નાખવા લાગી. પછી એ ઠંડા પાણીથી મોઢું ધોઈ આવી. દર્પણ પાસે ઊભી રહી પોતાને જોવા લાગી. એને યાદ આવ્યું. આંગળીના ટેરવાને કરડી લેવાની એને (એટલે કે યુવકને) કેવી વિચિત્ર ટેવ હતી ! એ વખતે એના મોઢામાંથી હળવો સિસકારો નીકળી જતો. એ સાંભળવા ખાતર જ એ આવું કરતો. એને એમ કરતો અટકાવવા જતાં એને ઉઝરડો પડી ગયો હતો તે જોઈને એની આંખમાં કેવાં આંસુ આવી ગયાં હતાં !

ત્યાર પછી એણે જીદ પકડી હતી, ને વારે વારે એ નખને ન વધારવાનું કહેતો હતો. પણ એણેય સામે એવી જ જીદ પકડીને કહ્યું હતું : 'પુરુષોથી બચવા માટે સ્ત્રી પાસે આટલું શસ્ત્ર તો રહેવા જ દેવું જોઈએ ને !' ઘડીભર એની વાળની લટને આંગળીએ ગૂંચવતી એ ઊભી રહી ગઈ. પછી એણે તૈયારી કરવા માંડી. સૌથી પહેલું કામ તો બહાર જવાને માટેનાં બહાનાંની શોધ કરવાનું હતું. એક રીતે આજે જાણે એને માથેથી મોટો ભાર ઊતરી ગયાની એ નિરાંત અનુભવતી હતી, પણ પછી તરત જ જાણી કરીને જે વેદનાનો ભાર એ વહોરી લેવાની હતી તેનો ખ્યાલ આવતાં જ...'

અહીં મને અટકાવીને એ બોલી ઊઠી : 'જુઓ, જરા સાવધ રહેજો, નહિ તો લાગણીવેડામાં સરી પડવાનો ભય રહે છે. એને જલદી બહાનું શોધીને બહાર કાઢો ને !'

મેં ફરી હિંમત એકઠી કરીને શરૂ કર્યું :

'એની મોટી બહેનનું મંગળસૂત્ર પહેરીને એ જતી ત્યારે એ ખૂબ અકળાતો. એક વાર એ ખૂબ રોષે ભરાયો હતો ને કારણ જાણવાની જીદ કરતો હતો ત્યારે એણે કહી દીધું હતું : 'હું મનમાં ને મનમાં કોઈને પરણી બેઠી હોઉં તો ?' આજે પણ જાણી કરીને એણે મંગળસૂત્ર પહેર્યું. સાડી પહેરવાની અનેક રીત એ જાણતી. અમુક રીતે પહેરતાં એ સાવ નાની લાગતી, તો કેટલીક વાર એ સાડી એવી રીતે પહેરતી કે એ ભારે ગંભીર અને ઠરેલ લાગતી. આજે કોણ જાણે શા ઉમળકાથી એ નટખટ દેખાવાને સાજ સજી રહી હતી. એ જે કહેવા જતી હતી તેને પંખીના પીંછાની જેમ, ફૂલની ફોરમની જેમ એ ઉરાડી દેવા ઇચ્છતી હતી. ક્યાંય એનો સહેજ સરખો દાબ વરતાય એમ એ ઇચ્છતી નહોતી. એની આંખોને એ દિવાળી ઘોડાની જેમ નચાવતી હતી...'

એ મને વચ્ચેથી અટકાવીને બોલી, 'કવિતાઇ ને વેવલાવેડા શરૂ થયાં ?'

હું મનમાં તો ચીઢાયો. પણ પછી વાત આગળ ચલાવી : 'એ લટ ગૂંથી રહેવા આવી હતી ત્યાં જ એની બાએ પૂછ્યું; 'કેમ, ક્યાં ઊપડી ? એણે તરત જવાબ દઈ દીધો : 'જયશ્રી કાલે મુંબઈ જવાની છે ને, એને મળવા.' જયશ્રીના ભાઈ જોડે એના વિવાહ કરવાની પેરવીમાં જ બા હતી. એ જાણીને જ એણે આ કહ્યું. બાએ વાંધો લીધો નહિ. ત્રણ વાગે મળવાનું નક્કી કર્યું હતું. હજી પંદર મિનિટ બાકી હતી. એ નીકળી, બળબળતા બપોર હતા. લાલચટ્ટક ગુલમોર ખીલ્યા હતા. એણે ગૂંથેલી મોગરાની વેણી પણ કરમાઈ જતી હતી. એની આંખો બળતી

હતી. એક વાર એણે જ વંચાવેલી પેલી પંક્તિઓ યાદ આવી. One should always end a love affair in summer, when one's social life is at an ebb, and the sun is shining. Sunlight provides the excuse for dark glasses to hide swollen eyelids, and permits the important events of one's life to take place unwitnessed as in Greek tragedy. એણે વૅનિટી પર્સમાંથી ગોગલ્સ કાઢ્યા. પણ ગોગલ્સ પહેરવાનું એને ગમતું નહોતું. ચારે બાજુ એક પણ વૃક્ષની છાયા વિનાનો બળબળતો વિસ્તાર હતો. એમાં એણે કલ્પનાથી એક રણદ્વીપ સરજી લીધો : શીતળ જળ, વૃક્ષની છાયા, પંખીનો ટહુકો, હૃદયનો પ્રત્યુત્તર – એ બધું ભૂલી ગઈ. વૈશાખના વંટોળને ખભે બેસીને એ ઘૂમવા લાગી. સંકેતસ્થાને એ ક્યારે આવી પહોંચી તેની પણ તેને ખબર નહિ પડી. પીપળાના થડને અઢેલીને ઊભી રહી ગઈ. એ મનમાં કશા વિચાર આવવા દેવા ઇચ્છતી નહોતી. આજુબાજુ જે બની રહ્યું હતું તેને ખંતપૂર્વક વિગતથી જોવાનું એણે શરૂ કર્યું. સામે જ શેરડીના રસવાળો લોખંડના સોયાથી બરફ તોડતો હતો. તૂટેલી બરફની કણી ધૂળમાં પડીને તરત બાષ્પ થઈને ઊડી જતી હતી. શેરડી પીસાતી હતી, ચક્ર ચીંચવાતું ફરતું હતું. એકાએક એના પગમાં સીસું ભર્યું હોય એવું એને લાગ્યું. એને સંગોપીને રાખી મૂકેલી 'ના'ના ટુકડેટુકડા થઈ ને પેલી બરફની કણીની જેમ વેરાઈ જાય, શોષાઈ જાય, બાષ્પ બનીને ઊડી જાય તો – એ નિર્જન રસ્તાના છેડા સુધી જોવા લાગી. એની કાગળ લખવાની રીતની એ હંમેશાં ટીકા કરતો, નિર્જન રસ્તા પર ચાલ્યા જતા એકલદોકલ માણસની જેમ આજુબાજુ ઘણી બધી ખાલી જગ્યા રાખીને પંક્તિઓ કાગળના વિસ્તાર વચ્ચેથી ચાલી જતી. એ ચીઢાઈ જતો ત્યારે જવાબમાં એ હંમેશાં કહેતી : 'શબ્દને મૌનને ખોળેથી ઉતારવાની ક્રૂરતા હું આચરી શકતી નથી !' આવું સાંભળીને એ વધારે ચીઢાતો ને પૂછતો : 'કોણ શીખવે છે તને આવું બધું ?'

એ એને વધુ ચીઢવવા કહેતી : 'છે એક જણ.'

એ પૂછતો : 'એક જણનું નામ !'

એ કહેતી : 'હું કાંઈ પોલીસ ચોકીએ જુબાની આપવા નથી આવી.' આવો જવાબ સાંભળીને એના ગોરાગોરા મુખ પર લોહી દોડી જતું, એના કાનની લાળી લાલચોળ થઈ જતી, એ એના ખભા પકડીને એને હલાવી નાખતો. એની આંખમાં ખુન્નસ દેખાતું. કેટલીક વાર એ એના હાથ એટલા તો જોરથી દબાવતો કે એના નખ વાગવાથી લોહી સુધ્ધાં નીકળતું. પછી એ બીજી જ પળે એને મનાવવા

લાગતો. એનો હાથ ચૂમી લેતો. થોડી વાર સુધી તો એ જરા પણ ચમક આપતી નહિ. પછી એકાએક સહેજ શરમાઈ જઈ એ એની છાતીમાં મોઢું સંતાડી દેતી. એના ખમીસ પર થોડું કંકુ છપાઈ જતું. એને એ ખિસ્સામાંથી રૂમાલ કાઢીને ખંખેરી નાખતો. આ જોઈને એ હસી પડી ને કહેતી 'ડરપોક !' એ 'ડરપોક' શબ્દ એના હોઠ પર એકાએક ધસી આવ્યો. તોફાની છોકરાને મા ફોસલાવી પટાવીને જેર કરે તેમ એ શબ્દને એણે પાછો વાળી લીધો. કોઈક ફિલ્મી જાહેરાત ભારે ઘોંઘાટથી કરતી એક ઘોડાગાડી એની આગળથી પસાર થઈ. એની આગળ એક માણસ બે દાંડીથી નગારું વગાડતો જઈ રહ્યો હતો. એના ઘોંઘાટથી ઘોડાને ભારે ત્રાસ થતો હતો. નગારા પર નાચ્યા કરતી એ દાંડી એની આંખ આગળથી ખસતી નહોતી. એ દાંડી એના હૃદય સાથે અથડાતી હોય એવું એને લાગ્યું. ઘડીભર એની આંખે અંધારાં આવી ગયાં. એ આંખ બંધ કરીને ઊભી હતી ત્યાં જ એ આવી પહોંચ્યો. એના હાથનો સ્પર્શ થતાં જ એ ચોંકી ઊઠી. આથી એ બોલ્યો. 'કેમ, તારો હાથ આટલો બધો ઠંડો છે ?'

'આટલા બધા તાપમાં પણ ગરમ નહિ થવાનો જાદુ છે મારી પાસે...'

'હું જાદુથી બહુ ગભરાઉં છું.'

એને કહેવાનું મન થઈ આવ્યું : 'એટલે જ તું નાસી જવા તૈયાર થયો છે, નહિ ?'

પણ એ કશું બોલી નહીં. કશું ન સૂઝતાં બંને કૉફીવાન આગળ જઈને ઊભાં. લગભગ યંત્રવત્ કૉફી પી ગયાં. એ પાકીટ કાઢીને પૈસા આપવા ગયો. એણે હાથ પકડી લીધો, પાકીટ જપ્ત કર્યું. આથી એનું મોઢું ધોળું પૂણી જેવું થઈ ગયું. એ જોઈને ઘડીભર તો એ ડઘાઈ જ ગઈ. એના હાથમાંથી પાકીટ નીચે સરી પડ્યું. એ જોતાં એકાએક એ જાણે પાકીટ પર તરાપ મારીને તૂટી પડ્યો...'

એણે મને આટલેથી અટકાવી દીધો ને કહ્યું : 'તમારી તરકીબ હું સમજી ગઈ. હું તો તમને હોશિયાર માનતી હતી. તમેય આવી તકલાદી વાત..'

હું સહેજ ચીઢાયો. મેં કહ્યું : 'પણ હું શું કહું છું તે સાંભળ્યા વિના જ...'

એ બોલી : 'એમાં તે શું સાંભળવાનું હતું ? લો, હું કહી દઉં ? સાંભળો ત્યારે. એણે પાકીટ ફરી એની પાસેથી સેરવી લીધું, ને ખોલીને જોયું તો પારદર્શી પ્લાસ્ટિકની પાછળ હતી એની વાગ્દત્તાની છબિ. એણે એને ધારી ધારીને જોઈ લીધી. કપાળમાં મોટો ચાંલ્લો, આંખોમાં ભોળપણ, પુષ્ટ હોઠમાં વિલાસિતાનું સૂચન. એની આંગળીની પકડ ઢીલી પડી ગઈ. એણે પોતાને હાથે જ પાકીટ

એના ખિસ્સામાં મૂકી દીધું, પછી હસી પડીને કહ્યું : 'જોજે હં, એ તારા હૃદયના બધા ધબકારા સાંભળે છે.' વારુ, હવે તમે આગળ ચલાવો.'

મારી તરકીબ પકડાઈ જવાથી મારું અભિમાન ઘવાયું. મેં કહ્યું : 'તો પછી તું જ શા માટે વાર્તા નથી લખતી ?' જાણે મારી દયા ખાતી હોય એમ એ બોલી : 'હવે આ વાર્તા માંડી છે તે તો પૂરી કરો.' વાર્તા આગળ ચાલુ રાખવાનો ઉત્સાહ મને રહ્યો નહોતો, પણ હવે તો એને પૂરી કર્યો જ છૂટકો ! મેં ફરી શરૂ કર્યું : 'થોડી વાર સુધી તો એ કશું ન બોલ્યો. પછી વિવશ બનીને એણે એનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. એ સાવ ઠંડો હતો. એથી એ બોલી : 'કેમ, તારો હાથ પણ આટલો ઠંડો છે ? મારા જાદુની તારા પર પણ અસર થઈ કે શું ?' આથી એ સહેજ ચીઢાયો : 'જા, તને તો ટિખ્ખળ જ સૂઝે છે !' આ સાંભળીને એ એકદમ ભભૂકી ઊઠી : 'તો શું હું ઘેનની ટીકળી ગળી જાઉં !' આનો એને કશો જવાબ જડ્યો નહિ. એને સૂનમૂન ઊભેલો જોઈ એ જ ફરીથી બોલી :'ના, એવી કશી ચિન્તા કરીશ નહિ. દીવાલ પરના લખેલા અપશબ્દના જેવું મારું નામ તું ભૂંસી નાખજે.' એ બોલી ગઈ પછી એને લાગ્યું કે આમ કરવાથી તો એ જે 'ના'ને સાવ હળવી બનાવીને લાવી છે તે ભારે ને ભારે થતી જાય છે. એના ભારથી એ પોતે જ કચડાઈ જશે તો ? આથી વાતને હળવી બનાવતાં એ બોલી : 'લે હવે, એટલો બધો ગમ્ભીર શેનો થઈ જાય છે ? એવું હોય તો હું કશું નહિ બોલું, બસ.'

થોડી વાર સુધી બંને કશું બોલ્યા નહીં. પછી એ બોલ્યો : ' મેં તને કાલે જોઈ હતી, તારું તો ધ્યાન નહોતું.'

એ બોલી : ' એમ, તો મારા પર દૂરથી દેખરેખ રાખવાની જૂની ટેવ તું ભૂલ્યો નથી !'

વળી એ ચૂપ થઈ ગયો. લોખંડના સોયાથી કચ્ચર કચ્ચર થતા બરફને એ જોઈ રહી. એકાએક એને લાગ્યું કે ચારે બાજુથી અન્ધકાર ઊમટી આવીને એને ઘેરી લે છે. એની સામે એને અન્ધકારના ધાબા સિવાય કશું જ દેખાતું નહોતું. એમાં એ પરવશ બનીને ખોવાઈ જવા લાગી. એવામાં એણે પ્રશ્ન પૂછ્યો : 'શું જુએ છે ?'

એણે જવાબ આપ્યો : 'મૃગજળ.'

એની આંખો હરણફાળે એ ઝાંઝવાને વીંધીને દોડવા લાગી. આખરે થાકીને એણે ઘડીભર આંખ બંધ કરી દીધી, પર્સમાંથી ગોગલ્સ કાઢીને પહેરી લીધા.

ગોગલ્સનું આવરણ મળતાં જ પાંપણને કિનારે એક આંસુ ઝમ્યું. એને પોતાના પર રોષ ચઢ્યો. આંસુનું પાતાળઝરણું ફોડીને એ તો ચાલ્યો જશે. પછી આ આંસુને ક્યાં સંતાડવાં ? એ મૂંઝાઈ ગઈ. પણ એ જ પળે એનું હૃદય અવળચંડાઈ કરી બેઠું. એ બંને હાથે એને વળગી પડી ને એના ખભા પર માથું ઢાળી દીધું. પછી ટીપે ટીપે પેલી 'ના'ને ઓગળી જવા દીધી : બધી સ્મૃતિને પણ એણે ટીપેટીપે વહી જવા દીધી. એ પોતાના હૃદય સામે રોષ એકઠો કરી શકી નહિ. એની આ ઉદ્ધતાઈને એ દૂર સરી જઈને કેવળ જોઈ રહી. એ કંઈક બોલવા ગયો, પણ હવે એણે કશું સાંભળવું નો'તું. દૂર શીમળાના ઝાડ પરથી રેશમી રૂ હવામાં ઊડતું હતું. ભારે કુતૂહલથી એ બાળકની જેમ એને જોઈ રહી. એણે અકળાઈને પૂછ્યું : 'તો હવે ક્યારે ?' એ પ્રશ્ન જાણે પેલા ઊડતા રૂ સાથે જ વિખેરાઈ ગયો. આંખ પરથી એણે ગોગલ્સ કાઢી નાખ્યા. પછી એણે કહ્યું : 'આવજે ત્યારે.' એના જવાબમાં એ કશું બોલે તે પહેલાં એ ચાલી નીકળી.' મેં આટલું કહીને એને પૂછ્યું : 'બસ ?' એણે મારા હાથમાંથી પેન લઈને પાસે પડેલા કાગળ પર લખ્યું :

The lost return to us when we are lost.

17

આંધળી માછલીઓ

હું અહીં બેઠી બેઠી સાંભળું છું : આ એમનો જ અવાજ. એ મને શોધતો શોધતો આવે છે. શરૂઆતમાં ઝરતા ઝાકળ જેવો, પછીથી ભમ્મરિયા કૂવાની બખોલમાં પોતાનો જ પડઘો સાંભળતા બેસી રહેલા અન્ધકારના જેવો. પછી મધરાતે એકાએક જાગી જતાં નીહારિકાના સ્રોતના દૂરદૂરથી વહ્યે આવતા પ્રવાહના જેવો, ને પછી એકાએક નિકટ આવીને ટહુકી જતા મારા જ કોઈ પૂર્વજન્મના શબ્દ જેવો. એ કોઈ મંડળીમાં બેસીને વાતો કરતા હોય છે ત્યારે કે કોઈ સભામાં વ્યાખ્યાન કરતા હોય છે ત્યારે કે પછી કશું બોલ્યા વિના મારી સામે જ બેઠા હોવા છતાં એકાએક અન્યમનસ્ક બનીને મને ઉલ્લંઘીને ક્યાંય દૂર આંખોને રઝળતી મૂકી દેતા હોય છે ત્યારે હું લોભથી એ અવાજને સંચિત કરું છું : ખોબો ભરીને ફૂલ. એની સુવાસ જાણે મને જન્મોજન્મથી શોધતી આવે છે. મને ઘેરી વળે છે. મારા મર્મને ભરી દે છે ને પછી વિલાઈ જાય છે, ઊંડે ઊંડે રહીને મને એકાએક વિહ્વળ બનાવી દે છે; સમથળ વહ્યે જતા જીવનનો સંવાદી લય હું ચૂકી જાઉં છું. ફરી સૃષ્ટિના આદિ કાળના અરણ્યે ખોળે ખેલતો શિશુ ઝંઝાવાત એના ઉધામાથી મને હેરાન કરી મૂકે છે, અન્ધ જળની દિશાહીન વ્યાકુળતા શિરાએ શિરાએ વહી જાય છે; મારા નામના અક્ષરો ઉત્તર ધ્રુવના હિમાચ્છાદિત પ્રદેશમાં ઊડતા અજાણ્યા પંખીની ધોળી ધોળી પાંખો વચ્ચે ખોવાઈ જતાં જોઉં છું. શૂન્યના વિશાળ પ્રસારમાં એક બુદ્‌બુદની જેમ હું થોડી વાર તર્યા કરું છું. ને પછી વિલય પામું છું. જુગજુગનાં પાપપુણ્યનું એક ક્ષણમાં વિસર્જન થઈ જાય છે. રહી જાય છે માત્ર થોડા તરંગો. એ અવાજ સાંભળવાનો મને આનન્દ જ છે એવું નથી, ભય પણ છે – પ્રચણ્ડ ભય ! ને તેથી હું મને સંભાળીને સાચવી રાખવા કેટકેટલું મથું છું ! પણ બારીની બહારથી અવાજો દ્વારા આખી સૃષ્ટિ અંદર પ્રવેશવા મથી રહી હતી ! બસના ડ્રાઈવરે એકાએક

મારેલી બ્રેક, ઝડપથી દોડી જતી ઍમ્બ્યુલન્સનો ઘંટ, કોઈ કિશોરે આનન્દમાં પોતાના સાથીને બોલાવવાને દીધેલો સાદ – ને આ બધાંને વીંધીને ચૂંચવાઈને ધીમે ધીમે ચાલ્યે જતા જગન્નાથના રથનો અવાજ. કેટલા મુમુર્ષુઓ એની નીચે કચડાઈ જવા પ્રાણ પાથરે છે ! હવામાં એનો ચિત્કાર છે : જગન્નાથ ! જગન્નાથ !

આ અવાજના પ્રલયપૂરથી બચવા માટે હું કશાકને બાઝી પડવા ઇચ્છું છું, કોઈ પુરાણા વૃક્ષની જેમ ખૂબ ખૂબ ઊંડે મૂળ પ્રસારીને જુગજુગ સુધી વિસ્તરવા ઇચ્છું છું. કોઈકને સ્પર્શવા ઇચ્છું છું. ઝંખું છું નિબિડ સ્પર્શને, ગાઢ આલિંગનને – જે ક્યાંય સહેજસરખો શૂન્ય અવકાશ ન રાખે, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, સમુદ્ર, પર્વત, બધું એની ભીંસમાં એકાકાર થઈ જાય, પ્રસ્વેદના કણમાં ઓગળી જાય. મારી કાયામાં એક વિરાટ હિલ્લોળ જાગે છે, કાંઠા પરનાં ગામોને ડુબાડી દેતી કોઈ વન્યાના પૂર જેવો. એની ગાંડીતૂર છોળમાં ભાંગીને કણકણ થઈને હું વિખરાઈ જાઉં છું સૂર્યમાં, ચન્દ્રમાં, જળમાં, અગ્નિમાં –

'તને ખબર છે ખરી, હું અહીં ક્યારથી ઊભો છું તે ?' હું જૂઠું બોલું છું બેધડક : 'હા.'

'તો તું તારી ટેવ પ્રમાણે કેમ મારો હાથ પકડી નથી લેતી ? તારી આંગળીઓ મારી આંગળીમાં કેમ ગૂંથી નથી દેતી ?'

હું કશો જવાબ દઉં તે પહેલાં એ રોષથી કે પછી ઉત્કટ પ્રેમથી મારી આંગળીનાં ટેરવાં પર એના દાંત દબાવે છે. મારા મુખમાંથી આછો સિત્કાર નીકળી જાય છે. હું ઠપકાભરી આંખે એને જોઈ રહું છું. એ નીચો વળીને એના બે હોઠ વચ્ચે મારી આંખને ડૂબાડી દે છે. એ બે હોઠ વચ્ચેના હૂંફના સાગર વચ્ચે મારી આંખો – આંધળી માછલીઓ – તર્યા કરે છે. પછી એ એના બે હાથ વચ્ચે મારું મોઢું, ગોઠવીને લગભગ જકડી દઈને, મને જોયા કરે છે. મારી આંખ પર એના હોઠની આર્દ્રતાની ઝાંય છે. એનું મુખ આ ઝાંયને કારણે માયાવી રૂપ ધારણ કરે છે. 'કોણ છે એ ?' હું મારા મનને પૂછું છું. જાણું છું એનું નામ ત્રણ અક્ષરનું છે. કોઈ બારાખડીમાંથી એ ત્રણ અક્ષરો શોધવાનું કહે તો હું અબઘડી જ શોધી આપી શકું એમ છું. ને તેમ છતાં એ ત્રણ અક્ષરો અજાણ્યા છે, આ આખી સૃષ્ટિ મને અજાણી લાગે છે, હું કશાક અજાણ્યા ભયથી ધ્રૂજી ઊઠું છું. એ પૂછે છે : 'કેમ, આટલી બધી કંપે છે કેમ ?'

હું સહજ જ કહી દઉં છું : 'આનન્દથી.'

પછી એ મારી પાસે આવીને બેસે છે. મારી લટને એની આંગળીમાં ગૂંચવે છે. એના ઉચ્છ્વાસથી મારી પાંપણો થરકી ઊઠે છે. હું આંખ ઊંચી કરતી નથી, એના મુખ તરફ જોતી નથી. એની છાતી પર માથું ટેકવીને બેસી રહું છું.

એ બોલ્યે જાય છે કાંઈ કેટલીય વાતો : સંક્રાન્તને દિવસે રંગબેરંગી પતંગોની જેમ એના શબ્દો ઊડાઊડ કરે છે. એ પૈકીના કોઈનો દોર મારે ઝાલવો નથી, એ દોર ઝાલવા જતાં જ મારી આંગળી – આંગળી જ માત્ર ? – કેવી ઉઝરડાઈ ગઈ હતી !

મેં કહ્યું : 'હં, હવે તારી પૂર્ણાની વાત કર.'

એ મારા ગાલમાં હળવી ટપલી મારીને બોલ્યો : 'મને પામવા છતાં પામ્યાનો એને વિશ્વાસ નથી એટલે એ દર સોમવારે મારે ત્યાં આવે છે. બા ખુશખુશ થઈને એને આવકારે છે. હું ઉપરના ઓરડામાં મારી કાયદાની છેલ્લી પરીક્ષા માટે મોટાં મોટાં થોથાં ઉથામતો બેઠો હોઉં છું ત્યાં એ આવીને મારા 'પવિત્ર' ચરણને સ્પર્શે છે, એની ઉપર ફૂલ ચઢાવે છે. મારી આંગળીનાં ટેરવાં એની આંખને અડાડે છે ને પછી ઊભી થઈને મારી સામે મીટ માંડી રહે છે.'

એક્કી શ્વાસે એ આટલું બધું બોલી જાય છે તેથી મને હસવું આવે છે. આથી એ સહેજ ખિસિયાણો પડી જાય છે ને મને પૂછે છે : 'કેમ, એમાં હસવા જેવું છે ?'

'આ દેવ બનવાનો પાઠ તને હવે બરાબર ફાવી ગયો લાગે છે, નહીં ?'

એ કહે છે : 'મારા દાદા -'

હું એને વચ્ચેથી અટકાવીને કહું છું : 'મારા દાદા, મારા દાદા' – બસ તારા દાદાએ શીખવ્યું તેટલું જ આવડ્યું છે. એ સિવાય દુનિયામાં બીજું બધું ઘણું છે – હું પણ છું તે તું જાણે છે ખરો ?'

મારા આ આકસ્મિક ઉપાલમ્ભથી એ મૂંઝાઈ જાય છે, ને કશું નહીં સૂઝતાં મારી આંગળીનાં ટેરવાં કરડવા લાગે છે. મને એની દયા આવે છે. હું એનાં ઝુલફાંમાં આંગળી ફેરવું છું, એના નાજુક હોઠ મારા હોઠથી સ્પર્શું છું. એ મારી વધુ નિકટ આવે છે. મારા ગળામાંની મોતીની સેરને ગૂંચવી નાખે છે. હું કૃત્રિમ રોષથી કહું છું. 'સાચાં મોતીનો છે, જો તૂટશે ને તો –'

એ વળી છોભીલો પડી જાય છે. એને વધુ ચીઢવવા હું કહું છું : 'બોલ, તું આખી જિન્દગીમાં આપી શકવાનો છે આવો એકાદ હાર ?'

એ કશું કેફિયતરૂપે કહેવા જાય તે સાંભળવાનું દુ:ખ ટાળવા જ મેં જલદી

જલદી બોલી નાખ્યું : 'તેં આપ્યો જ છે તો હાર – જો ને, આ આંસુઓ પરોવ્યે જ જાઉં છું, પણ ખૂટતાં નથી.'

થોડી વાર સુધી એ નજર ઊંચી કરી શક્યો નહીં. આથી અકળાઈ જઈને મેં કહ્યું : 'દુ:ખી તું કરે ને આશ્વાસન મારે તને આપવાનું ? આ તે ક્યાંનો ન્યાય ?'

છેલ્લો પ્રશ્ન પૂછતાં મારી આંખ ઝાંખી થઈ ગઈ. મારી સામેના બધા આકારોની રેખાઓ એકબીજામાં ભળી જવા લાગી. બધું એકાકાર થઈ જાય તે પહેલાં હું સાવધ થઈ ગઈ ને બોલી : 'તારે ચરણે ધરવાને ફૂલ તો નથી, પણ ચા તો પી શકીશ ને ?'

પછી અમે ચા પીધી, પૂર્ણાની વાત પણ નીકળી. એને કપાળમાં મોટો ગોળમટોળ ચાંલ્લો કરવાની ટેવ છે. એ વિશે મેં જરા મજાક કરી : 'એનું સૌભાગ્ય કેટલા મોટા કદનું છે તેની એ જાહેરાત છે, નહીં ?'

હું કદાચ અદેખાઈની મારી આવું બોલી રહી હતી એવો એને રખેને ખ્યાલ આવે ને મારી દયા ખાય એ બીકે મેં જ કહી નાખ્યું. 'કેમ, આ વખતે કેવુંક વંચાય છે ?'

બસ, પછી ચાલી બધી કૉલેજની, પિકનિકની, ડિબેટની – કાંઈ કેટલી સટરપટર વાતો. નાટકમાં એનું કામ ખાસ વખણાયું. એને લીધે તો કૉલેજને ઇનામ મળ્યું વગેરે વગેરે. મને ખબર ન પડી કે હું ક્યારે અન્યમનસ્ક બની ગઈ. પછી એ ગયો ત્યાં સુધી હું એક પણ અક્ષર બોલી નહીં, બહાર રસ્તા પર એ ટપકું બનીને અદૃશ્ય થઈ જાય તે પહેલાં એ ટપકાને આંગળીને ટેરવે લઈને મારી આંખમાં આંજી દીધું...

હું ગઈ ત્યારે હંમેશની જેમ એ વિચારમાં બેઠા નહોતા. એમના મુખ પર કશાક અસાધારણ આનન્દની ચમક હતી. શિયાળો હમણાં જ શરૂ થયો હતો. આખી સૃષ્ટિ જાણે મીઠી હૂંફભરી સોડ શોધતી હતી. હું હજુ તો એમની પાસે જ જતી હતી ત્યાં એમણે હાથ લંબાવીને મને એમની સાવ નજીક ખેંચી લીધી. મને એમના હાથ ગમે છે. જગતભરની કોમળતા સંચય કરવાનો એ હાથનો સ્વભાવ છે. એ હાથની બધી આંગળીઓ વચ્ચે સંપ છે. કેટલીકવાર તો એ બધી ભેગી મળીને જાણે મીઠા લહેકાથી ગીત ગાઈ રહી હોય એવું મને સંભળાય છે. આથી એ હાથને હું મારા બે હાથ વચ્ચે સંતાડી દઉં છું, કોઈનીય એના પર નજર ન પડે તો સારું એવો મને લોભ જાગે છે. એમનેય આ ગમે છે તો ખરું, પણ પછી એ કહે છે : 'તું બહુ લુચ્ચી છે નહીં ?'

હું કહું છું : 'મારે વિશે શોધીશોધીને બસ આટલું જ શોધ્યું ?'

એ કહે છે : 'મારે ક્યાં શોધવું પડ્યું છે ? આ તારા હાથ જ મને કહી દે છે !'

મેં પૂછ્યું : 'શું કહી દે છે ?'

એ હસતાં હસતાં બોલ્યા : 'આ હાથને આમ જકડી લઈએ એટલે એ આગળ વધી શકે જ નહીં –'

મેં વાક્ય પૂરું કરવા દીધું જ નહીં ને રોષથી મારો હાથ પાછો ખેંચી લીધો. એટલે એમણે કહ્યું : 'હવે તને તારી લુચ્ચાઈનો પુરાવો મળી ગયો ને ? જો એવું ન હોત તો તારો હાથ આમ ધૂંધવાઈ ન ઊઠ્યો હોત.'

પછી મેં જ ફરી એમના હાથની કોમળતા જાણે આંગળીને ટેરવે હૃદયમાં સંચિત કરવા માંડી. એમની આંખમાં જે આનન્દની ચમક હતી તે ચાલી ગઈ. ધીમે ધીમે મારા હાથમાંનો એમનો હાથ શિથિલ થઈ ગયો. આથી હું ગભરાઈ ગઈ.

મેં પૂછ્યું : કેમ, ઘટા કેમ ઘેરાઈ આવી ?

એમણે કહ્યું : 'ઘટા ઘેરાયેલી જોઈને ક્યાંક તો મોર ગહેકતા હશે ને ?'

વાક્યને અન્તેનો પ્રશ્ન – એમાં કુતૂહલ છે કે વિષાદ ? કે પછી બન્ને ? ધીમે ધીમે એમનો અવાજ મને મારાથી ખૂબ ખૂબ દૂર લઈ જવા લાગ્યો.

એ કહેતા હતા : 'તું કોઈ મૂલ્યવાન હીરાની જેમ ખૂબ ખૂબ ઊંડે છે, ઘણા બધા અન્ધકારથી ઘેરાયેલી છે, ને એથી જ તો અન્ધકારની માયા છે. એના ગર્ભમાં જ તારું તેજ રહેલું છે. પણ મારું લોહી તો સૂર્યે માંજી માંજીને પારદર્શી બનાવી દીધું છે. જન્મના જન્મ એમાં ઉઘાડા પડી જાય છે. આ અન્ધકારના ઊંડાણને જે તાગે તેની દૃષ્ટિ જુદી જ બની જાય, વળી જે ઊંડે જવા ઇચ્છતા હોય તેની પાસે વજન જોઈએ. ખૂબખૂબ વેદનાનું વજન, જન્મોજન્મથી સંઘરેલી વેદનાનું વજન. કોઈક વાર તારા મુખ પરની ચમક જોઈને મને લાગે છે કે હવે મારે અન્ધકારને વધારે તાગવાની જરૂર નથી, આ રહ્યો મારા હાથમાં. પણ – મેં, એમને અટકાવી દઈને કહ્યું : 'બસ, હવે આગળ બોલશો નહીં.' મેં એમની આંખ પર મારી આંખનો ભાર દાબી દીધો. ઘડીભરની એ નિઃશબ્દતામાં હું ક્યાંની ક્યાં જઈ પડી ! આ એક ક્ષણ – હીરાના જેવી, એને અજવાળે મારા જુગજુગ પ્રકાશી ઊઠ્યા, પાપપુણ્ય ભસ્મ થઈ ગયાં. કોઈ શંખલાની જેમ હું આ નિઃશબ્દતાને કાંઠે પડી રહી. મારા મર્મમાં મને સાગરનું ગર્જન સંભળાવા લાગ્યું. કશાક અજાણ્યા ભયથી હું ચોંકી ઊઠી. મારી કાયા કમ્પી ઊઠી. એનો કમ્પ એમને પણ સ્પર્શી

ગયો. એમણે મારી બંધ આંખ ખોલી નાખીને મારી સામે જોઈ રહીને કહ્યું : ‘આ આંખોને હું નથી ઓળખતો ? એને તરવાને જે સાગર જોઈએ તે ક્યાં છે ? એ કોઈ વિશાળ રણના પેટાળમાં ગરજી રહ્યો હશે ?

આ સાંભળીને અણજાણપણે જ મારી આંખમાંથી આંસુ સરી જાય છે. પછી તો એની ધારાને અટકાવી શકાતી નથી. મારી આંખો ડહોળાઈ જાય છે, એમાં રતાશ તરવા લાગે છે, એ ઝાંખી બની જાય છે. વળી આકારની રેખાઓ એકબીજામાં ભળવા લાગે છે. બધું એકાકાર બની જઈને રસાતલ જાય તે પહેલાં હું બચાવી લેવા મથું છું. શોધું છું સ્પર્શને. ક્યાં છે એ ? મારા હાથ એને શોધે છે; મારી આંખો એના બે હોઠના કાંઠા વચ્ચે છલકાતા હૂંફના સાગર વચ્ચે આંધળી માછલીઓ બનીને તરવા ઇચ્છે છે. મારી આ વ્યાકુળતા, જળ બહાર ફેંકાયેલી માછલીના જેવો મારો તરફડાટ જોઈને એ હેબતાઈ જઈને મને જોઈ રહે છે. મારી આંખો પર એમના હાથની કોમળતા છલકાય છે. મારા જીવમાં જીવ આવે છે. એમની આંખનાં અણિયાળાં ભીનાં થયાં હોય એવો મને ભાસ થાય છે.

એ કશું બોલે, એ અવાજ હું સાંભળું, એમાં મારા જુગજુગ ખોઈ નાખું ને નિઃશેષ લુપ્ત થઈ જાઉં એ આશાથી હું એમને પૂછું છું : ‘કેવી લાગે છે મારી આંખો ?’

જાણે મારો પ્રશ્ન સાંભળ્યો જ ન હોય ને આપમેળે જ બોલતા હોય તેમ બોલે છે : ‘એક કિલ્લો છે. ખૂબ પુરાણો. અંદર રાજારાણીના મહેલનાં ખંડિયેર છે. કરોળિયાના જાળા જેવો પારદર્શી ભૂતકાળ ત્યાં બેઠો છે. એને ખૂણે ખૂણે પુરાણી આંખોની કોડીનો ઢગલો છે, ઝાંઝરના રૂમઝૂમ ઝણકારનાં પ્રેત રખડે છે. એ મહેલ પાસે છે એક કૂવો – એનાં કાળાં ભમ્મર પાણી, એ પાણી કે પછી પ્રવાહી અન્ધકાર ? એનાં કુંવારાં જળને નહીં સ્પર્શ સૂર્યનો કે નહીં ચંદ્રનો. કોઈક વાર ઉનાળામાં પાણી આછાં થાય, ને ત્યારે ડોકિયું કરીએ તો પાણીને અડીને અંદર રહેલી લોખંડની દીવાલ દેખાય, એના પર હાલતાં પાણીના પડછાયાના સાપ નાચ્યા કરે, ને એની નીચે દેખાય એક મોટું તાળું. દર ઉનાળે કોઈ ને કોઈ એ તાળું ખોલીને એ દરવાજા પાછળ રહેલા લખલૂટ ઝવેરાતને પામવા કૂવામાં ઝંપલાવે ને બીજે દિવસે એના માથાનાં ઝુલફાં કૂવાની સપાટી પર તર્યા કરે – દર વર્ષે લોકો માથાં ગણે. તારી આંખ એ કૂવા જેવી લાગે છે. નથી એમાં સૂર્ય, નથી એમાં ચન્દ્ર – એમાં તરે છે એક માથું –’

મારાથી વધુ સાંભળી શકાયું નહીં. હું ઊભી થઈ ગઈ. થોડે છેટે ઊભા રહીને

મેં એમને જોયા. ઢળતી સાંજને લીધે કે મારી આંખે વળેલી ઝાંયને લીધે કે પછી એમના જ અવાજના જાદુને લીધે એ જાણે ત્યાં હતા જ નહીં, સહેજ સરખો એમનો આભાસેય રહ્યો નહોતો...

ને પછી –

આંધળા કૂવામાં તરતા માથાની આંખોની બખોલમાં આંધળી માછલીઓ સંતાકૂકડી રમતી હતી.

18

વલય

મારા મનમાં કોણ જાણે શું ચાલી રહ્યું હતું ? હું એકાએક બોલી ઊઠી : 'ના, ના, ના !' એ સાંભળીને હું કોઈ અજાણ્યાની જેમ મને જોઈ રહી. આજુબાજુમાં બેઠેલું કોઈ સાંભળી તો નથી ગયું ને ! હું કોને ના કહી રહી હતી ? શેની ના કહી રહી હતી ? કે પછી કોઈક વાર કોઈકે કહેલી 'ના'ના પડઘા એકાએક દૂરથી આવીને મનમાં ગાજી ઊઠ્યા હતા ?

ઠક્ ઠક્ ઠક્... કોઈ દાદર ચઢે છે ? કોઈ કોઈકને મળવા જાય છે ? બારણું બંધ હશે કે ખુલ્લું ? બંધ હશે તો ? જોઉં છું તો વીસેક વર્ષની એક યુરેઝિયન યુવતી એના દોસ્તના હાથમાં હાથ ગૂંથીને ચાલી આવતી હતી. એના ઊંચી એડીના બૂટનો એ અવાજ હતો. મારી બાજુના ટેબલ આગળ કોઈક બેઠું હતું. એનું મોઢું તો હું જોઈ શકતી નહોતી. પણ એ ગ્લાસમાંના બરફના ટુકડાને સ્ટ્રોથી રમાડી રહ્યો હતો. એની પીઠ પર ગોળી છોડી હોય તો ? ધડાકાનો અવાજ કેવો થાય ?

મારી બાજુના કાચના પાણીથી ભરેલા કેઇસમાં માછલી તરી રહી હતી. એક મોટી માછલી એક ખૂણામાં નિષ્પલક આંખે જોતી થંભી ગઈ છે. કાળી કાળી માછલીઓ, આમથી તેમ સરે છે, રમે છે. સાવ-નિઃશબ્દ એમની આ જિન્દગી હું જોઈ રહું છું. કોઈક વાર પાણીની સપાટી પર એક નાનો શો પરપોટો થાય છે ને ઘડી વારમાં ફૂટીને પાણીમાં ભળી જાય છે. હું મારા હૃદયના ધબકારા સાંભળું છું. એક પરપોટો, બીજો પરપોટો – જાણે કોઈ ડૂબી રહ્યું છે .... ઊંડે, ઊંડે, હજી ઊંડે ને પરપોટા ઊઠે છે ને ફૂટે છે. છેક તળિયે એક કાળી માછલી નિષ્પલક આંખે આ ડૂબનારની રાહ જોતી જાણે બેઠી છે.

બે ચાર અસ્પષ્ટ વાક્યો પંખીનાં ખરેલાં પીંછાંની જેમ સરતાં આવે છે. હાસ્યની છોળમાં ભીંજાઈને ખોવાઈ જાય છે. એ વાક્યોની વચ્ચેથી તાકી રહી

છે નિસ્તબ્ધતા – ભારે ભારે નિસ્તબ્ધતા, મોટી મોટી મણકા જેવી એની આંખો મારા પર તોળાઈ રહે છે. હું મારા નખથી એ આંખોને ખોતરી નાખવા ઇચ્છું છું. પણ એ આંખોએ પસારેલી જાળમાં હું તરફડું છું. ક્યાં ગઈ પેલી મોટી કાળી માછલી ? હું એને શોધું છું. કદાચ મારી પર્સમાં હજીય એ કાગળ પડ્યો હશે. કાગળ શેનો ! નાની શી ચબરખી માત્ર. એક જ વાક્ય એમાં લખ્યું હતું : ‘હું તને શોધું છું.’ એમાં નહોતો પ્રશ્ન, નહોતો ઉદ્‌ગાર, નહોતો અનુનય કે નહોતો આદેશ. સુખથી શોધે છે કે દુ:ખથી તેનો પણ અણસાર નહીં. હૃદયના ગહન જળમાંથી એકાએક પરપોટો ઊંચે આવે છે, સપાટી પર આવીને બોલે છે : ‘હું તને શોધું છું.’ ને પછી ગહન જળમાં ખોવાઈ જાય છે. આ રાતદિવસ ચાલ્યા જ કરે છે. કોણ આ ડૂબી રહ્યું છે ? કે પછી મને નીચે ને નીચે ખેંચી રહ્યું છે ?

થોડી જ વારમાં તો ત્રણેય જણ મને વીંટળાઈ વળ્યા : अ, ब, क. હાસ્યના ઇન્દ્રધનુ, ગપના ગબારા, લુચ્ચી નજરો, ધૂર્ત ઈશારાઓ, રંગીન કાગળમાં વીંટળાયેલા મીઠા મીઠા શબ્દો. હું કાન આગળ ઘડિયાળ ધરીને બેઠી હતી. એના ટક્ ટક્ અવાજને ગણતી હતી. રખેને એકાદ અવાજ ચૂકી જવાય તો ! હું કેવી એકાગ્ર લાગતી હોઈશ, નહિ ? વચ્ચે વચ્ચે કદીક કદીક મૂંઝાઈને હસી પડતી હતી. વાતો નહોતી સાંભળતી એમ નહીં, પણ પેલી કાળી માછલી અસ્વસ્થ બનીને અહીંથી તહીં કેમ તરી રહી હતી ?

‘કેમ આંખો ઢાંકીને બેઠી છે ?’ ક્યાંકથી ભટકતો ભટકતો પ્રશ્ન આવી ચઢ્યો – કોણ જાણે ક્યારથી એ પ્રશ્ન મારી તરફ આવવા નીકળ્યો હશે ? એને કેટલાં પ્રકાશવર્ષ લાગ્યાં હશે અહીં આવી પહોંચતાં ? મને કશું યાદ આવતું નથી. હવે તો હું આંખો ઢાંકતી નથી. જોઉં છું. દૃષ્ટિ સામેના ને દૃષ્ટિની અંદરના શૂન્યના તાણાવાણાને ગૂંચવ્યા કરું છું. દરેક ગૂંચની પણ આગવી ભાત હોય છે. પણ ઊપસી આવતી એ ભાતને જોવાનું મને કુતૂહલ નથી. માત્ર આંખો ઢાંકવાનો લોભ થઈ આવે એ બીકે આ ગૂંચ કરતી જાઉં છું. કદાચ હવે આંખોને ખોઈ નાખવાનો આથી બીજો સારો માર્ગ મને નહિ જડે.

મારાથી એકાએક કહી દેવાયું હતું : ‘બસ, તું કશું બોલીશ નહિ. તું બોલે છે ત્યારે તારું મુખ વિક્ષુબ્ધ થઈ જાય છે.’ એની આંખોમાં વિષાદ હતો, ને છતાં એમાં સ્મિત પણ હતું. એ સ્મિત એની આંખમાંથી કદી ભૂંસાતું નહોતું ને તેથી જ એ મને અકળાવી મૂકતું હતું. એ મારાં આંસુથી અકળાતો, હું એના સ્મિતથી.

કોણ જાણે કેમ, અમે અમારાં આંસુ અને સ્મિતને ભેગાં થવા દેતાં નહોતાં. એને એના સ્મિત સાથે જાણે કશો સમ્બન્ધ નહોતો ને છતાં –

હું એક સાથે ઘણું લવી ગઈ હોઈશ. પણ પછીનું વાક્ય 'ને છતાં' કહીને અધૂરું મૂકી દીધું. એ પૂરું થવાની રાહ જોતો એ બેસી રહ્યો. પણ મૌન એક વાર મને ઘેરી વળે છે પછી હું લાખ પ્રયત્ને કશું બોલી શકતી નથી. આથી જ તો, अ, ब, कની સાથે હોઉં છું ત્યારે રખેને મારા મૌનને કોઈ તાકી તાકીને જોઈ રહે એ બીકે હું બોલ્યે જ જાઉં છું. પણ એની જોડે એવું નથી થતું. એણે સામો પ્રશ્ન કર્યો : 'ને છતાં ?' મેં કંઈક કૃત્રિમ રોષથી કહી દીધું : 'ને છતાં હું છું, તું પણ છે.' મેં શા માટે આમ કહ્યું તેની મને જ નથી ખબર. પણ એ સાંભળીને એનો ચહેરો જ જાણે ભુંસાઈ ગયો. આંખો એની નાના બાળકના હાથમાંથી સરી પડતી લખોટીની જેમ ક્યાંની ક્યાં ગબડી ગઈ. હોઠ તૂટેલી છીપની જેમ ભૂકો થઈને વેરાઈ ગયા. શબ્દો એના કાંકરાની જેમ કોઈ નદીને તળિયે બેસી ગયા. ને છતાં હું એની સામે જોઈ જ રહી – જોઈ રહેવાથી જ જાણે લુપ્ત થઈ જવાશે એવી આશાએ.

'તો કાલે ?' કોઈક મારી આગળ ઝૂકીને પૂછે છે. હું કહું છું : 'ના, આજે.' પૂછનાર અચરજથી જોઈ રહે છે. હું એનો હાથ ઝાલીને બહાર નીકળું છું, આખે રસ્તે એ હાથ છોડતી નથી. વાતો કર્યે જાઉં છું. પ્રોગ્રામ ઘડું છું. આજે આ, કાલે તે – ખૂબ ખૂબ રસ છે મને. સંગીતનો જલસો, 'Chasing a Crooked Shadow,' પર્યટન, ગપસપમંડળ – કવિતા ? ના, નથી ગમતું એવું ટાહ્યલું. કોઈ વાર વાંચું ખરી, પણ – કોણ જાણે શાથી બોલતાં અટકી જાઉં છું. સામેથી એ જ આવે છે કે પછી એનું ભૂત ? આ રસ્તે અત્યારે ક્યાંથી ? હતી તેથી વિશેષ આનંદમાં હોઉં એવું દેખાડવા સહેજ સહેજમાં હસું છું. પણ અંદરથી હૃદય ફફડે છે. એ ઘણી વાર પૂછે છે : 'તું ત્રણચારના જૂથ વચ્ચે શા માટે સંતાતી ફરે છે ? તું કોનાથી ભાગે છે ?' મને જ નથી ખબર. જે સમયને ક્ષણક્ષણમાં પાડી આપે છે તેનું હું શરણ શોધું છું. એથી તો હવે આંખમાં બે આંસુને પણ જોડી શકતી નથી, ને કદાચ આંખના બે પલકારાને પણ –

'શું જોઈ રહ્યો છે આમ એકસરખો તાકીને ?' હું અકળાઈને પૂછી ઊઠું છું. ઘડીભર તો એ એમ ને એમ જોઈ જ રહે છે. પછી કહે છે : 'તારી આંખના પલકારાને.' હું હસું છું ને કહું છું : 'એ તે કાંઈ જોવાની વસ્તુ છે ?' એ પણ હસીને કહે છે : 'ના, ગણવાની વસ્તુ છે.' 'શું કરીશ એને ગણીને ?' 'કોઈ

વાર એ સરવાળો તને પાછો આપીશ.' 'એવું મારું શું શું તેં ભવિષ્યમાં કોઈક વાર પાછું આપવાને સંઘરી રાખ્યું છે ?' ત્યાં એ ઊઠીને એકાએક મને ગાઢ આલિંગનમાં જકડી દે છે. મારો શ્વાસ સુધ્ધાં રૂંધાઈ જાય છે પણ હું આલિંગનમાંથી છૂટવા મથતી નથી. થોડી વાર પછી મારી કાયા જાણે પ્રવાહની જેમ વહી જાય છે.' ગાઢ અન્ધકારની ધારા. એમાંથી હવે જન્મશે સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારા. એક બ્રહ્માણ્ડનો ભાર મારી કાયા પર તોળાઈ રહે છે. એ હું શી રીતે સહું ? આથી જ તો –

માછલીઓ બધી ઘડીભર જંપી ગઈ છે. જળની સપાટી નિસ્તરંગ છે. પરપોટા દેખાતા નથી. ચકલી માળો બાંધવાને તણખલું બે ચાંચ વચ્ચે પકડી રાખે તેમ હું પણ થંભી ગયેલા કાળની આ ક્ષણને પકડીને બેઠી છું. એ ઝંઝાવાતની જેમ આવીને બધી ક્ષણ ઉઠાવી લઈ જાય છે. નારી સાચવવા ઇચ્છે છે. સંવર્ધવા ઇચ્છે છે. આથી તો હું ક્ષણોને સાચવવા મથું છું. ગણવા નથી બેસતી, સંચય પણ કરવા નથી ઇચ્છતી, આરોગવા પણ બેસતી નથી. પણ એ લાવે છે દિશાદિશાના પવનો, અદીઠ સમુદ્રની ભરતીઓ, અડાબીડ વનના ગાઢ અન્ધકારો – એમાં હું મારી ગરીબડી ક્ષણોને શી રીતે છૂટી મૂકી શકું ? આથી જ તો अ,ब,क...

'કોણ છે એ ?'

'મને આવા પ્રશ્ન નથી ગમતા.'

'કેમ ?'

'કદાચ તને આવા પ્રશ્નોના જવાબ નહિ ગમે.'

'દયા –'

'ક્યારેક અણજાણપણે આપણે દયા નથી યાચી બેસતા ?'

એ ધૂંધવાઈ ઊઠ્યો છે તે હું જાણું છું. બહારથી કેવો શાન્ત ને સ્વસ્થ લાગે છે ! મને થાય છે : લાવ, એના વાળ વિખેરી નાખું, એના ગાલ પર ઉઝરડા ભરું, એના હોઠ પર દાંત બેસાડી દઉં... પણ હું કશું કરતી નથી, જોઈ રહું છું. એકાએક એ મને કહે છે : 'અત્યારે તું ખૂબ સુન્દર લાગે છે.' હું કહું છું : 'સદ્ભાગ્ય તારું કે મારી સુન્દરતાની આ ક્ષણે તું હાજર છે.' પણ એણે કદાચ મારું વાક્ય સાંભળ્યું નથી. બધી આંગળી એ સાવ હળવેથી મારા ગાલ પર ફેરવે છે – હું બની જાઉં છું જળરાશિ. કેટલી બધી માછલીઓ જળમાં સેલારા મારી રહી છે ! જળને કેવો સુખદ અનુભવ થાય છે. જળરાશિ છલકાય છે. મારી આંખમાંથી વહી જાય છે બિન્દુ પછી બિન્દુ. ટેબલના કાચ પર ટપકીને ભાંગે છે – ભાંગે છે – ભાંગે છે...

જે દિવસ એની પગલી પાડ્યા વિના ચાલી જાય તે દિવસ સારો. આથી જ તો જે કોઈ દિવસની પગલી ભૂંસી આપે તેને હું આવકારું છું – પછી એ अ હોય, ब હોય, क હોય. આંસુથી આપણે ભૂંસીભૂંસીને તે કેટલું ભૂંસી શકવાનાં હતાં ? મને યાદ છે : એ દિવસો ખૂબ લહેરમાં જતા હતા. મારું મન વહેલી સવારથી જ ઊડું ઊડું થઈ રહેતું. વાંચવા બેસું ને અક્ષરો પંખી થઈને ઊડી જાય, ક્યાંક જવા નીકળું ને સદાનો પરિચિત રસ્તો પણ ભૂલી જાઉં, વાત કરતી હોઉં ને મારું જ આગલું વાક્ય ભૂલી જાઉં – પર્યટન, સિનેમા, રેસ્ટોરાંમાં બેસીને આઇસ્ક્રીમ ખાવો, કલાકના કલાક ઇધરતિધરની ગપ હાંકતા રસ્તા પર अ જોડે ઘૂમ્યા કરવું... बની હૉસ્ટેલના ઍન્યુઅલ ગેધરિન્ગમાં જવું, कને સરસ મજાનો કાગળ લખવો... સમયના પર ભાર મૂક્યા વિના એને જુદા જુદા આકારે વાળવો – મને ગમે છે આવી રમતો. પણ એકાએક જોઉં છું તો આ બધી ક્ષણને ગૂંથીને કોઈ એનો હાર મને પહેરાવી દે છે. એનો ભાર નથી સહેવાતો, હું એને તોડી નાખું છું, હૃદયની એરણ પર એ ક્ષણોને ભાંગીને કચ્ચર કચ્ચર કરી નાખું છું. એ કચ્ચરોને એ એકઠી કરે છે, એના હાથમાંથી લોહી વહે છે. હું એને પૂછું છું, 'શા માટે આ કચ્ચરો એકઠી કરી ?' એ તો પોતાની કલ્પિત શહીદી પર મુસ્તાક બનીને બેઠો છે. એના હાથનું લોહી જોઈને મને ખુન્નસ ચઢે છે. હું કહું છું : 'તારું લોહી જ તારે જોવું હોય તો એના અનેક રસ્તા છે. એ માટે તું મારો શા માટે ઉપયોગ કરે છે ?' એ હસીને કહે છે : 'તારો ઉપયોગ કોણ કરે છે તેની તને ખબર છે ખરી ?' ફરી મને થાય છે કે, એને હચમચાવી નાખું. વીંખી નાખું, કાચની જેમ વીંઝીને કચ્ચર કચ્ચર કરી નાખું...

માછલીઓનો પકડદાવ ફરી શરૂ થયો છે. સ્ટ્રોથી ગ્લાસમાં બરફના ટુકડા પેલો માણસ અથડાવ્યા કરે છે. બરફ ઓગળતો નથી. સમય સરતો નથી. સમયનું તણખલું દાંત વચ્ચે દાબીને હું બેઠી છું. નજર સામે જોઉં છું એ ઓરડી, એ કબાટ – એ કહે છે, 'જો આ દવાખાનું.' 'મને માંદી માનવાનું તને બહુ સુખ છે, ખરું ને ?' 'કોઈ નિમિત્તે તારું થોડું રક્ષણ કરી શકું –' 'હા, अथી, बथી, कથી.' મને દવા પાવાને ઊંચી કરેલી ચમચી એના હાથમાં ધ્રૂજે છે. હું લગભગ ચીસ પાડી ઊઠું છું. 'જો આ ટીપું મારી સાડી પર પડશે ને તો મારી આવી મોંઘી સાડી –' એ સફાળો ચમચી મારા મોઢામાં ગોઠવી દે છે. પછી મારી સામું જોઈને કહે છે; 'કેટલી પીળી પડી ગઈ છે તું ? તારી આંખમાં પહેલાંનો ચમકારો રહ્યો નથી, ને પાંસળી કેવી નીકળી આવી છે !' હું કશું બોલતી નથી. દુઃખથી કે

પછી રોષથી એ એકાએક પૂછી ઊઠે છે : 'તને શું થયું છે ?' હું કોણ જાણે શી ધૂનમાં કહી દઉં છું : 'તું !'

'કોણ, તું ?'

'કેમ ? તું બીજા કોઈકની રાહ જોતો હતો ?'

'ના.'

'તો ?'

હજી કશું કહું તે પહેલાં એણે મારા હોઠો એના દાંત વચ્ચે દાબી દીધા. એની પકડમાંથી છૂટીને મેં કહ્યું : 'જવાબ ન આપવો હોય ત્યારે આ યુક્તિ તને ઠીક પરવડે છે ખરું ને ? ચાલાકીની ચાલાકી ને ખુશામતની ખુશામત.'

'ઓહો, તો તું રીઝે છે ખરી ?'

'હું તારા જેટલી લોભી નથી.'

'લોભ ? જેને થોડું થોડું કટકે કટકે મળતું હોય તેને લોભ, હું તો –'

'એટલો બધો વિશ્વાસ છે તને મને પામ્યાનો, તો પછી શા માટે...'

'તો શા માટે તું આનન્દથી છલકાઈ ઊઠતો નથી ? તારી પાસે આવું છું ત્યારે મને હંમેશાં આ ભય રહે છે. રખેને મારો આનન્દ ખોઈ બેસું તો !'

'ને કશું પામવાનો કદી અનુભવ થતો નથી ?'

'તું હિસાબ માગે છે ?'

'એટલો બધો દરિદ્ર હું નથી.'

'તો પછી કોઈક મારી પાસેથી એકાદ બે ક્ષણ લઈ જાય તો તારું બધું લુંટાઈ ગયું હોય તેમ..'

'મને લૂંટાવવું ગમે છે, લુંટાઈ જવાનું નહિ.'

'હું ને अ આજે જઈએ છીએ 'ઑન ધ વૉટર ફ્રન્ટ'માં.'

'સાંભળીને ખુશ થયો.'

'એમ દુણાઈને બોલવાની કાંઈ જરૂર ?'

'તારો આનન્દ તે મારો આનન્દ.'

'ને તારો વિષાદ તે મારો વિષાદ ?'

'તું એનાથી ભાગવા ઇચ્છે છે ?'

'ભાગીને શું હું શૂન્યને ભેટવા ઇચ્છું છું ?'

'તું કદાચ મને શૂન્યવત્ કરી દેવા ઇચ્છે છે.'

'એની તને શી ખબર ?'

ઘડીવાર સુધી એ કશું બોલ્યો નહીં, પછી અણધાર્યા વિષાદથી લગભગ આંસુથી રુંધાયેલા કંઠે કહ્યું : 'ના, મને કશી જ ખબર નથી, કશી જ ખબર નથી.'

અ કશુંક કહી રહ્યો છે. હું અર્ધું સાંભળું છું, અર્ધું સાંભળતી નથી. ત્યાં એકાએક એ કશા પ્રશ્નથી ઢંઢોળીને મને જગાડે છે : 'બોલ ને, તને તો બધી જ ખબર છે.' ને કોણ જાણે શાથી મારાથી બોલાઈ જવાય છે. 'ના, મને કશી જ ખબર નથી.' અ 'લુચ્ચી'કહીને મારા ગાલમાં ચૂંટી ખણે છે. મારી આંખમાં આંસુ આવી જાય છે. એકાએક ગમ્ભીર બનીને એ પૂછે છે : 'તને થયું છે શું ?' ગમ્ભીર થવાની એની વય નથી. હું એનાથી સાત આઠ વર્ષ મોટી છું, છતાં એ મને પટાવવા ફોસલાવવા જાય છે ત્યારે મને ખૂબ મજા પડે છે. સિનેમામાં પણ જો હું એની પાસે નહીં હોઉં તો નાના બાળકની જેમ એ રિસાઈ જાય છે. હું એના ગાલમાં ટપલી મારીને કહું છું : 'કશું જ નહીં.' પણ એ માનતો નથી. કલાકના કલાક એ મને રોકી રાખે છે. મને હસાવવાનો એનો પ્રયત્ન જોઈને મને હસવું આવે છે. નાટકમાંનો કોઈ બાળરાજા મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢીને મસમોટા શત્રુ સામે ઊભો થઈ જાય તેમ એ એકાએક ફૂંફાડો મારીને મને પૂછે છે : 'કોણ છે એ ? કોને કારણે તું આટલી ગમ્ભીર બની જાય છે ?' હું કંઈક બેધ્યાન બનીને એ પ્રશ્નનો પડઘો પાડું છું : 'કોણ છે એ ?'

માછલીઓની આ રમત ચાલે છે કે પછી યુદ્ધ ? અહીંથી એ કાંઈ કહી શકાતું નથી. માછલીઓ તો કશું ઉશ્કેરાઈને બોલતી નથી, એની આંખોમાં ભાવ હોય છે ખરો ? યુરેઝિયન યુવતી 'માઇક' આગળ જઈને ગાવા માંડે છે. ડ્રમ બજે છે. એના પડછંદા મારા સૂના હૃદયમાં ગાજી ઊઠે છે. ટેબલ પરની ફૂલદાનીમાં ધોળું લીલીનું ફૂલ ડોક ઢાળીને ઢળી પડ્યું છે. પાસે પેન્ટ્રીના કાઉન્ટર પર એક વેઇટર છરીથી પાઉંની સ્લાઇસ કાપે છે. એસ્પ્રેસો કૉફીનું મશીન ચાલુ થયું છે. સંગીતના સૂર અહીંતહીં નમાયા બાળકની જેમ રખડે છે : દીવાલ પરના દર્પણ સાથે અફળાય છે ને એની કચ્ચર ઊડીને મારી આંખમાં પડે છે. એથી જ કદાચ એક બિન્દુ ઝમે છે. હું એને લૂછતી નથી. એ પાંપણ પર તોળાઈ રહે છે ને પછી ટેબલના કાચ પર માથું પટકીને મરી જાય છે. હવા તૂટેલા કાચની ઝીણીઝીણી કચ્ચર જેવી લાગે છે. એનો શ્વાસ લેતાં રહેંસાઈ જવાય છે. હું પર્સમાંથી કૉમ્પેક્ટ કાઢીને દર્પણમાં જોઉં છું : આંખ લાલ થઈ ગઈ છે.

'આ શું કરે છે તું ? કોઈની પર્સ આમ લઈ લેવાય ?' એ કશું સાંભળતો નથી. કહે છે : 'તારી આંખો કેટલી સુન્દર લાગે છે તે જોવી છે તારે ?'

'ના, નથી જોવું મારે કશું.'

'પણ મારે તને બતાવવી છે.' કહીને એ પર્સમાંથી દર્પણ કાઢી મારી સામે ધરે છે. એમાં જોઈને હું છળી મરું છું. મારી આંખમાં આ શેનો નશો, આ શો ઉન્માદ ? એ કહે છે : 'પૂનમનો ચન્દ્ર પૂર્વક્ષિતિજે પ્રથમ પ્રકટે ત્યારે કેવો રાતો હોય છે ! એવી છે તારી આંખની રતાશ...'

'ઓહો કવિતા કરવી છે ?'

'આ લાગણી સજાવવાની વાત નથી. મારી કોઈ પણ લાગણી તને કૃત્રિમ જ લાગે છે ?'

'બધી જ વાતમાં તને તો વાંકું પડે છે. સહેજ સહેજમાં તું ગમ્ભીર થઈ જાય છે એટલે જ તો હું ...'

'એટલે જ તું મારાથી ભાગતી ફરે છે ?'

હું અકળાઈ ઊઠી હતી. એટલે મારાથી કહેવાઈ ગયું : 'હા.'

એકાએક એ ઊઠીને ઊભો થઈ ગયો. પછી એ બોલ્યો : 'જો તને ખબર હોત...'

કોઈ મૅક્સિકને ટેપ ડાન્સ શરૂ કર્યા હતો. એના ઠપકારાને હું લિપિની જેમ ગોઠવીને વાંચવા મથતી હતી. માછલીઓ ગભરાઈ ગઈ હતી ? કાળી મોટી માછલી દોડાદોડ કરતી હતી. પાણીમાં ખૂબ પરપોટા થતા હતા. રેસ્ટોરાંમાં ખાસ્સી ભીડ જામી હતી. હવા વધુ બરડ થતી હતી. મારો શ્વાસ રૂંધાતો હતો. ક્યાંક ઊંડે ઊંડે કોઈક ડૂબી રહ્યું હતું, તરફડી રહ્યું હતું. મને ચક્કર આવતા હતા. હું પર્સમાંથી સ્મેલિંગ સૉલ્ટ બહાર કાઢવા મથતી હતી. જ્યુક બૉક્સમાં કોઈની નવી ફરમાયેશ વાગતી હતી : Do you remember an inn, Miranda? મારા કાનમાં પડઘા પડવા લાગ્યા : Do you remember? Do you remember? આ કોણ પૂછી રહ્યું છે મને ? Do you remember? We have already met before. હું આઇરીન મહેતા – હા, પિકનિક પર અ સાથે, તમે ગીત ગાયું હતું...અ ?ના, એણે જ મને અહીં મોકલી ....હા, આ 27મીએ આવશે ને ? – ના, માત્ર રિસેપ્શનમાં નહીં, જો એવું કરશો તો અને ખોટું લાગશે... માછલીઓ ભાગાભાગ કરતી હતી, મારા કાનમાં આ પંક્તિ પણ કોઈ ગભરાયેલી માછલીની જેમ ભાગાભાગ કરતી હતી. Do you remember an inn, Miranda? આઇરીન બોલ્યે જ જતી હતી : જો મને ખબર હોત તો ...

ધ્રુવપ્રદેશની હિમાચ્છાદિત ભૂમિ, ચન્દ્ર, આંખને આંજી નાખનાર શુભ્ર વિસ્તાર. એમાં ક્યાંક છેક તળિયે અશ્મીભૂત અવશેષની જેમ હું દટાઈ ગઈ છું. હવે એક

રેખા આમથી તેમ ફરવાની નથી. આ શુભ્ર વિસ્તારમાં જ પેલી કાળી માછલી હશે ? કે પછી આ શુભ્ર વિસ્તાર એ કાળી માછલીના ઉદરમાં સમાઈ ગયો છે ? સ્ટ્રૉથી બરફના ટુકડાને ડૂબાડવા મથનાર પેલો માણસ ક્યાં છે ? ક્યાં છે अ,ब,क ? ને ક્યાં છે એ ?... કેટલું મોટું ટોળું ભેગું થયું હતું ! બધાં પૂછતાં હતાં : ક્યાં છે એ ? મિત્રો મને પૂછતાં હતાં : ક્યાં છે એ ? ઘરની ખુલ્લી બારીઓ અમારી સામે તાકી રહી હતી. બારણાં રોકતાં નહોતાં, સોફા પર કોઈના બેસવાનો દાબ સુધ્ધાં હતો. પણ આખું ઘર અશ્રુત સ્વરે 'ના' કહી રહ્યું હતું. ટેબલ પર એક કાગળ પડ્યો હતો, કોરો, ધોળો ધોળો, અક્ષર પાડ્યા વિનાનો... એના ધોળા અન્તહીન વિસ્તારમાં મારી દૃષ્ટિ ભૂલી પડી છે. હું કોઈનો પ્રશ્ન સાંભળ્યા વિના ચાલી આવું છું. પણ મારા અશ્મીભૂત ખોખાની અંદર જાણે એ પ્રશ્નનો ધબકાર હજી સળવળ્યા કરે છે.

19

બે સૂરજમુખી અને

બળબળતો સૂર્ય મૃગજળમાં તરે છે બે મુખ સૂરજમુખીની જેમ ઉન્મુખ ના હં બધું સમજું છું હું જોવા દે એમ ભલે તાપમાં તપીને લાલચોળ થયેલા ગાલ સોનેરી આછી રુવાંટી સ્પર્શની લિપિ અંકાયે જ જાય છે મસૃણ દેહ પર ના નહીં જોવા દઉં જાણે તો છે કે વીંટી છે એમ કહે ને કે એ બહાને મારો હાથ જોઈએ છે તને હા હું આપીશ વીંટી પછી ના હં માઠું લગાડીશ નહિ આ બળતી બપોર આ હજાર આંખે દેખતી દુનિયા બે સૂરજમુખી ઉન્મુખ સૂરજમુખી ચાલું છું આ શું દિવસે દિવસે ભારે થતું જાય છે આંખનાં પોપચાં નીચે મનુ कल्याणમાં લાલ લીટીથી નિશાની કરેલાં પાનાં વાંચજે ભગવદ્ગીતા એમ જે સુખદુ:ખમાં સમદૃષ્ટિવાળો અને સ્વસ્થ રહે છે જે માટી પથ્થર અને સોનાના મૃગજળમાં સોનાવરણાં સૂરજમુખી ગરમાળા પરથી ઝૂલતાં સોનેરી હાંડીઝુમ્મર બળબળતી આંખોમાં આ પ્રેમની સ્નિગ્ધ શલાકા પરસેવામાં શબની જેમ તરે છે કાયા Are you ready and I see the first thing in my black eye world and ask her to describe it I saw crystal chandeliers and she saw white petals દોઢ બાપ રે પણ સાંભળ તો ના કશી નથી હોતી ખાસ વાત એની એ જ રોજ ને છતાં હા હા દૃષ્ટિપથ આગળથી ત્રિજ્યાઓ ફંટાય છે કોઈ આગમનની કોઈ વદાયની જોઈએ છીએ ભેગાં મળીને હું ને મરણ ના એ હું હસતો નહોતો ટેવ છે એવી એ છે કશોક વિચિત્ર અવાજ વય શીખવે છે બધું વય મારે ખભે બેઠી છે

સૂરજમુખીના જેવાં બે ઉન્મુખ મુખ મૂક સ્નિગ્ધ તરલ ૐ હ્રીં કોણ છે તે સાંધે સાંધે ડાકણ દાંત કચકચાવે છે ભૂવો ભગાડશે પાણી ઉતારો ચોખા આ માદળિયું રાખો મનુ રામરક્ષાનો પાઠ કરી ગયો પ્રથમ ચુમ્બનની હોઠ પર અંકાયેલી ભીની મુદ્રા રોમાવલિમાં દોડી જતો આછો કમ્પ નથી વસન્ત નથી કોકિલ મૃગજળમાં તરતાં બે સૂરજમુખી આંસુથી ડબડબ આંખો હોઠ ધ્રૂજે છે જુગૂપ્સા કડવો ઊબકો

આવે છે જોયો છે ને આ કપાળનો ઘા અરે હૃદયમાં કેટલા પ્રકટ કર્યા વિનાના ઘા છે તે હા ફરી જતી રહીશ હવે શું રેણુ રેણુ પપ્પા પાસે નહિ રહે બેટા રોટલીના મોંમાં લોચા વળે છે ઘસડાય છે

નામ તો હશે જ ને બળતી બપોરે ઝંખવાઈ જતી આંખે દૂરથી જોયું છે નથી ખબર કે રૂપ કેવું છે પણ કલકૂજન અક્રમ જલ્પન આંખમાં ચમક ખીલી ઊઠ્યાં છે બે મુખ સવા રૂપિયો આપો કચવાશો તેથી શું મનુ હિસાબમાં હજુ તું કાચો છે कल्याणનો લેખ વાંચ્યો સાંભળતા નથી લાવોને સવા રૂપિયો દીવાલો ધસી આવે છે લાખ્ખોનું લશ્કર ફૂરચેફૂરચા ઊડી જાય છે લે મારા મગજ પર ભૂત સવાર થયું છે શું દેખાય છે તમને મૃગજળમાં તરતાં બે મુખ

આવશે ને લે એમાં તે પૂછવાનું ના હં મને તારો ના હંનો ટહુકો ગમે છે બોલ ને એક વાર ધત્ત નથી ચરણે અળતો નથી નૂપુર તે છતાં બળતી બપોરે આ શો ઝંકાર સાંભળો છો ને હા ફરી નહિ કહું તપાવેલા સળિયાની જેમ પાસે સૂતેલી એ એના નિસાસાથી ધગધગતી શારડી ફેરવીને અણુએ અણુને કોચે છે ચમકે છે રસોડાનું બારણું બારસાખને ટેકે ઊભી છે મેલાંઘેલાં કપડાં ચીમળાયેલું કરચલી પડેલું મોં હવે કદી પગ નહિ મૂકું આ ઘરમાં જરા મારી વાત ના તમારી વાતનો અન્ત નથી રહો ને તમારી ધૂનમાં મસ્ત ધૂન ખબર છે ખરી જો શબ્દો ઊડ્યા હોત પતંગિયાની જેમ વહ્યા હોત ઝરણાંની જેમ એ બધાંનો શિલાભાર હા કોઈ ચીન નગરની જેમ દટાઈ ગયો છું બધું જ અશ્મીભૂત ક્યાં શોધે છે તું મને ક્યાં જશે કોની પાસે પાછી આવશે આંખે બળબળતા સૂરજથી ઝાંખ વળે છે ને છતાં બે સૂરજમુખી

ના હું ઘરમાં નથી હવે તો સૃષ્ટિ આખી અભિસારપથ પવન વાય પાંદડાં હાલે બધે એક જ ઈંગિત બધે એક જ સંકેત છે બધું છે ને છતાં આંખ સામે છે એક જ છબિ ના તમારી વાર્તાનો સ્વીકાર નહીં થાય રેઢિયાળ રૉમેન્ટિક મૃગજળમાં તો કોઈ ડૂબતું નથી બે સોનેરી સૂરજમુખી સદા તર્યા કરે છે ઘર ચાલે છે સંસાર સરે છે નથી બોલતો હું નથી બોલતી એ દરમાં રહેનારા બે જીવ મૂગા મૂગા ઊંડે ને ઊંડે સરે છે કાયા ફૂલે છે મૌનથી આંખ સૂજે છે અન્ધકારથી રેણુ રેણુ એકડો એમ ન લખાય રેણુ તારી આંખના આકાશમાં એકડો ચગે છે પતંગની જેમ પણ એ એકડાને નીચે ઉતારો દોર છોડી નાખો આ પાટીના કાળા પથ્થરમાં જડી દો

ના સ્વપ્ન નહોતું સાચો સૂરજ સાચું આકાશ પણ ગાંડી આપણે બે જ સાચાં

ન હોઈએ તો અહં નહિ બોલું હું ખોટી તો ભલે પણ તું ખોટો ના તું સાચો સાચો સાચો આકાશના સૂરજથી વધારે સાચો ને સોનેરી એનો આ શબ્દ હું દૂરથી સાંભળતો હતો નથી જોયું એનું મુખ કે નથી જાણતો એના ભાગ્યશાળી પ્રિયતમને પણ ઘડીભર થંભી ગયો હું વયના ભારથી નહીં ભરબપોરે આંખે અંધારાં આવવાથી નહીં પણ એકબીજા તરફ અભિમુખ થયેલાં બે મુખ સૂરજ તરફ ઉન્મુખ સૂરજમુખીનાં જેવાં બે મુખ કહોને બાપુજી એક સપનાની વાર્તા રેણુ વાર્તાનું તો વન હોય એક વાર એમાં દાખલ થઈએ પછી રસ્તો ભૂલી જવાય પણ પપ્પા એકાદ સપનાની વાત સાંભળ હું હતો આકાશમાં ચાંદા ભેગો ચાંદો સૂરજ ભેગો સૂરજ પછી એક દિવસ પગ ખસ્યો તે પડ્યો પડ્યો એવો પડ્યો કે થઈ ગયો માટીનું ઢેફું ક્યાંકથી તારી જેમ ખોળે બેઠું બીજ અમે દોસ્તી બાંધી ને વળી આકાશ તરફ ઊંચા વધ્યા પણ ભારે દુ:ખ પંખીઓ મશ્કરી કરે ઊંચે વધેલી ડાળ પર બેસે ને પૂછે ચાલો આવવું છે આકાશમાં ડાળ હલાવીને હા પાડીએ ને ચાલો કહેતુંકને પંખી ફર્ર્ર્ દઈને ઊડી જાય પછી તો કાયા કપાઈ મકાન થયું ધરતીકમ્પ થયો ધરતીમાં દટાઈ ગયા ફરી ચાંદાસૂરજનાં સપનાં આવે માટીમાં ભળ્યા દબાઈ કચડાઈને કઠણ બન્યા પથ્થર થયા સુરંગ ફોડીને બહાર કાઢ્યા સલાટ બેઠા છીણી લીધી અંગે નહોર ભર્યા રાજાના કીર્તિલેખને અમર બનાવીને ઊભા જડી દીધા અંગે રાજાની કીર્તિના ઉઝરડા લઈને રોજ ચાંદા સૂરજને જોયા કરીએ ત્યાં આંગણે જ આવે તારા જેવી બટુકડી બાળા એની એક આંખમાં સૂરજ એક આંખમાં ચાંદો હું કહું એને એક ફૂંક મારે તો જાદુ થાય હું અલોપ થઈ જાઉં ન રહે રાજા ન રહે કીર્તિ પણ એ તો સહિયર જોડે દોડી જાય પછી આવે પવન અધીર ચંચલ એને ન ઝલાય ન રોકાય તોયે કહું ભાઈ પવન એક એક કાંકરી ખેરવતો જા મારો લોપ કરતો જા પણ સાંભળે કોણ વરસાદનાં ટીપાં આવે એને કહું થોડી થોડી ઘસી નાખોને મારી કાયા દૂર દૂરના દરિયાને કહું દરમાં જતી કીડીને કહું સહેજ સહેજ ઠેલો મારો કે હું ગબડી જાઉં અહીંથી ખસું રેણુ કોઈ મારું સાંભળે નહીં ને હું ભારે થતો જાઉં દિવસ ને રાત દિવસ ને રાત પછી પપ્પા રેણુ આનો અન્ત નહિ આ સપનું ચાલ્યા જ કરે એ તૂટે નહીં

ગાલ પર રતાશ દોડી જાય છે આંખમાં ચમક છે બોલવા જાય છે શબ્દો શોધે છે મન નથી માનતું કૃત્રિમ રોષથી પણ છલકાતાં આનંદથી એ કેવળ જોઈ રહે છે બપોરની નિસ્તબ્ધતામાં ભળી જાય છે આ મૌન મૌનની આડશે સમય ઊભો રહી જાય છે થંભ્યા નીર ને થંભ્યો પવન પથ્થરની નસમાં દોડતો બીજનો ચમકારો

થંભ્યો કાન માંડીને સાંભળે છે સહુ મનુ તું સાંભળતો જ નથી સુખડ ઘસ્યું ગીતા વાંચી માળા ફેરવી ટૉલ્સ્ટૉય સવારે ઊઠીને રોજ સંકલ્પ કરું કરું કેવળ સારાં કામ વિચાર સારા વાણી સારી પછી રાત પડે ભૂલ ભૂલ શ્વાસ લીધાની ભૂલ જાગ્યાની ભૂલ આંખ ખોલ્યાની ભૂલ ભૂલ રેણુ તારી પાટીના પથ્થરમાં કેદ પૂરેલા એકડાને છોડી દે એને જોઈએ છે સંગાથ ભલે ને મળે શૂન્ય હા જાણું જ છું તો તમને તો બધું અહીં સૂનકાર જ લાગે છે બેસી રહો છો મોઢું ચઢાવીને કાગળ ચીતરો છો બ્ર અક્ષર બોલવાનો નહિ કોને પરણી છું હું આ ઘરના સૂનકારને ના તું સમજતી નથી હું કશું નથી કરતો તે વાત ખોટી છે તારી જોતી નથી દોડું છું હું કાળયવનની ગુફામાં અન્ધકારને વીંઝતો કોણ છે મારી પાછળ તેની નથી ખબર તુંય એકીશ્વાસે દોડતી કેમ નથી દોડ તો સાથે હાંફી શકીશું આપણે સાથે થાકી શકીશું આપણે રેણુ છોડી દે ને એકડાને

ના એમ કાંઈ સહેલાઈથી નહિ છોડું તારો હાથ શું કરીશ રુવાંટીની સંખ્યા ગણીશ જનમારો એમાં જશે વેવલો નહિ તો કોઈ પૂછે કે યાદ છે એનું મોઢું તો શું કહીશ ના કોઈને કહેવાનું નહીં ભાગવતમાં કહ્યું છે પ્રેમ તો અતિ ગુહ્ય બોલીશ નહીં એ શબ્દ કેમ બોલીએ તો ઊડી જાય બળબળતી બપોર ઊડે છે સોનેરી પતંગિયાં ચારેકોર ઠેલો મારું છું થાકેલી કાયાને અશ્મીભૂત વર્ષોનો પુંજ ખસતો નથી તડકો કાળો કાળો થઈ જાય છે પપ્પા સૂરજમાં કયો રંગ પૂરું કાળો કાળો તમે તો પપ્પા કશું જાણતા નથી રેણુ સૂરજની બીજી બાજુ કાળી છે તું મોટી થઈશ ત્યારે દેખાશે પપ્પા તમારો સૂરજ જુદો મારો સૂરજ જુદો કોઈ વાર મન થશે તો કરશું અદલાબદલી કહું છું તે સાંભળો ખોળિયું તો કાંઈ બદલાવાનું નથી એ તો મોત આવશે ત્યારે ચમકો છો કેમ હું નથી ચમકતો આપણે તો ફોતરાં માત્ર આપણી અંદર મરણનો દાણો બંધાય પુષ્ટ થાય હસીએ તો રડીએ તો દિવસ રાત એ દાણો પોષાય પછી ફોતરું ફાટે ખોળિયું છૂટે

આનન્દથી તસતસતા સમયના બંધનને ઢીલું કરીને સમયને ઠેલીને ગબડાવી દઈને નર્યા ઉચ્છ્વાસ રૂપે શેષ રહી અવકાશને ભરી દઈ સરી જવું રૂપ ઘડવાનું અગ્નિને સોંપી દો સ્મરણ નથી પાપ સ્મરણ બની જાય એક નાનો શો તલ ગુપ્ત ગુહ્ય પવન નમાવે છે પડછાયાને આકાશને ખોતરતી બેઠી છે કીડી શૂન્યને બેઠો છે પાસ આપણા અસ્તિત્વનો દયા કરો ઈશ્વરની આંખો લઈ લો સૂરજમુખીની છાયા નીચેની લીલી દુર્વા પર ભાત આંકે છે હથેળી પર આંગળીથી તારું નામ લખે છે લુચ્ચો કોણ વાંચવાનું હતું સૂરજ વાંચે હજાર આંખે પવન આંગળી ફેરવી

ફેરવી અક્ષર ગોઠવે સાગર છલકાઈને અક્ષર ગોઠવે કાંઠે કાંઠે મનુ તું ગીતાનું એક વાક્ય સરખું આખું વાંચતો નથી દાદા આ સમાસ આ સંધિ કોણ છૂટાં કરે એવાં જકડાઈ ગયેલાં હાડ ૐ હ્રીં કયા બિન્દુથી લોહીએ તારા નામનો ધબકાર ઝીલી લીધો તે કહેવાશે હવે જાણું છું તાંબાની નસમાં દોડે છે અગ્નિ ઘરની વળીમાં ભેરવાઈને તૂટેલી દિવસની પાંખ ખાબોચિયાંને ડખોળતો લંગડાય છે સૂરજ સૂરજમુખી સૂરજમુખી ક્યાં ચાલ્યાં પાતળી હવાની લહેરખી આંસુ પાડે ને ઓગળી જાય હોઠ બોલે નહીં પાકેલાં ફળ જેવા ચુમ્બનના રસથી ભર્યા ભર્યા હોઠ ખૂલે આંખોમાં આંખો તરે આંસુમાં આંસુ ઝમે ને થાય સૂરજ સૂરજ સૂરજમુખીનું વન

20

અને મરણ

સાત માળનું તોતિંગ મકાન. મહેલ નથી, બાદશાહી હૉટેલ નથી, છે ફેક્ટરી. રાક્ષસી કૉમ્પ્રેસર ધણધણી ઊઠ્યાં છે. મોટાં મોટાં ચક્રો ફરે છે. રાસાયણિક પદાર્થોની ગન્ધ ગૂંગળાવી નાંખે છે. એક્કેય માણસ નથી. રેકૉર્ડર પરનો ધ્રૂજતો કાંટો તર્જનીસંકેત કરીને જાણે 'ના ના' કહી રહ્યો છે ! મકાનમાં કૉમ્પ્રેસરના ઘોંઘાટના પડઘા ગાજે છે. ક્યાંક પારદર્શી નળીઓની અંદર ટીપે ટીપે પીળો તેજાબ ટપકે છે, ઝમે છે, વહે છે. એમાંથી વરાળ નીકળે છે. 'આ તેજાબ બહુ જલદ હોય છે. જો દાઝી જાઓ તો ઠંડા પાણીથી એક સરખું દાઝેલી ચામડીને ધોયા કરજો.' ટીપે ટીપે થતાં તેજાબના વહનને હું જોયા કરું છું. આછી લીલા રંગની પારદર્શી બરણીમાં તેજાબ ભરાતો જાય છે – ટીપે ટીપે.

ત્યાં જોઉં છું તો એક ટીપું કંઈક દ્વિધામાં પડી ગયું લાગે છે, એ અટકી ગયું છે, વરાળ સિસોટી વગાડે છે. કૉમ્પ્રેસરો ધૂંધવાય છે. જાણે પેલા નાના ટીપાને સૌ ધક્કો મારે છે, પણ એ ટીપું ખસતું નથી, ખસતું નથી.

મારી છાતી ધણધણી ઊઠી. હું ગૂંગળાઈ ગયો. આંખ તેજાબની વરાળમાં બફાઈ ગઈ. હું હાથ વીંઝતો આગળ વધ્યો, દોડ્યો. સાતમો માળ, છઠ્ઠો માળ, પાંચમો માળ... ને છેક નીચે. પણ બહાર જવાનું દેખાતું નથી, બારણું શું હતું જ નહિ ? હું હવામાં હાથ વીંઝું છું. મારી છાતી જ જાણે એ બંધ બારણું હોય તેમ મારી છાતી પર જ એ મુક્કા વાગે છે. ધીમે ધીમે બધો ઘોંઘાટ શમે છે, નથી તેજાબ, નથી વરાળ... ને હું ?

કદાચ રસ્તો મોટો હશે. મારી જ નજીકમાં ક્યાંક ચાલી જતાં લોકોના ટોળાનો અસ્પષ્ટ અવાજ સંભળાય છે, મોટરના હોર્ન સંભળાય છે, કોઈ એકાએક બ્રેક મારે છે, ચીસ સંભળાય છે. શું થયું તે જોવા હું દોડી જાઉં છું, પણ મારા કાનમાં મારાં પગલાંના જ પડઘા ગાજે છે. થંભી જઈને ચારે બાજુ જોઉં છું. એક અત્યન્ત

પરિચિત સુવાસ મને ઘેરી વળે છે, મને ઢંઢોળે છે, અનુનય કરે છે. પૂછે છે : 'ઓળખે છે ને ? ઓળખે છે ને ? હું દ્વિધામાં પડી જાઉં છું. સહેજ થંભી જાઉં છું. મને ઘસાઈને એક પડછાયો દોડી જાય છે. હવામાં પડઘા ગાજે છે : 'રસ્તો રોકીને કેમ ઊભા છો ? રસ્તો છોડો, રસ્તો છોડો.' આ શી સુગન્ધ ? ના, અજાણી નથી ને છતાં એ સુગન્ધને કોઈ નામ જોડે, સ્થળ જોડે, પ્રસંગ જોડે સાંકળી શકતો નથી.

મારી ચારે બાજુ ટોળું છે. કોઈ કશું બોલતું નથી. આ શું કોઈ સરઘસ હશે ? સ્મશાનયાત્રા હશે ? હું અહીં શા માટે છું ? ના, અહીં હોઈ શકું જ નહિ. કોઈ અકળાઈને મને ધક્કો મારે છે. કશુંક બોલે છે. હું પણ કશુંક બોલું છું. પણ એ અવાજ છે, શબ્દ નથી એવું મને લાગે છે. કશુંક પારદર્શી જાળું મને ઘેરી વળે છે. હું એને અળગું કરવા મથું છું.

ના, હું રસ્તા પર નહોતો. નિમ્મુ, સ્વીચ ક્યાં છે ? હા જાણું છું તું ગુસ્સે છે. મોડો આવું છું તે તને નથી ગમતું તે સમજું છું . પણ હમણાં હમણાંનું કશું ગોઠતું નથી; દીવાલ વચ્ચે, છાપરાં નીચે ઊભા રહેવાતું નથી. શ્વાસ રૂંધાય છે. ચાલ્યા કરું છું તો ઠીક લાગે છે, આથી ફરું છું. ના, હું કોઈને મળવા નથી જતો : નથી કશી મસલત, નથી ગુફતેગો – હા, કોઈ મારા કાનમાં કશુંક ધીમે ધીમે બોલતું હોય એવો મને ભાસ થાય છે. એના આ એકસરખા અવાજથી હું મૂગો થઈ જાઉં છું. નિમ્મુ, તારી જોડે નથી બોલવાનું ગમતું એવું નથી, પણ જાણે બોલવાનો સમય જ નથી મળતો. નિમ્મુ, તું રોષથી ધૂંધવાય છે તે હું જાણું છું. અત્યારે કદાચ તું મારી બાજુમાં જ સૂતી છે. કશાંક દુ:સ્વપ્નથી તારા શ્વાસ વેગીલા બને છે. તારા સ્વપ્નમાં એક જ વાત – હું ભાગી જાઉં છું, અદૃશ્ય થઈ જાઉં છું. ના, નિમ્મુ – રાતે અંધારામાં તારા ગાલ પર હાથ ફેરવું છું. મારી આંગળીઓ ભીની થઈ જાય છે. મારું પ્રેત તારી પાસે સૂતું હોય તેમ તું જાણે મારો જ શોક કરી રહી છે. મને છાતીએ બળતરા થાય છે, તેજાબનું ટીપું ખસતું નથી, અટકી ગયું છે, એની વરાળની બાફથી મારી આંખ છવાઈ જાય છે. નિમ્મુ, તો શું હું નથી ? ડાહી થઈ જા, લાઇટ કર, ફ્રીજમાંથી ઠંડું પાણી લાવ, મને બળતરા થાય છે... નિમ્મુ, હું ઘડીભર નહિ બોલું તો અકળાઈશ નહિ. શબ્દનો શિલાભાર ઠેલું છું. ને ખસતો નથી શું ? પ્રેમ ? ના, મને કશી ખબર નથી. ધીમે ધીમે આપણને કોઈ ખસેડી મૂકે છે, આપણે સ્થાને કશુંક આવીને બેસી જાય છે. ચહેરોમહોરો સરખો, પણ એની જોડે વહેવાર ચાલે નહિ, એટલે તો કહું છું : ત્યારે તું સાવધ કેમ નહિ રહી ? તેં કેમ એવું થવા દીધું ? નિમ્મુ, ચાલ, આપણે સાથે ફરીએ.

ઘર નથી ગમતું. કબાટનો કાચ મને ગળી જાય છે. બારીબારણાંનાં ચોકઠાં ફાંસીના માંચડા બની જાય છે. તું મને સ્પર્શે છે ને જાણે બધું જ એવું તો આળું બની ગયું છે કે હું લગભગ ચીસ પાડી ઊઠું છું. પણ તું ચોંકી ઊઠે તેથી ચીસને રૂંધી રાખું છું… કૉમ્પ્રેસર ધણધણી ઊઠે છે, સાત માળનું મકાન હાલી ઊઠે છે… આથી હું ભાગું છું, હવામાં હાથ વીંઝતો … નિમ્મુ, મારા હાથ ઝાલી લે, તો હું થોભી જઈશ. ભલે તારા સ્વપ્નમાં તું મને તને મૂકીને ભાગતો જુએ, પણ નિમ્મુ, પણ … તને ખબર છે શાથી આ બધી સેળભેળ શરૂ થાય છે ? પહેલાં હિંડોળો હતો, દૃષ્ટિના દોરથી બાંધેલો – કેવાં ઝૂલતાં હતાં આપણે ! અને હવે ફરે છે ચક્ર – રાત અને દિવસ. ખબર છે તને… હૃદયના એકસરખા ધબકારા સાંભળીને ત્રાસી ઊઠું છું. ભાંગેલાં રમકડાં વચ્ચેથી રસ્તો કરીને ચાલવા મથતા બાળકની જેમ ચાલવાનું મને નથી ગમતું. કોઈ મને પડતો જુએ તેય મને નથી ગમતું. નિમ્મુ, તેજાબની વરાળની જેમ તું મને વીંટળાઈ વળીશ નહિ, સમ્ભવ છે કે હું પાંખ શોધી લાવીશ, તારે માટે ને મારે માટે. મારી આંખ સાબૂત રહેવા દેજે. સીસું ઢાળીને ભરેલાં બીબાંની જેમ હું ભારે થતો જાઉં છું, માટે મને પાંખ શોધવા દેજે… નિમ્મુ, તારી પાસે તો ઘણું કહેવાનું છે, તું બોલ્યે જા – મારી દુષ્ટતા, મારી બર્બરતા, મારી ઉદાસીનતા – તારી આખી યાદી પૂરી કર, હું સાંભળું છું. ડૂબનાર પોતાના ઉગારનારને જ ભેટી પડીને જળસમાધિ લેવડાવે તેવું તું કરીશ નહિ. ડૂબનારાઓનું આલિંગન મને ગમતું નથી, માટે નિમ્મુ, મારા બે હાથ છૂટા રહેવા દેજે, તો જ મને દોઢવું ફાવશે… તું કંઈક સાદી વાત લઈને એમાં તારી જાતને પરોવી દે ને ! ફોટા પરની ધૂળ, ફાડ્યા વગરના કાગળ, બારીના પડદા – રાતે એ ખસેડી નાખીશું, આકાશમાંનું કૃત્તિકાનું ઝૂમખું જોઈશું, ચાલી જતી ટ્રકનું લાલ ટપકું જોઈશું, પછી તારી આંખ ઊંઘથી બીડાઈ જશે, મારા હાથને આધારે તારું માથું. ને મારો હાથ વળી તારાં આંસુથી ભીનો થશે – તારું સ્વપ્ન ને મારી જાગૃતિ… ના, નિમ્મુ, નથી સાંધી શકાતાં એ બે…

'શેઠ, આવવું છે કે ?'

'ક્યાં લઈ જઈશ ?'

'કેમ, તમને નથી ખબર ? તો આ બધું લોક ક્યાં દોડી રહ્યું છે ? ચાલો, બેસી જાઓ.'

ઘોડાગાડી દોડે છે. ચારે બાજુ ટોળાંનો આભાસ છે. ચાબૂક હવામાં વીંઝાય છે, મારા કાન ચમચમી ઊઠે છે. ઘોડો દોડે છે. એના મોઢામાંથી ફીણ ઊડે છે;

વેગ વધે છે. કોઈનો હાથ પૈંડામાં ભેરવાઈને તૂટીને આંટા ફરતો થઈ જાય છે. હાથ પર ઘડિયાળ છે. એ હાથને પકડી લઈને રોકવાનું મન થાય છે, ત્યાં બીજું કશુંક આવીને મારા પગ આગળ આવીને પડે છે – કપાયેલી બે આંગળીઓ. એક પર વીંટી છે, હીરો ચમકે છે, ફાટેલી આંખે મારી તરફ તાકી રહે છે. ધીમે ધીમે હું છિન્ન અંગોથી ઘેરાઈ જાઉં છું. ઘોડાગાડીનો વેગ વધે છે. હું ગભરાઈ જાઉં છું. હાંકનારને કશુંક કહેવા જાઉં છું, પણ ઘોડાના ડાબલામાં મને મારો અવાજ સંભળાતો નથી. હું બહાર નજર કરું છું. દૂર ક્યાંક ચકડોળ ફરે છે, થોડાંક ઝાંખા માણસો ઉપર જાય છે, નીચે આવે છે. ફુગ્ગાઓ ઊડે છે, પિપૂડી વાગે છે; તે છતાં ચારે બાજુ જાણે નરી નિર્જનતા છે. કશીક પારદર્શી દીવાલની બીજી બાજુ આ બધું બની રહ્યું છે. કપાયેલી આંગળીઓ સળવળે છે, જાણે પડખું બદલે છે, હીરાની ફાટેલી આંખ બીડાઈ જાય છે; ચક્રાકારે ફરતો તૂટેલો હાથ દરેક આંટે 'આવ, આવ' નો જાણે અણસાર કરે છે. ડાબલાના અવાજ 'આવું છું'ના પડઘા પાડે છે.

ક્યાંકથી ફૂલો આવીને પડે છે, જાણે માથું પટકી પટકીને મરે છે, ઢળી પડે છે. મારા પગ બંને ઢંકાઈ જાય છે. પાંખડી પર ઝિલાયેલું ઝાકળ મારા પગ ભીંજવી દે છે, ધીમે ધીમે પગ પર ભાર વધતો જાય છે. હું પગ ઊંચો કરું છું. હવાની એક લહેર આવે છે, ફાડી નાખેલા કાગળની કાપલીઓની જેમ ફૂલની પાંખડીઓ ઊડવા લાગે છે, પછી બધું અદૃશ્ય થાય છે. એકાએક ચારે કોર સૂનકાર છવાઈ જાય છે. હું અન્ધકારમાં તાકી રહું છું. ત્યાં ટ્રાફિક સિગ્નલનો લાલ દીવો દેખાય છે, ઘોડાગાડી ઊભી રહે છે ને હું કશું કહ્યા કર્યા વગર ઊતરી જાઉં છું.

રસ્તાની બંને બાજુના લાઇટના થાંભલા પર ધજાપતાકા ફરફરતા હતા. દૂર ક્યાંક બૅન્ડ વાગતું હતું. કશોક સમારમ્ભ હતો. હું ભીડમાંથી રસ્તો કરીને જતો હતો, પણ કોઈનો ચહેરો નોંધી શકતો નહોતો. ત્યાં એક કાળી મોટર સામેના મોટા મકાન આગળ આવીને ઊભી રહી ગઈ. બારણું ખોલીને બે અંગરક્ષક જેવા લાગતા પડછંદ માણસો ઊભા રહી ગયા. અંદરથી કોઈ માણસ નીકળ્યો નહીં, એને બદલે નીકળી સુખડની લાંબી પેટી, એને ઉપાડીને બે માણસ ચાલવા લાગ્યા. કુતૂહલથી હું એ દિશામાં વળ્યો. એ મોટા મકાનમાં દાખલ થયો. હાંડીઝુમ્મર લટકતાં હતાં, માણસોની ભીડ હતી. ત્યાં એકાએક પેલી પરિચિત સુગન્ધ મને ઘેરી વળી. મેં આજુબાજુ નજર કરી. ટોળું દૂર દૂર સુધી ફેલાયું હતું. ત્યાં દૂરથી કોઈ રૂમાલ હલાવીને મને બોલાવી રહ્યું હતું.

'મૃણાલ, ગાંડી જ છે સાવ. આમ દૂરથી તું મને બૂમ પાડે છે, રૂમાલ હલાવીને સંકેત કરે છે તે...'

'કેમ, તને શરમ આવે છે ? તો તો હું ખાસ એવું કરીશ.'

'તારી હઠ તને વહાલી છે કે પ્રેમ?'

'હઠ, મરી જઈશ ત્યારેય હઠ નહિ છોડું. હું ત્યારેય દૂરથી રૂમાલ હલાવીને તને બોલાવીશ.'

મૃણાલ... હું એ દિશામાં આગળ વધું છું. કોઈનો હાથ મારા હાથમાં ભેરવાઈ જાય છે. રબરની ઢીંગલીનો હાથ હોય તેમ એ મારા કોટના ખિસ્સામાં ભેરવાઈ રહે છે, એને ખંખેરીને હું આગળ વધું છું. કોઈની આંખો ચોંટી જાય છે મારા ગાલ પર. એને ઉખેડીને ફગાવી દઉં છું. દીવાલ પર જઈને એ ચોંટી જાય છે, ને પછી તાકી રહે છે.

આ બધાં વચ્ચેથી રસ્તો કરતો હું આગળ વધું છું. મૃણાલ ઊભી છે, હસે છે, રૂમાલ ફરકાવે છે, લુચ્ચાઈભરી બે આંખો – હું જોયા કરું છું. કેટલુંય મને વળગતું જાય છે; એક હાથ ગળે ભેરવાય છે, એને પાસેની ખીંટીએ ભેરવી દઉં છું. આગળ વધું છું પણ મૃણાલ, તું તો ચાલતી જ નથી, હઠીલી મૃણાલ, તું દોડતી નથી... વારુ, હું દોડું છું, આવું છું... નિમ્મુ, તેજાબની વરાળની જેમ તું મને વીંટળાઈશ નહિ, કારણ કે મૃણાલ હઠ છોડતી નથી.

21

પદ્મા, તને....

પદ્મા, હું તને તિરસ્કારું છું. તારા મુખની રેખાએ રેખા મને યાદ છે, કારણ કે એને ભૂંસી નાખવાનો હું પ્રયત્ન કર્યા કરું છું. તારી આંખમાં આંસુ તો છે, પણ સારેલાં આંસુ બહુ હળવાં હોય છે, એ નથી સાર્યાં હોતાં ત્યારે જ બહુ ભારે હોય છે. આથી હું તારી પાસે આંસુ પડાવવા નથી ઇચ્છતો. છો ને રહ્યો આંસુનો ભાર. તું હળવી થઈ જાય તો તો ઊડી જ જાય, ને પદ્મા, હું તો ઇચ્છું છું કે તારે ડૂબી જવું જોઈએ – ખૂબ ઊંડાં જળમાં; પણ ડૂબવાને માટે ભાર જોઈએ.

જાણું છું કે અત્યારે તું નોકરચાકર અને સગાંવહાલાંથી ઘેરાઈને બેઠી છે. સાંજે છ વાગે પેકાર્ડ હાજર શૉપિંગ કે પછી જસ્ટ અ સ્ટ્રૉલ. ઘણી વાર તું તારા સૌન્દર્યની પ્રશંસા સાંભળીને મલકાતી હોય છે. પણ પદ્મા, એ બધી વાત ખોટી છે. તને એમાં રસ નથી તે હું જાણું છું. તારી વયની ધનિક કુટુમ્બની કન્યા જે કાંઈ કરે તે બધું તું ખંતપૂર્વક કરવા મથી રહી છે, જેથી તારી સાધારણતા જ તારું રક્ષાકવચ બને. પણ એ રક્ષાકવચને હું ભેદીશ. ને પદ્મા, અગ્નિ ભયંકર વસ્તુ છે, પૃથ્વી પણ કઠોર છે. જળ જ સારું. મારા હૃદય જેટલું એ કદાચ ઊંડું નહિ હોય, પણ એમાં નિશ્ચિંતપણે ડૂબી શકાય. ડૂબીને તું તળિયે બેસી રહે એમ નથી ઇચ્છતો. તું તરતી તરતી વહ્યે જાય તે જ સારું.

ને દરિયો નહિ પદ્મા, નદી સારી. કાંઠે ઊંચી કરાડ નહીં. મને એ નથી ગમતી. નદીમાં વચ્ચે વચ્ચે પથ્થરો હોય તે સારું. એ પથ્થરો તને ઘડીભર રોકે, તારો એકાદ હાથ ભેરવાઈ રહે, પગ ઘૂમરાતા પાણીમાં નાચવા લાગે, વાળની લટ પાણીમાં પ્રસરે ને એનો કાળો વેગીલો પ્રવાહ હું જોઈ રહું – પછી પાણીનો વેગ વધે, તને એક ધક્કો વાગે, ને મોડું થતું હોય તેમ તું બમણા વેગથી વહેવા લાગે. નદી જ સારી, પથરાળ નદી જ સારી.

કેવી આનન્દની વાત – આખોય વખત ચાલ્યા કરશે તારું ને જળનું કૂજન.

કાન દઈને હું સાંભળ્યા કરીશ. એમાં કોઈને સંદેશો નહિ, કોઈને સમ્બોધન નહીં, આગલી-પાછલી વાતનું સાંધણ નહિ, અવિરત ને અસ્ખલિત કૂજન, જન્મોજન્મની અનિન્દ્રાનેય ઘેનથી પરવશ કરી નાખે એવું કૂજન. પદ્મા, તને પૃથ્વી પર બોલતાં જ નહોતું આવડ્યું. તારી એ ભાષા જ નહોતી. હવે બુદ્‌બુદના ઉદ્‌ગાર તું જલદી શીખી લઈ શકીશ. જળમાં બહુ પ્રશ્નો નથી હોતા, ને તનેય ક્યાં પ્રશ્નો ગમતા હતા ? ચન્દ્ર હોય કે નહિ હોય – એ કાંઈ મહત્ત્વનું નથી. જળને તળિયે બેસવાને બધાં જ મુહૂર્ત સરખાં છે. ના, જળમાં ઊતરતી વેળાએ બે હાથ જોડીશ નહિ, તારાં ચરણ જળની હથેળીમાં ઊંચકાઈ જશે, જળની કાયા તને વીંટળાઈ વળશે, તું જળમાં પૂરી પ્રવેશી જશે, જળ આનન્દના બુદ્‌બુદ પ્રકટ કરશે – એક બુદ્‌બુદ એટલે એક વિશ્વ, જાણું છું, તારામાં ઘણાં વિશ્વ હતાં. એના ધ્રુવ સુધીની મને ખબર છે. હું ક્ષણેક્ષણે તારા વિશ્વનું માપ કાઢતો હતો – મારામાં તારો પ્રલય થઈ શકે કે નહિ તેનો હું ક્યાસ કાઢતો હતો. ખરાબે ચઢેલા વહાણની જેમ નહિ, પણ અક્ષત અખણ્ડ તું મારામાં એકાકાર થઈ જાય... પણ પદ્મા, જળમાં કશો ભય નથી, ને તારે તળિયે બેસી રહેવાની જરૂર નથી. તું જળવિહાર કરતી રહેજે.

ના પદ્મા, હું ખોટું નથી બોલતો. જળને દાંત નથી, નહોર નથી. તું પૃથ્વીની ને પૃથ્વીના લોકોની વાત ભૂલી જા. જાણું છું કે ઘણાય દન્તક્ષત ને નખક્ષત તારી ગુપ્ત કાયાના પર અંકાયા છે. પણ જળની આંગળીઓ ધીમે ધીમે એ બધું ભૂંસી નાંખશે. ફરી તારી કાયા બની જશે સાવ નિષ્કલંક, આ દન્તક્ષત ને નખક્ષત જ તારું રહસ્ય છે એમ તું માનતી હતી. એ રહસ્ય જળને સોંપી દે. જળનું રહસ્ય પારદર્શી હોય છે. તારું રહસ્ય પણ પારદર્શી બની રહો. પદ્મા, આ પૃથ્વી પર આપણું રહસ્ય જ આપણને રુંધે છે, કારણ કે એ રહસ્ય એકલાનું જ હોય છે. જળનું રહસ્ય સર્વવ્યાપી છે. તારામાં રહેલી પૃથ્વીને જળ ગમે તેટલી માંજી નાંખે તોય એ પારદર્શી તો નહિ બને, પણ જળ ધીમે ધીમે પૃથ્વીને ઘસી નાખશે, પછી ત્વચાનો ઢાંકપિછોડો, શિરાઓનો ફાંસો રહેશે નહિ. બે આંખની સાંકડી ગલીનો અન્ત આવશે. પૃથ્વી હોય તો જ પગ, જળમાં પગની જરૂર શી ? આમ તારો ધીમે ધીમે મોક્ષ થશે, ને છતાં રહી જશે તારું કૂજન – કાંઠે કાંઠે કાન દઈને હું તારું એ અવિરત કૂજન સાંભળ્યા કરીશ.

આ સમુદ્ર નથી, એટલે અહીં વડવાગ્નિ નથી. તું નાની હતી ત્યારે તેં બાળકબુદ્ધિથી ધગધગતો સોનેરી અંગારો હાથમાં રમવા લીધો હતો. જિન્દગીભર તારી એ બાળકબુદ્ધિ ગઈ નહીં. ક્યાંક પણ છુપાયેલા અગ્નિને શોધવાની તને

ટેવ છે. તારો એ અગ્નિસંચય (ને તેં બીજો શેનો સંચય કર્યો છે વારુ ?)જળને સોંપી દેજે. વન્ય પશુઓની બચવા વનવાસીઓ ગોળાકારે તાપણું કરે ને વચ્ચે રાતવેળા સૂઈ રહે. પણ અગ્નિ પોતે જ પશુ તેની તો તને ખબર નહિ. તારે હાથે અગ્નિની જિહ્વા પર તારું માંસ મૂકતી રહી. જે અગ્નિને અર્પ્યું તે જળ નહિ સ્વીકારે એમ માનીશ નહિ. પણ અગ્નિ પોતે જ જળમાં લોપ પામશે, ને હવે કટકે કટકે અર્પણ નહિ, એકી સાથે સમસ્તનું નૈવેદ્ય. પદ્મા, જળની અંજલિ કોઈ પણ દાનથીય વિશાળ. તારો કશો શેષ નહિ રહે, જે વધે તેનો હિસાબ, જે નિઃશેષ તેનો કોઈ આંકડો નહિ માંડે. પદ્મા, તું નિશ્ચિંત રહેજે.

ના પદ્મા, તારી રમત તું ભૂલી જઈશ નહિ. ક્રીડા કરવી ને કરાવવી એ તો જળનો સ્વભાવ જ છે. રાતે જળ તારાના પાંચીકા એકઠા કરે ત્યારે પાંચીકા ઉછાળીને રમજે; સૂરજ-ચાંદાના દડા ઉછાળજે; કૃષ્ણનો ખોવાઈ ગયેલો દડો હજી જડ્યો નથી. ખોટી છે કાલીયમર્દનની વાતો; કૃષ્ણ શોધે છે એ દડો. પણ પૃથ્વી પરથી જે જળમાં ગયું તે પૃથ્વી પર પાછું જાય નહિ. પૃથ્વી પરના સૌ ખોઈ બેસે છે કશુંક જળમાં – જો કશુંક ખોવું હોય તો જળમાં ખોઈ નાખવું. શેવાળ તારી આંખોને ઢાંકી દઈને સંતાકૂકડી રમાડશે; હજારો કાંકરાઓ રમતના સાથીદાર બનશે. પવનની લહરી, વૃક્ષોની છાયા, આકાશની નીલિમા – ગોઠિયાઓની ખોટ નથી. જીવવું એટલે જ ક્રીડા – એવું હોય છે જળનું જીવન, માટે તો કહું છું પદ્મા, જળ જ સારું.

પદ્મા, કોણ ઓળખવાનું હતું તારા મર્મને ? જળનો મર્મ ને તારો મર્મ એક છે. જે મર્મ જેટલો પોતાનો વિસ્તાર કરે નહિ તે મર્મને શી રીતે પામે ? આ તારો મર્મ જ પૃથ્વીનો શાપ. શાથી ઘડાયો છે એ મર્મ ? કોઈની લોલુપ નજર, કોઈની આજીજી – પણ પદ્મા, એ બધું ઊણું પડે, ઘણું ઊણું – જળ જ પૂર્ણ. તારા મર્મને જળાકાર કરી નાખ. જળની વાત તું પૃથ્વીની જીભે બોલવા આવી માટે તો તારા પર મને રોષ છે. જળને કાળ નથી, ને તું કાળની ભીંસ વચ્ચે રહેંસાઈ જવા શા માટે આવી ? તારી બે આંખોમાં બે પંખી – એક દિવસનું, બીજું રાતનું. એ પિંજરમાં કેવો કરુણ એનો વિલાપ ! માટે તો કહું છું, છોડી દે દિવસને, છોડી દે રાતને. સૂરજ કે ચાંદો ઊતરી ઊતરીને જળમાં કેટલેક ઊંડે ઊતરવાના હતા ? ને સમય તો ચાંદાસૂરજની પાવડી – એ તો જળ ઉતારી જ લે. પદ્મા, માટે તો કહું છું કે વ્યાપી જા જળમાં.

પદ્મા, પૃથ્વીને કશી સ્મૃતિ નથી, એ તો નક્કર છે, સ્મૃતિને સંઘરવા જેટલું

શૂન્ય એની પાસે ક્યાં છે ? માટે તો પૃથ્વી અન્ધ છે. સૂરજચાંદાની ઉછીની આંખે એ કેટલું જોઈ શકે ? પણ જળ તો સાક્ષાત્ નેત્ર. જળ જોયા જ કરે, જળ નિષ્પલક નેત્ર. જળ જ આપશે આંખ તારી અન્ધ સ્મૃતિને, ને કેટલું બધું ખોઈ નાખ્યું હતું તેં તારી સ્મૃતિમાં ! એ બધું જ તને પાછું મળી જશે. પણ જળમાં કશો લોભ નહિ. બધું જળનું જળમય. પૃથક્ સ્મૃતિ કાંટો બની જાય છે, એની ધારા કેવળ લોહીની ધારા, અગ્નિના સ્ફુલ્લિંગ. પણ જળાકાર સ્મૃતિ કશું કોરું રાખે નહિ, સ્મૃતિ વિના તું કેવી અધૂરી લાગતી હતી ! ને જે આદિ કાળમાં આપણે બે કેવળ જળના તરંગરૂપે સાથે હતાં તેની સ્મૃતિ પણ હજી ત્યાં એવી ને એવી અખણ્ડ છે. કોઈ કોઈને અખણ્ડ રૂપે પામે જળમાં, કારણ કે જળ કદી ખણ્ડિત થાય નહિ, એ સદા વહે. માટે તો કહું છું પદ્મા કે તું વહ્યે જા, જળમાં જળ બની વહ્યે જા.

પદ્મા, તું દ્વિધામાં રહીશ નહિ. જળને હોય છે કશી દ્વિધા ? તેં ઘણા વિકલ્પોનો વિચાર કર્યો, વિકલ્પ આગળ તું અટકી ગઈ. દરેક વિકલ્પ તારું કશુંક હણી ગયો. આથી જ તો મેં જ્યારે તને જોઈ ત્યારે તું હતી કોઈ પ્રાચીન ખણ્ડિત શિલ્પના જેવી. દ્વિધા જ જીર્ણ કરે છે આપણને, એ તારાં અંગને છેદે એ તું શી રીતે સહન કરી શકી ? માટે જ તો તારા પર મને રોષ છે. હું વિકલ્પ બનીને તારી સામે ઊભો રહેવા ઇચ્છતો નથી, કારણ કે હું તને છેદવાનું સાધન માત્ર રહું તો કેવો ન્યૂન બની જાઉં ! જળ વિકલ્પને ડુબાડી દઈને આગળ વધે છે, પણ તું વિકલ્પને સામે જોઈને ફંટાઈ જાય છે – કેટલી વેદના રહી જાય છે પાછળ, તને ખ્યાલ છે ? એ બધી જ વેદના મેં સંઘરી રાખી છે. એથી તો હું તારી આગળ આવીને ઊભો રહ્યો નથી. તારી પાછળ રહી ગયેલી વેદના સંચિત કરવા હું સદા પાછળ રહ્યો છું. એથી જ તો તું મને ઓળખતી નથી. પણ જળ ભાર માગે છે, એ હોય તો જળ આપણને સ્વીકારે છે. તારે એ ભારની શોધમાં જવું નહિ પડે; ને એ મારું અર્પણ નથી, તારી જ વેદનાનો ભાર તને સોંપું છું. પદ્મા, જળ તારી પ્રતીક્ષા કરે છે. કશું જ છોડીને આવીશ નહિ. બાળપણમાં પહેલા દાંત આવ્યા ત્યારે કરડવાની ચળથી તેં તારી જ આંગળીને બચકું ભર્યું હતું તેનું તારી આંગળી પરનું ચિહ્ન સુધ્ધાં લેતી આવજે. ઘરના સૂના મેડા પરના ધૂંધળા ખંધા સંકુચિત પરિવેશની આડશે જીવનનું પ્રથમ ચુમ્બન તારા હોઠ પર જે દાંત બેસાડી ગયું તેના ઘાને પણ સાથે રાખજે. છેતરામણી પ્રતીક્ષા, રસ્તાનો નિર્જન વળાંક, એની રેખાશૂન્યતા તારા ગાલ પર આંસુની જે રેખાઓ આંકી ગઈ તે પણ સાથે લાવજે. ચોરીછૂપીથી જે નામને મર્મસ્થાને રાખીને પોષ્યું ને આખરે એની કઠોરતાથી હૃદયના કોમળ

મર્મને વીંધાવા દીધો તેના ઘાને પણ સાથે લાવજે. વળી વધ્યાં હશે થોડાંક ફૂલ, જે મૂર્તિ પરથી બાજુએ સરી પડ્યાં હશે – જળ એનેય સ્વીકારશે, માટે એની અવગતિ થવા દઈશ નહિ.

તો પદ્મા, આરમ્ભી દે તારો અન્તિમ અભિસાર. ના, ઘાટ નથી, પગથિયાં નથી, નથી કોઈનો ઇશારો – અણસારો. ધીમે ધીમે ઊતરજે; કોઈની આંખોમાં ઊતરતી હોય, કોઈના હૃદયમાં ઊતરતી હોય તેમ નહિ – ભારે હોય છે એનો ઠાઠ પણ પદ્મા, હવે ઠાઠની જરૂર નથી. ઉતારી નાંખ ઝાંઝર, ઉતારી નાખ વસ્ત્ર, ગળામાં હાર નહીં. હાથે વલય નહીં, કાને કર્ણફૂલ નહિ. ના, સૌભાગ્યનું ચિહ્ન સુધ્ધાં નહિ. જળ જ પરમ સૌભાગ્ય, જળની નગ્નતા ને તારી નગ્નતાનો સંગમ થવા દેજે. સૂરજથી સંતાવું ઘટે, ચન્દ્રથી સંતાવું ઘટે પણ જળમાં નર્યો સ્પર્શ. એ અન્તરાય સહે નહિ. તારી નગ્નતા જ તારી કાયાના પ્રવાહની બંકિમ ગતિને પ્રગટ કરશે.

ના પદ્મા, જળમાં નથી એકાન્ત. પાંદડાં પરથી ઝાકળ સરીને વનની વાત કહેશે; વર્ષાની ધારા આકાશને સાગરની વાતો કહેશે; ઓગણપચાસ વાયુનો પ્રલાપ તારે કાને પડશે; દૂરથી મંદિરની ધજાનો તર્જનીસંકેત તું જોશે, સાંજે છેલ્લી શમી જતી પગલીઓ તારા કૂજનને તળિયે ડૂબી જશે – બધો સંસાર થાક્યોપાક્યો તારા કૂજનને ખોળે ઢળવા આવશે. સ્મશાનની રાખ ઊડીને આવશે, એને ટાઢક વળે એવાં બે વેણ કહેજે; કાંઠાનાં વૃક્ષોની ઘટા ઝૂકીને તારું મુખ જુએ તો જોવા દેજે, તું બીજી જ ક્ષણે વહીને દૂર ચાલી જશે, માટે દ્વિધા રાખીશ નહીં. બધો ભાર ધીમે ધીમે ધોઈને જળના કણમાં વિખેરી દેજે, તું જળમાં લય પામશે એટલે હુંય હળવો થઈ જઈશ, પછી જ મારો મોક્ષ, માટે પદ્મા, તું હવે જળમાં ઊતરી જા, જો જળની હથેળી ઝીલી લે છે તારા ચરણ...

22

પંખી

ઓરડામાંનો અરીસો બહારના સૂર્યના કર્કશ ઘોંઘાટનો પડઘો પાડતો હતો. પવન પંખીઓની બીડેલી પાંખ વચ્ચે લપાઈ ગયો હતો. મૃગજળની છાલક ઘરની અંદર પણ જાણે વાગ્યા કરતી હતી. બીજી જ ક્ષણે બાષ્પ બનીને સૌરમંડળમાં ખોવાઈ જવાની હોય તેમ પૃથ્વી સ્તબ્ધ બની ગઈ હતી. સમયનો પારો કોણ જાણે ક્યાં ઢોળાઈ ગયો હતો. એકવચન અને બહુવચનનો ભેદ ભુંસાઈ ગયો હતો. આ નિસ્તબ્ધતામાં એકાએક કશો અવાજ સંભળાયો. એ નિઃશ્વાસ હતો કે ફુત્કાર ? એ તરફ મેં ધ્યાન જ ન આપ્યું હોત પણ એ અવાજ અવિરત ચાલુ રહ્યો. એ અદૃશ્ય અવાજ વધુ ને વધુ નજીક આવતો જતો ચાલ્યો. આ અશરીરી અવાજને શોધવો ક્યાં ? એ કોઈ અન્ય નક્ષત્રચારીનો અવાજ હશે ?

સૂર્ય મ્લાન થતો લાગ્યો. કશાકનો પડછાયો વિસ્તરતો જતો હોય એવું લાગ્યું. એ કોઈ અન્ય પરિમાણનું સત્ય હશે ? મારા ઘર સાથે ઊંચકાઈને હું કોઈ બીજા જ લોકમાં તો નથી ફેંકાઈ ગયો ને ? બહાર ભયભીત દૃષ્ટિએ નજર કરી તો બધું બદલાઈ ગયેલું લાગ્યું. ઘર પાસેનો પરિચિત લીમડો તોતિંગ આકાર ધારણ કરીને ઊભો હતો. બારીની પાળ પર ચાલતી કીડીની આંખો મણકા જેવી મારી સામે તાકી રહી હતી.

ત્યાં એકાએક કશાકની ઝાપટ વાગી અને મારી આંખો બંધ થઈ ગઈ. થોડી વાર તો જાણે હું સાવ ભાન ખોઈ બેઠો. પછી આંખો ખોલીને જોયું તો બારી આખી કોઈ આકારથી ઢંકાઈ ગઈ હતી. ઘરમાં આજ સુધી નહીં જોયેલો એવો વિચિત્ર પ્રકારનો અન્ધકાર છવાઈ ગયો હતો. ખરું જોતાં એને અન્ધકાર નહીં કહેવાય, ધુમ્મસ પણ નહીં કહેવાય. બધું દેખાતું હતું, પણ પદાર્થોના પર કોઈ મેલા રંગનું પોતું ફેરવી દીધું હોય એવું લાગતું હતું.

બારીમાંનો એ આકાર ધબકતો હતો. મેં નજર ઠેરવીને જોયું તો બે પગના

પંજા દેખાયા. આંકડાની જેમ વાળેલા પાંચ તીક્ષ્ણ નખ દેખાતા હતા. એ બિલકુલ સ્થિર હતા. મારી દૃષ્ટિ હું એના પરથી ખસેડી શકતો નહોતો. ચારે તરફ બીજા કશાનો અણસાર સુધ્ધાં વર્તાતો નહોતો. જાણે આખી પૃથ્વી પર એ આકાર અને હું જ માત્ર રહી ગયા હતા. મંજુ નહીં તો રોજ મને કાંઈનું કાંઈ પૂછીને પજવતી હોય, પવનથી બારી અથડાતી હોય, ક્યાંક સરાણિયાની સરાણ ફરવાનો અવાજ આવતો હોય, બરફના ગોળાવાળાની ઘંટડી સંભળાતી હોય. પણ આ તો અરીસો સુધ્ધાં અલોપ થઈ ગયો હોય તેમ લાગતું હતું.

ત્યાં મેં જોયું તો બધું ખરતું લાગ્યું. ધરતીકંપથી મકાન ભોંયભેગું થાય અને ઈંટ ચૂનો ખર્યા કરે તેમ બધું એમાં ઢંકાઈ જતું લાગ્યું. જાણે આખું આકાશ રજ રજ થઈને ખરતું હતું. મણકા જેવી આંખોવાળી લાલ તગતગતી કીડીઓ એકએક કણ લઈને હારબંધ ચાલી જતી હતી. ઘડીભરમાં હું આ કીડીઓથી ઘેરાઈ જઈશ એવું મને લાગ્યું. ત્યાં પેલો આકાર સહેજ ખસ્યો. એના ખસવાની ઝાપટ વાગવાથી કીડીઓ જાણે એક ફૂંકે ક્યાંની ક્યાં ફેંકાઈ ગઈ. હું પણ ક્યાંક ફંગોળાઈ ગયો. મને મારી આજુબાજુ દીવાલો દેખાતી નહોતી. પણ થોડેક દૂર કશુંક તગતગતું દેખાતું હતું. એ શું હશે તે હું એકદમ કળી શક્યો નહીં. પછી નજર સ્થિર કરીને જોયું તો એ કોઈકની આંખ થોડી થોડી વારે ફરકતી હતી. સમયનું માપ જાણે એ આંખના પલકારાથી જ નીકળતું હતું. એ આંખથી દૂર ક્યાંક સરી જવું જોઈએ એવું મને થયું. હું સહેજ હાલ્યો કે તરત જ પંજો હાલ્યો અને ઊંચો થયો. હું ફરી જાણે જમીનમાં જડાઈ ગયો.

હજી મારી આંખની પાંપણ હું ઉઘાડબંધ કરી શકતો હતો. આ ભયથી બચવાનો એક જ ઉપાય હતો. મેં આંખ બંધ કરી દીધી. ઝાંખી થઈ ગયેલી એક છબિને નજર સામે જોઈ. એ દૂર હતી. પણ હતી તો એ જ, હું લગભગ બોલી ઊઠવા ગયો – પદ્મા ! એણે જાણે એ ન બોલાયેલો સાદ સાંભળ્યો હોય તેમ એની આંખો મને શોધવા લાગી. અમારી વચ્ચે કેટલું અન્તર હતું તે મને સમજાતું નહોતું. મેં એની તરફ ડગલું ભરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પગ જાણે રેતીના ઢગલામાં દટાઈ ગયા હતા. ડગલું ભરવા છતાં પગ ત્યાંના ત્યાં જ પડતા હતા. પદ્માના હોઠ હાલતા હતા. એ કશુંક કહી રહી હતી. અમારી વચ્ચે તો કેટલાય માણસોનું ટોળું હતું. આથી ઘણી વાર દૃષ્ટિનો દોર તૂટી જતો હતો. પદ્મા, મેં નહોતું કહ્યું કે મારી આંગળીમાં ગૂંથેલી તારી આંગળી છોડીશ નહીં. જો એવું થશે તો વિખૂટા પડી જઈશું. પણ પદ્મા, તારી હઠ –

હું ડગલાં ભર્યે જ ગયો અને મારો શ્વાસ ખૂટવા લાગ્યો. જો સહેજ ઊભો રહી જઈશ તો પદ્મા ખૂબ દૂર નીકળી જશે ને પછી તો સાવ ખોવાઈ જ જશે એ વિચારે હું શ્વાસ લેવા થંભ્યો નહીં. ત્યાં પદ્માના મુખ પર સ્મિતની ચમક દેખાઈ. એણે મને ઓળખી કાઢ્યો હશે ને તેથી જ એ રાજી થઈ હશે એમ મેં માન્યું. પણ એ તો એકાએક ઊભી રહી ગઈ. મેં હાથ લંબાવ્યો ને ત્યારે જ મને ખબર પડી કે એનો હાથ એક બીજા હાથમાં જઈ પડ્યો. પછી એણે પીઠ કરીને વિરુદ્ધ દિશામાં ચાલવા માંડ્યું. એની સાથે કોઈક હતું. મારા પગ થંભી ગયા. રેતી જાણે મને ગળી જવા લાગી. મેં ન છૂટકે આંખો ખોલી. ઘડીભર તો મેં પદ્માની આંખોને જ મારી સામે જોઈ, એનો હાથ જ મારી તરફ લંબાયેલો હોય એવું મને લાગ્યું. એથી કાંઈક વિશ્વસ્ત બનીને હું આગળ વધવા ગયો ને બધી ભ્રાન્તિ સરી પડી. પેલી રાતી કિનારાવાળી આંખે પલકારો માર્યો, દિશાઓ હાલી ઊઠી. પદ્મા ક્યાંક હસતી હતી. એના હાસ્યનો રણકાર ચારે બાજુ ગાજી ઊઠતો હતો. વચ્ચે વચ્ચે એ કાંઈક બોલતી હતી, પણ એ શબ્દો તરત જ એના હાસ્યના રણકારમાં ખોવાઈ જતા હતા.

ઘડીભર હું બધું ભૂલી ગયો. પદ્માને જોઉં છું, પણ નથી હોઠ, નથી નાક, નથી કપાળ. નરી બે આંખો. એ બે આંખો સરી પડે છે, એની પાછળ બીજી બે આંખો – આંખો રેલાઈ જાય છે ચારે બાજુ. હું મારા હાથથી એને ઢાંકી દેવા જાઉં છું. ત્યાં ફરી પદ્માનું હાસ્ય રણકી ઊઠે છે. એ છેક કાન પાસે આવીને બોલી ઊઠે છે : એમ હું હાથ નહીં આવું. એ 'નહીં આવું' 'નહીં આવું'ના પડછંદા મારા કાનમાં ગાજી ઊઠે છે. એ પડછંદાની જ બની છે હવા, એ પડછંદાનું જ બન્યું છે આકાશ.

એકાએક પેલો આકાર લઘુકાય બનીને મારી પાસે સરે છે. પંખી જેવી એની ચાંચ છે, વાઘ જેવા એના નખ છે. આંખો રાતા અંગારા જેવી તગતગે છે. મારી છાતી પર એ બેઠું છે. મારા એકએક શ્વાસને ચાંચમાં લઈને ચણે છે. જીવનભરના મારા બધે વેરાયેલા શ્વાસ એની ચાંચ આબાદ ઝડપી લે છે. પદ્મા, તું જે ઉષ્ણ નિઃશ્વાસથી દાઝીને ભાગી ગઈ હતી તે પણ એની ચાંચમાં ઝડપાઈ ગયો. હું જાણે વજન વગરનો થતો જાઉં છું. મને ઊડી જતો રોકી રાખવા એણે એનો પંજો મારા પર દાબી રાખ્યો છે. ક્યાંક ઊંડે ઊંડે એની ચાંચ કશુંક શોધી રહી છે. મારી પદ્માકાર ચેતનાનો તણખો એની ચાંચમાં પકડાતો નથી. એ તણખો મારી આંખમાં લપાઈ ગયો છે.

ઘર તો આખું ભરાઈ ગયું છે. રાજેન્દ્ર સિગાર ફૂંકતો બેઠો છે. માલા શરબત પીતાં પીતાં અશોક સામે જોઈ રહી છે, લીલા માલાને કશુંક કહી રહી છે પણ માલાનું એ તરફ ધ્યાન નથી. કોઈક મને ઉદ્દેશીને બોલી રહ્યું છે અને ક્યાંક બેઠા બેઠા હું એનો જવાબ આપું છું તેય મને સંભળાય છે. મને લાગે છે કે પદ્મા પણ આટલામાં જ કયાંક હશે. એને શોધતો જ હતો ત્યાં બારણું ખૂલે છે ને પદ્મા આવે છે, મીઠું હસે છે. 'સૉરી ફોર બીઈંગ લેઇટ.' વાતો ચાલે છે, રંગબેરંગી ફુગ્ગા ઊડે છે. હાંડીઝુમ્મર હાલે છે. દીવાલ પર એની ભાત નાચે છે. ત્યાં પદ્મા એની મીઠી હલકથી ગાય છે. ક્યાંક બેઠેલા મને પૂછે છે; 'ગીત ગમ્યું ?' હું મારો અવાજ સાંભળું છું ને એ અવાજને આધારે મને શોધવા મથું છું. પણ ક્યાં છે મારી આંખો...

પંખીની ચાંચ હવે મારી આંખને ખોતરે છે, પણ એ તો જાણે આંખોનો ઊંડો સાગર. એક આંખ ચૂગે અને વળી બીજી આંખ ફૂટે, એની છીપમાં ત્રીજી આંખ. છીપ ખૂલે, આંખ ઊઘડે, ચાંચ ચૂગે ...

માલાના હાથમાંનું શરબત ઢોળાય, લીલાની જીભ દાંતથી ચવાઈ જાય, અશોકના હોઠ સિગારેટથી દાઝે, ક્યાંક મારી ઊધરસનો અવાજ હું સાંભળું, પણ પદ્માકાર ચેતનાનો તણખો લઈને મારી આંખ ભાગે, સૂરજનાં વન વીંધીને ભાગે, બ્રહ્માના પ્રહરને થંભાવીને ભાગે...

23

એકદા નૈમિષારણ્યે

'એકદા નૈમિષારણ્યમાં એક ઋષિ હજારો વર્ષનું તપ તપતા બેઠા હતા. એમના મુખ પર બ્રહ્મતેજ હતું. આધિવ્યાધિઉપાધિના ત્રિવિધ તાપથી સંતપ્ત આ જગતમાં એ ઋષિ જાણે શીતળતાના દ્વીપ જેવા હતા. એમની આજુબાજુનાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં ખરતી વખતે નિઃશ્વાસ નાખતાં ન હતાં; પુષ્પોને મુખે જાણે અશ્રુત ધ્વનિથી ઋચાગાન થતું હતું.' બોલતાં બોલતાં એને લાગ્યું કે એની કલ્પના બહેકવા લાગી હતી. શ્વાસ ખાવા થંભ્યો હોય એમ અટકીને એણે સામે બેઠેલી નારીના તરફ જોયું. એની આંખની કિનાર સૂજીને લાલ થઈ ગઈ હતી. આંસુ પાંપણની કિનારે ચમકી રહ્યાં હતાં. એનો દીર્ઘ ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ એ સાંભળી શકતો હતો. એ આધેડ વયની નારીનો ચહેરો વેદનાને કારણે કંઈક કદરૂપો લાગતો હતો. એણે ફરી શરૂ કર્યું, 'એક વાર એવું બન્યું કે શ્રાવસ્તી નગરીના કોટ્યાધિપતિ શ્રેષ્ઠી પરમાનન્દદાસ સમુદ્રયાત્રાએ ગયા તે ગયા, પાછા વળ્યા નહીં. એ વાતને બાર બાર વર્ષોનાં વહાણાં વાયાં હતાં, પણ પરમાનન્દદાસની ભાળ લાગી ન હતી. કેટલાય સૂર્ય તપ્યા પણ શેઠાણી રત્નલક્ષ્મીની આંખનાં આંસુ સુકાયાં નહીં. દર વર્ષે વર્ષાનાં ઘેરાતાં વાદળ સાથે રત્નલક્ષ્મીના હૃદયમાં એથીય ઘેરાં વાદળો છવાય, પણ એ પછી શરદનો ચન્દ્ર અજવાળાં વેરે નહીં. તેમાં વળી ભગવાન રૂઠ્યા, પુણ્ય ખૂટ્યાં, પૂર્વજન્મનાં પાપ નડ્યાં ને એવું બન્યું કે શેઠાણી વેદનાથી મૂર્છિત થઈને પડ્યાં. એમનો એકનો એક દીકરો એક દિવસ અલોપ થઈ ગયો, શોધાશોધ ચાલી, પૈસો પાણીની જેમ વહેવડાવ્યો પણ ક્યાંય પત્તો ખાધો નહીં. હવે કરવું શું ? જોષીઓને તેડાવ્યા, કુંડળી માંડી. જોષીઓ ખોટું આશ્વાસન આપીને ધન લઈને વદાય થયા. ભૂવાઓ આવ્યા, મેલી વિદ્યા જાણનારા આવ્યા. બધા જ શેઠાણીને આશ્વાસન આપે છે, પણ પતિ કે પુત્ર કોઈનાય મુખનું દર્શન થતું નથી. દાસદાસી અને આશ્રિતોથી ભર્યા ભર્યા ઘરમાં કેવળ વેદનાનો હાહાકાર વ્યાપી

ગયો છે. શેઠાણીની આંખનું તેજ ઓસરવા લાગ્યું છે. ભગવાનને ચરણે ઢળીને પ્રાર્થના કરે છે; 'ભગવાન આંખનું તેજ લઈ લો તે પહેલાં એક વાર મારા કનૈયાકુંવરનું દર્શન કરાવો.' દિવસ વીતે, રાત વીતે પણ શેઠાણીના મહેલ સૂનાસૂના, આંગણું સૂનું સૂનું, હૃદય સૂનું સૂનું.'

'એવામાં કોઈ સિદ્ધ પુરુષ શ્રાવસ્તી નગરીમાં આવી લાગ્યા. નગર બહાર જીર્ણ શિવાલય પાસે એમણે વાસ કર્યો. શેઠાણી રત્નના થાળ ભરીને એમની પાસે દોડ્યાં. ગદ્‌ગદ્ કંઠે પ્રાર્થના કરી : 'મારા દીકરાની ભાળ આપો, એનું મુખ દેખાડો.' સિદ્ધ પુરુષે આંખો ખોલી નહીં. ધૂળમાં આંગળીથી રેખા દોરી, દિશા ચીંધી. એનો મર્મ કોઈને સમજાયો નહીં. સિદ્ધ પુરુષના શિષ્યે કૃપા કરીને એનું રહસ્ય સમજાવ્યું : 'ઉત્તર દિશામાં સાત દિવસ અને સાત રાત ચાલશો એટલે નૈમિષારણ્ય આવશે. ત્યાં એક વિશાળ વટવૃક્ષની ઘટા નીચે એક ઋષિ હજાર વર્ષથી તપ તપતા બેઠા છે ત્યાં કશું પૂછશો નહીં, એમનો તપોભંગ કરશો નહીં. ધીરજથી રાહ જોજો, તમારું સદ્‌ભાગ્ય હશે તો ઋષિ ભાળ આપશે.'

શેઠાણી તો તરત રસાલો લઈને નીકળી પડ્યાં. તાપતડકો વેઠ્યો, ગાઢ અરણ્ય આવ્યું. ઋષિનાં દર્શન થયાં. કશું બોલ્યાચાલ્યા વગર શેઠાણી ઋષિના મુખ તરફ મીટ માંડીને બેઠાં. શેઠાણીનું ભાગ્ય ખૂલ્યું. દશમે દિવસે ઋષિ બોલ્યા : 'પશ્ચિમમાંથી તારો દીકરો પુષ્ય નક્ષત્ર બેસતાં આવશે. પણ તું એને ઓળખી શકશે તો એ ઘરમાં પ્રવેશશે. તું નહીં ઓળખી શકે તો એ ફરી અલોપ થઈ જશે.' શેઠાણી તો હરખથી ઘેલાં ઘેલાં થઈ ગયાં.

આટલું બોલીને એ એકાએક થમ્ભી ગયો. એ એકાએક ચેત્યો : 'અરે, આ હું શું કરી રહ્યો છું ? આ બાઈનો દીકરો પાછો આવશે એવું જૂઠાણું હું શા માટે કહી રહ્યો છું ? દયા લાવીને કોઈને જૂઠું કહી શકાય ? એ તો જુહૂના દરિયામાં ડૂબી ગયો છે તે હું ક્યાં નથી જાણતો ? આ બાઈના પતિએ નાસી જઈને બીજી સ્ત્રી સાથે દક્ષિણના એક શહેરમાં નવો સંસાર માંડ્યો છે તેય હું ક્યાં નથી જાણતો ? પણ જેને સત્ય નથી ખપતું. અસત્ય જ જેનો આધાર, એવા લાચાર તેને હું શું આપું ?'

એ નારીએ પૂછ્યું : 'કેમ અટકી ગયા ? પછી શું થયું ? ઝટ ઝટ કહો ને !' આ દુરાગ્રહથી એ ધૂંધવાયો ને ફરી એણે આગળ ચલાવ્યું, ' શેઠાણી હરખાય પણ બીજી જ પળે વિચારમાં પડ્યાં : ' આટલાં વર્ષો વીત્યાં, હવે કોણ જાણે કેવા હશે એના વેશ ? એ જુવાન થયો હશે. રમતમાં ઘૂંટણ છોલાયેલા તેના

ચિહ્ન સુધ્ધાં રહ્યા નહીં હોય, હું ઓળખીશ શી રીતે ?' શ્રોતા નારી તરત બોલી ઊઠી, 'અરે, મા તે કાંઈ દીકરાને નહીં ઓળખે, મારો દીકરો પાછો આવે તો હું એક નજરે જ એને ઓળખી કાઢું. એનું માથું સૂંઘું, એને મોઢે હાથ ફેરવું...'

એ નારી બોલતી જ ગઈ, કેમ જાણે એનો દીકરો મોઢામોઢ નહીં ઊભો હોય ! એ ફરી પોતાની જાત પર રોષે ભરાયો. આવી વાત મેં માંડી જ શા માટે ? હવે આ બધું ઝટ સંકેલી લઉં અને અહીંથી ભાગું. વાત જલદી જલદી પતાવી દેતાં એણે કહ્યું, 'શેઠાણી ઘડીભર તો વિમાસણમાં પડ્યાં. પછી તરત એમને યાદ આવ્યું. એમના દીકરાના એક હાથની ટચલી આંગળી સહેજ ટૂંકી હતી. આ યાદ આવતાં એ તો ખુશ થઈ ગયાં. પછી તો શ્રાવસ્તી જઈને શેઠાણી ગવાક્ષમાં જ બેઠાં છે, મીટ માંડીને પ્રતીક્ષા કરે છે. પછી પુષ્ય નક્ષત્ર બેઠું. ત્યાં એક દિવસ એક જુવાન આંગણામાં આવીને ઊભો, નોકરો તો એને હાંકી કાઢતા હતા ત્યાં શેઠાણી દોડ્યાં. એ જુવાનનો હાથ હાથમાં લીધો. ટચલી આંગળી જોઈને એ જુવાનને ભેટી પડ્યાં. આટલે વર્ષે દીકરો પાછો આવ્યો. ઉત્સવ ઉત્સવ થઈ રહ્યો.' આટલું બોલતાં એકાએક જાણે પેટમાં ગાંઠ પડી હોય ને શૂળ ઊપડ્યું હોય એવું એને લાગ્યું. એને શરીરે પરસેવો વળી ગયો. એ એકદમ ઊભો થઈ ગયો. ઘડિયાળમાં જોઈને બોલ્યો : 'અરે દસ વાગી ગયા. ઘરે રાહ જોતાં હશે, તો સાંભળ્યું ને તમે, બધાં સારાં વાનાં થશે, તમારો હેમન્ત પાછો આવશે...' આગળ કશું બોલ્યા વિના એ ઝટઝટ દાદર ઊતરી ગયો. પરસેવાથી એનું શરીર ઠંડું થઈ ગયું. એકાએક એની શક્તિ જાણે ઓસરી જતી હોય એવું એને લાગ્યું. પેલો ટૂંકી ટચલી આંગળીવાળો કોઈ બનાવટી આદમી પણ કેમ નહીં હોય, આટલું ધન મેળવવા કોઈ શું ન કરે ? આ માણસજાત તે કેવી ? – એવી ગાળો દેતો એ ઘરે પહોંચ્યો ને બારણામાં જ ફસડાઈ પડ્યો. એની પત્ની દીવો લઈને નીચે આવી. એની આ સ્થિતિ જોઈને ચિન્તાતુર થઈને બોલી ઊઠી; 'ક્યાં ગયા હતા ? હું તે તમને ક્યાં શોધું ? અને આ શું થયું છે તમને ? જુઓ ને, શરીર તો કેવું ઠંડું પડી ગયું છે !' એ ખુરસીમાં માંડ માંડ બેઠો. એણે કહ્યું; 'કશું થયું નથી, કશું થયું નથી.' પણ એની પત્ની માને તો ને ! એ પાછી બોલવા લાગી : 'મેં તો કેટલીયે વાર કહ્યું છે કે આ ગામમાં તો ઘણી બધી ડાકણ છે. જુઓ ને, કેવી નજર લાગી છે ! તમારી આંખો જ જુઓને, જરા બોલો તો ખરા, ક્યાં ગયા હતા ? કોણ ભેટી ગઈ હતી ?' એ ફરી જવાબમાં બોલ્યો : 'કશું થયું નથી, કશું થયું નથી...'

એની પત્નીએ નજર ઉતારી. એણે સંતાડેલી ગુપ્ત વાતનો તાગ કાઢવા શું

કરવું તે વિચારતી તે બેઠી. તેના મુખ પરની મૂંઝવણ જોઈને એ વધારે અકળાયો. થોડી વાર તો એ આંખો બંધ કરીને બેસી રહ્યો. ઘડીભર એણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી. એણે ઉપજાવી કાઢેલા પેલા નૈમિષારણ્યના ઋષિને પ્રાર્થના કરી : 'આ બધું મૃગજળ જેવું મિથ્યા કરી નાખો, સત્યનું વજન અમ માનવોથી સહ્યું જતું નથી. બધું મિથ્યા કરી નાખોને.' એની પત્નીનો આધાર લઈને એ પલંગ પર જઈને સૂતો. પત્નીએ બે-ચાર કડવાં ઓસડ પીવડાવ્યાં તે પીધાં. પછી આંખ બીડીને એ સૂતો. તન્દ્રામાંય ફરી ફરી એને પ્રશ્નો સંભળાયા : 'મારો દીકરો ક્યારે મળશે ? તમને આ થયું છે શું ? તમે ક્યાં ગયા હતા ? બોલો, બોલો, બોલો...' એ તન્દ્રામાં જ બબડતો રહ્યો : 'કશું થયું નથી, કશું થયું નથી.'

મોંસૂઝણું થયું હશે. એની આંખો ખુલ્લી જોઈને એની પત્નીએ પૂછ્યું : 'હવે કેમ છે ?' એણે ટૂંકો જવાબ વાળ્યો : 'સારું લાગે છે.' એટલે પત્નીએ ફરી જીદ પકડી : 'તો હવે બોલો, કોણ ભેટી ગઈ હતી તમને ? તમે તો સાવ ભોળાભટુક છો. કોણે કામણ કર્યું હતું તમારા પર ?' એ ફરી બોલ્યો : 'કશું થયું નથી, કશું થયું નથી' પણ એની પત્નીની આશંકાભરી દૃષ્ટિએ જોઈને એને લાગ્યું કે આ 'કશું નથી'માંથી જ કશું ઉપજાવવું પડશે. તો જ એની પત્નીને સંતોષ થશે. ફરી એ કથાઓના વન નૈમિષારણ્યમાં પેઠો ને બોલવા લાગ્યો : 'એકદા નૈમિષારણ્યને વિષે એક ઋષિ રહે. હજારો વર્ષોનું એમનું તપ. ચારે બાજુએ એમનો મહિમા ભારે. એમના અજબગજબના ચમત્કારોની અનેક વાતો ચાલે. હવે વાત એમ બની કે ચન્દ્રપુર નગરીમાં એક સુખી દમ્પતી રહે. એ જોડું જોઈને બધાંની આંખ ઠરે. બન્ને જુવાન વયનાં, જાણે કામદેવ અને રતિ. પત્ની તો પતિની છાયા જેવી. જ્યાં પતિ ત્યાં પત્ની. ઘડીનો વિરહ નહીં. એ જુગલમૂર્તિ જોઈને આખું નગર સુખ પામે.

ત્યાં નગરમાં એક દિવસ એક યોગી પુરુષ આવ્યા. મોઢા પર તેજ લખલખે. નગર આખું એમને જોવા ઊમટ્યું. યોગીરાજ રાજમાર્ગે થઈને જતા હતા. પતિપત્ની ઝરૂખામાં ઊભા ઊભા જોતા હતા. પતિ કાંઈ કહેતો હતો ને યોગીરાજને જોવામાં નિમગ્ન પત્નીએ હોંકારો નહીં પૂર્યો. પતિ રિસાયો. ધડધડ દાદર ઊતરી, બંધ કમાડ ખોલી ચાલ્યો ગયો. પત્ની હાંફળીફાંફળી દોડી પણ લોકોની ભીડમાં એના પતિને ક્યાં ખોળે ? એને તો ઘડીભર ચેન નથી. ચરણ થાકી ગયા છે. આંખે અંધારાં વળ્યાં છે. એ એકલી મધરાતે પેલા યોગીરાજ બેઠા હતા ત્યાં ગઈ, કહ્યું : 'યોગીરાજ, તમે સાચા યોગી હો તો મારા પતિને પાછા લાવી આપો.'

યોગીરાજે કહ્યું : 'બેન, ધીરજ રાખ, બેસ. જો, હું તને કહું તે સાંભળ. હું તમારા પૂર્વ જન્મની વાત જાણું છું. ગયા જન્મમાં તારા પતિ હતા ઋષિ સુભદ્ર અને તું હતી રાજકન્યા રત્નમાલા. સહિયરો સાથે તું એક દિવસ વનવિહાર કરવા ગઈ ત્યાં બધાંથી છૂટી પડી જઈને તું આ ઋષિ તપ કરતા હતા ત્યાં જઈ પહોંચી. બેબાકળી બનીને તું ચીસ પાડી ઊઠી. ઋષિનો તપોભંગ થયો. એણે તને જોઈ. એઓ મોહિત થયા. તમારી બન્નેની દૃષ્ટોદૃષ્ટ મળી. થવા કાળ તે થયું. પછી તો વાજતેગાજતે લગ્ન થયાં. રાજપાટ ભોગવ્યાં. એક વાર તેં પતિને પૂછ્યું : 'આવતે જન્મે આપણે જ પતિપત્ની ખરું ને ?' ત્યારે તારા પતિએ કહ્યું : 'હા, એમ જ થશે. પણ મારે મારું અધૂરું તપ પૂરું કરવું પડશે, એ પૂરું થતાં જ આપણે ફરીથી મળીશું. તું ધીરજ રાખ. પાંચ વરસ પછી સૂર્ય દક્ષિણનો થાય ત્યારે આ નગરીથી પચાસ જોજન દૂર આવેલા અરણ્યમાં જજે. ત્યાં એક જીર્ણ શિવાલય પાસે એક ઋષિ તપ તપતા હશે. એને જો તું તરત ઓળખી કાઢશે તો એઓ તરત આંખો ખોલી નાખશે અને તને ભેટી પડશે. જો ઓળખવામાં સહેજ વિલમ્બ થશે તો વળી એક જન્મની રાહ જોવી પડશે.' એ આ બોલતો જ હતો ત્યાં કોઈએ બારણું ઠોક્યું, પત્ની સફાળી દોડી, બારણું ખોલ્યું, જુએ છે તો કોઈ સ્ત્રી બેબાકળી ઊભી છે. અંદર આવીને એણે પૂછ્યું, 'હેમન્ત અહીં આવ્યો છે ? મારી સહેજ આંખો મળી ગઈ ત્યાં કોઈએ બારણું ઠોક્યું હોય એવું મને લાગ્યું. બારણું ખોલીને જોઉં છું તો રસ્તા પર થઈને કોઈ ચાલી જાય છે. મેં એને તરત ઓળખી લીધો. એ જ ચાલ, એ જ છબિ, હું એની પાછળ દોડી. એ આ તરફ વળ્યો, અહીં આવ્યો છે મારો હેમન્ત ?' એ ઘડી ભર જોઈ રહ્યો. પછી એણે કહ્યું : 'બેસો, હું કહું તે સાંભળો. એકદા નૈમિષારણ્યે –'

24

અગતિગમન

ઘરેથી નીકળતાં જ મને લાગ્યું કે મોડું થઈ ગયું હતું. ઉતાવળ કરવા જઈએ તેથી જ મોડું થઈ જાય છે એનો અનુભવ આ પહેલાં મને થઈ ચૂક્યો છે. પણ હું ગભરાટિયા સ્વભાવનો માણસ છું. પરગામ જવું એ મારે માટે તો એક આફત છે. હું ગાડી આવવાના એક કલાક પહેલાં જ સ્ટેશને પહોંચી જાઉં છું. પછી બુક સ્ટૉલ પર ચોપડીઓ જોવામાં પડ્યો હોઉં છું અને ગાડી આવી જાય છે ને હું હાંફળોફાંફળો જગ્યા મેળવવા દોડું છું. આજે સવારે ઊઠીને ઘડિયાળમાં જોયું તો સાડા પાંચ થયેલા. ઘડિયાળ સાથે મારો મેળ કદી ખાધો નથી. રેડિયો સાંભળવાની મને ટેવ નથી. પણ દેશ આખો તો સરકારી સમય પ્રમાણે ચાલે છે. મારી બારીમાંથી ટાવરનું ઘડિયાળ દેખાય છે. પણ એક સવારે એના એક કાંટા પર એક અજાણ્યા પંખીને જોઈને હું છળી મર્યો હતો. કાંડા ઘડિયાળ હું રાતે પણ પહેરી રાખું છું. પણ આજકાલ એ લોકો આંકડો લખવાને બદલે માત્ર ટપકાં મૂકે છે. આથી થયેલા સાડા છ, પણ મને દેખાયા સાડા પાંચ. ઊંઘ નો'તી આવતી તોય એક કલાક બાકી છે એમ માનીને પડ્યો રહ્યો. ત્યાં બારીમાંથી પ્રભાતની ટશર દેખાઈ ને હું સફાળો ઊભો થઈ ગયો. ઉતાવળમાં રેઝરમાં બ્લેડ મૂકવી જ ભૂલી ગયો ને દાઢી કરવા માંડી. ગરમ ચા પીવા જતાં જીભ દાઝી ગઈ. મોજાં ઊંધાં પહેર્યાં. તાળું વાસવા જતાં યાદ આવ્યું કે ચાવી તો અંદર રહી ગઈ છે. મને થયું : આજની સાડા સાતની બસ જરૂર હું ચૂકી જવાનો, પણ બસ સ્ટૉપ પર પહોંચ્યો ત્યાં જ એક બસ આવી. કયા રૂટની હતી, ક્યાં જવાની હતી, એ જોવાનો સમય જ ક્યાં હતો ! છતાં જરા દ્વિધા તો થઈ : જાઉં કે ન જાઉં ? ત્યાં તો લોકોના ધક્કાએ જ મને બસમાં ચઢાવી દીધો. બસમાં ભીડ એટલી હતી કે પાસેના માણસની પીઠ જ હું જોઈ શકતો હતો. બસ ચાલવાની ગતિનો અનુભવ થતો નહોતો. મારી દરરોજની બસના પરિચિત માણસોનો અવાજ સાંભળવાનો

પ્રયત્ન કર્યો, પણ મને એક અસ્પષ્ટ ગણગણાટ સિવાય કશું સંભળાતું નહોતું. મનમાં રહી રહીને શંકા થયા કરતી હતી : ખોટી બસમાં તો નથી ચઢી ગયો ને ! બારી પણ દેખાતી નહોતી. આથી દિશા નક્કી કરવાનું પણ મારે માટે અશક્ય હતું. પણ સવાલ તો માત્ર પિસ્તાળીસ મિનિટનો જ હતો ને ! આમ હું વિચારતો હતો ત્યાં જ પાછળથી ધક્કો વાગ્યો ને ગભરાટના માર્યા મેં આંખો બંધ કરી દીધી. થોડી વાર રહીને મેં આંખો ખોલી તો હું એક સીટ પર બે જણની વચ્ચે ચપોચપ ગોઠવાઈ ગયો હતો. મેં એ બંને વ્યક્તિઓને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બારી પાસેની વ્યક્તિનો હાથ મારી સાથળ પર પડ્યો હતો. એ હાથની ચામડી તગતગતી હતી. એના પર જાંબુડી રંગની ઝાંય પડતી હતી. એનો હાથ જોતાં એ વ્યક્તિ સ્થૂળ હશે એવું મને લાગ્યું. પણ એનો હાથ ફૂલી ગયેલો હોય એવું લાગતું હતું. બારીના કાચમાં, મેં સહેજ ડોક ફેરવીને એના ચહેરાનું પ્રતિબિમ્બ જોઈ લીધું. એના ચશ્માના કાચ પર તડકો પડવાથી એની આંખો દેખાતી નહોતી. પણ એનો ચહેરો, કોણ જાણે શાથી, મને વિચિત્ર લાગ્યો. પેલા હાથના પ્રમાણમાં મોઢું ઘણું નાનું હતું. ગાલ બાળકોના હોય છે તેવા ફૂલેલા હતા. હોઠ પાતળા હતા. દાઢી તો જાણે હતી જ નહિ. કપાળ જેવું તો જાણે કશું હતું જ નહીં. થોડી થોડી વારે, કોણ જાણે શા કારણે, એના ગાલ ઊપસી આવતા હતા અને આંખો સાવ દબાઈ જતી હતી. એ કદાચ એના હસવાને કારણે હશે એવું મેં ધાર્યું, પણ હસવાનો કશો અવાજ આવતો નહોતો. મારી સાથળ પરનો એનો હાથ મને ભારે લાગવા માંડ્યો હતો. એ હાથ ખસેડી નાખવાની હું એને વિનંતિ કરું, પણ હું બોલીશ તે એને સંભળાશે ? છતાં હું બોલ્યો તો ખરો જ, પણ મનેય મારો અવાજ સંભળાયો નહિ. મારી છેડેની સીટ પર બેઠેલી તે સ્ત્રી હતી. મારા શ્વાસને રૂંધી નાખે એવી ગન્ધ એના શરીરમાંથી આવતી હતી. એના ખુલ્લા હાથ પર થઈને પરસેવો નીતરતો હતો. એ કંઈક ગણગણતી હોય એવું મને લાગ્યું. થોડી થોડી વારે એ આંખો રૂમાલથી લૂછતી હતી. એ કદાચ રડતી પણ હોય. એકાદ વાર તો એના બંને હોઠ, જાણે એ ચીસ પાડવા જતી હોય તેમ, ખૂલી ગયા અને મેં તો મારા કાનમાં આંગળી પણ ખોસી દીધી. થોડી વાર સુધી તો એના હોઠ એ 'ઓ' બોલતી હોય તેમ ખુલ્લા જ રહી ગયા. મને થયું : હવે એ હોઠ બીડશે જ નહિ કે શું ? એ તરફથી મેં મારી નજર ફેરવી લીધી. ડ્રાઇવરની પાછળની સળંગ સીટ પર બેઠેલા આઠ જણ કોઈક ગાયકવૃન્દમાં ગાતા હોય તેમ આખા શરીરથી તાલ આપતા ઝૂમી રહ્યા હતા. મને એમની અદેખાઈ આવી. એમને

હાલવા પૂરતી મોકળાશ હતી. છતાં એક વાત મને વિચિત્ર લાગી : એમના હોઠ ખૂલતા નહોતા, એમની આંખો બંધ હતી. કદાચ બસની ગતિને કારણે જ એઓ હાલતા હશે. થોડી થોડી વારે એમના ચહેરા પરથી એક મોટો પડછાયો પસાર થઈ જતો હતો. કદાચ રસ્તા પરના ઝાડનો જ એ પડછાયો હશે પણ એ પડછાયો પડતાં જ એમના ચહેરા, કોણ જાણે શાથી, મને ભયાવહ લાગવા માંડતા હતા. મારી પાછલી સીટ પર ક્યાંકથી કબૂતર બોલતું હોય તેવો અવાજ થોડી થોડી વારે આવ્યા કરતો હતો. મને થયું; કોઈ મા પોતાના બાળકને રમાડતી હશે. ડાબી તરફથી ધુમાડાની સેરો મારા તરફ આવવા લાગી ને એને કારણે મારી આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. મારી નજર સામે બધું જાણે તરતું હોય એવું લાગ્યું. મારે આંખો લૂછવી હતી. પણ મારા બન્ને હાથ દબાઈ ગયા હતા. મારે પગે ખાલી ચઢી હતી. મેં પગ ઊંચો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ એ બની શક્યું નહિ. એટલામાં એકાએક કોઈકના બૂટથી મારો પગ કચડાતો હોય એવું મને લાગ્યું. મેં નજર ઊંચી કરીને જોયું તો કણ્ડક્ટર હતો. એણે એની ટોપી છેક આંખ સુધી ખેંચી લીધી હતી. એનું મોઢું ભરાવદાર અને એનાં જડબાં ખૂબ પહોળાં લાગતાં હતાં. મારી પાસે પૈસા લેવા લંબાવેલો એનો હાથ અદ્ધર જ રહી ગયો. પછી એણે હોઠથી કશો અવાજ કર્યો, હાથથી મને કશો ઇશારો કર્યો, હું એમાંનું કશું જ સમજી શક્યો નહિ. એનો હાથ ઊંચો થયો, મારા ગાલ પર ઝણઝણાટી થઈ આવી. આવું તો કશું જ બન્યું નહોતું. છતાં ભયથી મેં આંખો બીડી લીધી. એ દરમિયાન કોઈ દેવળમાં સમૂહપ્રાર્થના થતી હોય એવા ગણગણાટને કારણે કે કોણ જાણે શાથી મારી આંખ પર ભાર વર્તાવા લાગ્યો. ઘડી આંખ ખૂલે, ઘડી બંધ થાય એવું થવા માંડ્યું. પછી કદાચ આંખ બંધ રહેવાનો એક મોટો ગાળો આવી ગયો હશે. એકાએક કશો ધક્કો વાગતાં મેં આંખો ખોલીને જોયું તો હું ઊંઘમાં બારી તરફ ઢળી પડ્યો હતો. મારી સીટ પર, મારી આજુબાજુમાં કોઈ જ નહોતું. હું હજી તો આંખો ચોળીને સરખો બેસવા જતો હતો ત્યાં જ બારીમાંથી પવનનો એક સપાટો આવ્યો ને કેટલાંય સૂકાં પાંદડાં અંદર વહી આવ્યાં. સૂકાં પાંદડાં અને ધૂળને કારણે બસમાં કશું દેખાતું જ નહોતું. મને થયું કે હવે જરા પગ ઉપર લઈને આરામથી બેસું, મેં મારી આજુબાજુ નજર કરી તો કોઈ દેખાયું નહિ. એકાદ બે સીટ પર કોઈ શરીર લંબાવીને આડેપડખે થયા હોય એવો આભાસ થયો. મેં પવનના સૂસવાટાને કારણે બારીનો કાચ બંધ કર્યો. સહજ જ મારી નજર એમાં પડતા પ્રતિબિમ્બ તરફ ગઈ. મેં જોયું તો એમાં કોઈ વિચિત્ર જ માણસ

મને દેખાયો. એની એક આંખની જગ્યાએ માત્ર કાણું હતું. એનો નીચેનો હોઠ લબડી પડ્યો હતો. એના મોઢામાંથી લાળ જેવું કશુંક ટપકતું હતું. મેં મારી બન્ને આંખો તપાસી લીધી. એ તો એને ઠેકાણે જ હતી. હોઠ પર હાથ ફેરવ્યો તો ત્યાં કશી ભીનાશ નહોતી. એકદમ હું ભયથી ધ્રૂજી ઊઠ્યો. તો આ ચહેરો કોનો ? કોઈ કાચની બીજી બાજુથી મને જોઈ રહ્યું હશે ? કે પછી આ બધી મારા મનની જ ભ્રાન્તિ ! હું બોલવા ગયો. ‘કણ્ડક્ટર.’ મારા શબ્દો ચારે બાજુથી પડઘાઈને પાછા આવ્યા. હું સફાળો ઊભો થઈ ગયો. જોયું તો આખી બસ ખાલી હતી. મને થયું કે ઊંઘમાં હું ઊતરવાનું ભૂલી ગયો હોઈશ. આથી હું ઊઠીને બારણા તરફ વળ્યો. પણ બસ તો ઝડપથી દોડી રહી હતી. એની ગતિના આંચકાથી હું પાછો સીટ પર ફસડાઈ પડ્યો. મેં ડ્રાઇવરની સીટ તરફ જોયું તો ત્યાં કોઈ હોય એવું લાગ્યું નહિ. કદાચ ડ્રાઇવર કશુંક લેવા નીચે વળ્યો હશે. પછી ભયના માર્યા મેં એ તરફ નજર કરી નહિ. બસ દોડી રહી છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવા મેં બારીની બહાર નજર કરી તો ચારે બાજુ મેદાન હતું. એકે વૃક્ષનો અણસાર સરખો નહોતો. એકાએક પંખીઓનું એક ટોળું, કિકિયારી કરતું, ઉપરથી પસાર થયું ને એનો લાંબો પડછાયો છવાઈ ગયો. પવન વાયો ને એવી તો ધૂળ ઊડી કે આંખ સામે બધું એકાકાર થઈ ગયું. થોડી વાર રહીને આંખો ખોલી તો દૂર દૂર એક શહેર હોય એવો ભાસ થયો. એનાં મકાનો એકના પર એક ટેકવ્યાં હોય એવું લાગતું હતું. કોઈક વાર જાણે એ પવનમાં ડોલતાં પણ લાગતાં હતાં. એ બધાં હમણાં પડી જશે કે શું એવી ભીતિથી હું કંપી ઊઠ્યો. પછી બસ એક ઢોળાવ ઊતરવા લાગી ને નીચે ને નીચે જતી ગઈ. ચારે બાજુએ ડુંગરની ધાર જાણે ભીંસી નાંખતી હોય તેમ નજીક ને નજીક આવવા લાગી. ઢોળાવને કારણે કે કેમ પણ બસની ગતિ એકદમ વધી ગઈ હતી. ડુંગરોએ દૃષ્ટિસીમાને આવરી લીધી હતી. આથી પેલું શહેર દેખાતું બંધ થઈ ગયું હતું. બસ થોડી વાર રહીને ફરી ખુલ્લા અવકાશમાં આવી, મેં જોયું તો રસ્તાની ધારે થઈને મોટું પશુઓનું ધણ જઈ રહ્યું હતું. બસ એટલા તો વેગથી જતી હતી કે પશુઓનાં માત્ર કાળાં ટપકાં જ દેખાતાં હતાં. એમાંનાં એકાદ બે તો કદાચ બસ નીચે ચગદાયાં પણ હશે, કારણ કે મને આછા ચિત્કાર જેવું કશુંક સંભળાયું હતું. આ પછી મેં હિંમત કરીને ડ્રાઇવરની સીટ તરફ જોયું તો ત્યાં કશાક આકારનો ભાસ થયો. ટુરિસ્ટો માટેની બસમાં હોય છે તેવું લાઉડસ્પીકર આ બસમાં હશે એની મને ખબર નહોતી. પણ એ લાઉડસ્પીકરમાંથી કોઈક કશું કહી રહ્યું હતું. મેં એ સાંભળવાનો પ્રયત્ન

કર્યો, પણ પવનના સૂસવાટામાં મને કશું સંભળાયું નહિ. ખૂબ પવન હોવા છતાં મેં બારીની બહાર મોઢું કાઢીને જોયા કર્યું. કોઈ વાર એકલદોકલ માણસ દેખાયાં હોય એવું લાગે પણ એની ખાતરી કરવા જાઉં ત્યાં તો બસ ખૂબ આગળ નીકળી ગઈ હોય. થોડી વાર થઈને બસ એકાએક ડોલવા લાગી. મને લાગ્યું કે કોઈ મોટો વળાંક આવ્યો હશે. હું સળિયાને પકડીને સમતુલા જાળવીને બેઠો. મેં રસ્તા પર આગળ નજર કરી તો લોકોનું મોટું ટોળું સામેથી આવી રહ્યું હોય એવું મને લાગ્યું. બસને પૂરપાટ દોડી રહેલી જોવા છતાં એમાંનું કોઈ સહેજેય બાજુએ ખસતું નહોતું. બસ તો એ ટોળાની નજીક ને નજીક ધસ્યે જતી હતી. મને તમ્મર આવ્યાં. મેં આંખો બંધ કરી દીધી. એક મોટો આંચકો આવ્યો. મને લાગ્યું કે હું ક્યાંક શૂન્યમાં ફંગોળાઈ રહ્યો હતો. મેં આંખો ખોલી. જોયું તો હું બસની રાહ જોતાં ટોળાં વચ્ચે ઊભો હતો. ત્યાં બસ આવી, ટોળાંએ મને ધકેલ્યો. હું બે ઊભેલા માણસોની વચ્ચે દબાઈને ઊભો રહ્યો. હું મારી આગળના માણસની માત્ર પીઠ જ જોઈ શકતો હતો. બસ ચાલવાની ગતિનો પણ મને અનુભવ થયો નહોતો...

25

પ્રથમ મનોયત્ન

ગઈ રાતે સૂતો ત્યારે યુફોરિયાની સ્થિતિ હતી. ધીમે ધીમે હું તન્દ્રામાં સરતો ગયો. કાંઈ કેટલાય પ્રસંગો મારાં મનશ્ચક્ષુ સમક્ષ ભજવાતા ગયા. એ બધું એટલી ત્વરિત ગતિએ બનતું હતું કે કશાંની સ્પષ્ટ છાપ અંકાયેલી રહેતી નહોતી. ઘણી વાર તો બધું એકબીજામાં ભળીને અવનવી ભાત ઉપસાવતું હતું. દરેક સ્વપ્નમાં મારી છબિ બદલાતી ગઈ. કેટલુંક એવું પણ હતું જેની રેખાઓ ગોઠવીને કશા સ્પષ્ટ આકાર રચી શકાતા નહોતા. કેટલાંક સ્વપ્નોમાં તો જે બનતું હતું તેનાથી હું બહુ દૂર રહી જતો હતો, એ ઘટના સુધી પહોંચવાનો હું મરણિયો પ્રયત્ન કરતો હતો, પણ તેમ તેમ એ ઘટના દૂર સર્યે જતી હતી. આખરે મારો શ્વાસ રૂંધાવા લાગતો હતો અને હું જાગી જતો હતો. લગભગ આખી રાત એવું ચાલતું રહ્યું. પછી રાત્રિના છેક છેલ્લા પ્રહરે ધીમે ધીમે હું નિદ્રામાં ઢળી પડ્યો. સવારે જાગ્યો ત્યારે મન હજી થોડી ઉત્તેજનાની સ્થિતિમાં જ હતું. પથારીમાંથી ઊઠીને ઊભો થવા ગયો ત્યારે પગ સ્થિર નહિ રહ્યા, ચક્કર આવતા હોય એવું લાગ્યું. હું સહેજ ગભરાઈ ગયો. દર્પણમાં મેં મને જોયો. મારી છબિ ઝાંખી ઝાંખી દેખાતી હતી. હું ફરી પથારીમાં બેસી ગયો. બારીની બહાર નજર કરી, મનને કશાકમાં પરોવવાનો વિચાર કર્યો. રોજના પાણીમાં પારિજાતનાં થોડાં ફૂલ તરતાં હતાં. કલકલિયો રામફલી પર બેસીને હોજમાંના દેડકાને પકડવાની વેતરણમાં હતો. કાબરા અને લેલાં વચ્ચે ઝગડો ચાલતો હતો. આ બધું જોવા છતાં મારું મન હજી સ્વસ્થ થયું નહોતું. એ કશેક ભાગી છૂટવા ઇચ્છતું હતું. ધીમે ધીમે બધું સ્વચ્છ દેખાવા લાગ્યું. હિમ્મત કરીને ઊભો થયો.

હવે પગ ડગમગતા નહોતા. ચા પીધા પછી બધું બરોબર થઈ જશે એવી મને આશા બંધાઈ. શહેર થોડે દૂર, પોતાના ઘાને જીભથી ચાટતાં બેઠેલાં પશુની જેમ, બેઠું હતું. મારી આંખમાં, એમોનિયાને કારણે, ઝળઝળિયાં આવી જતાં

હતાં. ઘરમાં બધાં વચ્ચે જઈને બેઠો ત્યારે હું પૂરો સ્વસ્થ થઈ ચૂક્યો હતો.

છેલ્લાં નવ વર્ષથી હું એક નવલકથા લખવાનું પાછું ઠેલ્યા કરતો હતો. મારા પ્રકાશકે હવે હું કશું લખી શકીશ એવી આશા છોડી દીધી હતી. કોઈક પૂછતું, 'કેમ, તમારી નવલકથા કેટલે આવી ?' ત્યારે હું થોડી વાર ચૂપ રહી જતો, પછી મોઢું જરા ગમ્ભીર રાખીને કહેતો, 'ચાલે છે.' આ સાંભળીને કોઈક કટાક્ષમાં કહેતું, 'આ વખતે તો તમેય લઘુનવલ લખવાનું છોડીને ડબલડેકર લખવા બેઠા કે શું ?' કેટલાક વિવેચકો, મારી નિષ્ક્રિયતાનો લાભ લઈને, મારી ઠેકડી ઉડાવવા લાગ્યા. મિત્રો મને સ્થળફેર કરવાની સલાહ આપવા લાગ્યા. હું જાણું છું કે મને સ્થળફેર કરવાની કે લખવા માટે વધુ સગવડ મેળવવાની કશી જરૂર નથી. કોઈક વાર મને લાગે છે કે હવે સર્જનનો સ્રોત સુકાઈ ગયો છે. પણ જીવવાનો રસ થોડો જ સુકાઈ ગયો છે ? સક્કરખોર ફૂલના મધને ચૂસે છે, બિલાડી લેલાંને પકડવા તરાપ મારીને બેઠી છે. બે પંજાબી છોકરીઓ મુક્ત હાસ્ય કરતી બારણામાંથી પસાર થાય છે. પાસેની હૉસ્પિટલ તરફ એક ઍમ્બ્યુલન્સ ધસે છે. થોડે દૂર લાઉડસ્પીકર પર સિંધીઓની કથા ચાલે છે. સામેના ઘર પર ચઢેલી બોગનવેલિયાનાં ગુલાબી ફૂલોનાં ગુચ્છો પર સવારનો તડકો ફેલાયો છે. વાવાઝોડામાં પડી ગયેલા લીમડાના લાકડાને વહેરણિયાઓ વહેરી રહ્યા છે. ગલગોટાનાં પાંદડાં ખાઈને ગોકળગાય રૂપેરી તાર મૂકતી ધીમે ધીમે જઈ રહી છે. ભીંત પરના સિંદૂર વર્ણ ગણપતિના મુખ પર સવારનો તડકો સ્મિત મૂકી જાય છે. વચ્ચે એક મુરબ્બી આવીને બેસે છે. આ જમાના વિશે ઘણી બધી ફરિયાદો કરે છે. મારી વ્યવહારશૂન્યતા વિશે ટકોર કરે છે. એમની આત્મતુષ્ટિની દયા ખાવી કે અદેખાઈ કરવી તે મને સમજાતું નથી. આ બધું જોયા કરું છું ને એ દરમ્યાન મારા મનમાં થોડો થોડો વિષાદ ઝમ્યા કરે છે.

મારો લખવાનો ઓરડો જુદો નથી. બેઠકના ઓરડામાં બેસીને જ લખું છું. સેવંતીનાં ફૂલોને જોઉં છું, ગુલાબને જોઉં છું. મનમાં કેમ કશું થતું નથી ? બીજી જ પળે મારું ધૂર્ત મન મને સામો પ્રશ્ન પૂછે છે, 'કશું બનવું જોઈએ એવો લોભ શા માટે ? કશું બનવાને સમય જોઈએ, પણ તારામાં ધીરજ ક્યાં છે ?' હું ધૂંધવાઈ ઊઠું છું. નવ વરસ એ કાંઈ નાનો ગાળો છે ?

લખવા બેસું છું. કોરા કાગળ પરનો વિસ્તાર અનન્ત અને અપરિમેય લાગે છે. મારા બે-ચાર શબ્દો એમાં ધ્રૂજતા ઊભા રહેશે ? મને એ શબ્દોની દયા આવે છે. આજે લખવાનું ટાળવા માટે કારણો શોધું છું. આજે સવારથી જ વાત બગડી

છે. એવી શી ઉતાવળ છે ? કાલે જોયું જશે. પણ પછી થાય છે : આવાં બહાનાં શોધીને લખવાનું ક્યાં સુધી ટાળતો રહીશ ? મનને દૃઢ કરું છું. વાત સાચી છે. વાસ્તવિકતા પર મારી ઝાઝી પકડ નથી. એક સાદી સીધી ઘટના લઉં છું, અને એનો અહેવાલ આપવા જાઉં છું કે તરત જ ગઈ કાલે જોયેલાં સ્વપ્નો, ભૂતકાળમાં સાંભળેલો એકાદ શબ્દ અને એવું એવું બીજું એમાં ભળતું જાય છે. કદાચ આ બધાંથી જ મારી વાસ્તવિકતા બનેલી છે. હું મારા વ્યક્તિત્વની સીમામાં બંધાઈ રહીને 'મારાપણું' ઝાઝું જાળવી શકતો નથી. છતાં આ કહેવાતી વાસ્વવિકતામાં આ બીજા તાણાવાણા ગૂંથાતા જાય છે તેની વાત પણ કરવી ગમે છે.

ના, પ્રેમબેમથી મારે શરૂઆત કરવી નથી. એથી ઊલટું એકબીજાથી વિરક્ત થઈ ચૂક્યા પછી નાયકનાયિકા એકબીજાને મળે ત્યાંથી શરૂઆત કરવાનું મને ગમે છે. પછી પણ સમ્બન્ધનો નવો અંકુર ફૂટે, પણ એનાં ઉદ્દીપનો જુદાં હોય. પાત્રોનું વર્ણન કરતાં હું એમના ચહેરામહોરા પર ઝાઝું ધ્યાન આપતો નથી. આ ક્ષિપ્રાની જ વાત કરો ને ! લગભગ રોજ એને જોઉં છું. દરેક નવી મુલાકાતે એ જુદી લાગે છે. એ ક્યાંથી આવી હોય છે તેની પણ અસર પડે છે. સવારના તડકામાં એ કોમળ લાગે છે, સાંજે ઓસરતા પ્રકાશમાં એના મુખ પર થોડી બીજી રેખાઓ ભળે છે. બપોરે એનો ચહેરો બરાબર કોતરાયેલો લાગે છે. આ અનુભવ પરથી જ મને પાત્રો વિશે વાત કરતાં આવો વિચાર આવે છે. આ પાત્રોને બને તેટલી જુદી જુદી અવસ્થામાં જુદા જુદા વાતાવરણમાં મૂકીને જોવાનું બની શકશે ? પછી અધીરો થઈ ઊઠું છું, રખેને વાત વણસી જાય એ બીકથી લખવાનું ટાળું છું. કોઈ સર્વજ્ઞ પાત્ર કથા કહે એ મને અવાસ્તવિક લાગે છે. હું જાણું છું કે એક જ ઘરમાં અમે બધાં કેટલાંય વર્ષોથી સાથે રહીએ છીએ તે છતાં આ ઘર વિશે જ અમારા અભિપ્રાયો જુદા છે. અમે એકબીજા વતી એ વિશે કશું કહી શકતા નથી. આથી મને લાગે છે કે પાત્રો એક જ પરિસ્થિતિની વાત કરતાં હોય ત્યારે આ ગૂંચ પણ પ્રકટ થવી જોઈએ. સર્વજ્ઞ કથા કહેનારની જોહુકમી વાસ્તવિકતાને સરળ સુબોધ રાખવા જતાં એનાં થોડાં પરિમાણોને જ બાદ કરી નાખે છે. પણ જુઓ ને આજે સવારે હું જ મને કેટલો જુદો લાગું છું. આજે મારો અવાજ થોડો બદલાયો છે. પણ એ ફેર કેવો છે એ કેવી રીતે વર્ણવવું ? મારી આંખોમાં થોડી નવી છાયાઓ ભળી છે. એથી જેને દરરોજ જોઉં છું તેનું પોત થોડું બદલાયું છે. આ દીવાલો થોડી પોકળ લાગે છે, બારીઓ ધૂંધળી લાગે છે.

ઘરની વ્યક્તિઓની પાછળ એક બીજા આકારનો આભાસ દેખાય છે. આથી

જ તો હમણાં હમણાંથી હું ઝાઝું બોલતો નથી. જે જોઉં છું, સાંભળું છું તેને તેવે ને તેવે જ રૂપે રજૂ કરું તો ઘરનાં માણસો મારે વિશે સાશંક બનીને ચિન્તા કરે. આથી અમારી વચ્ચે જે વાસ્તવિકતા વિશે સમ્મતિ છે તે કૃત્રિમ વાસ્તવિકતાને જ નજર સામે રાખીને હું વર્તું છું. આમ કરવાનો પણ શ્રમ પડે છે. મારાં પાત્રો જો આવો શ્રમ અનુભવે તો એનું પણ વાસ્તવિક વર્ણન મારે કરવું જ જોઈએ ને !

મારા શુભેચ્છક મિત્ર કહે છે, 'આવું દીર્ઘસૂત્રીપણું રાખશે તો તું કદાચ લખી જ નહિ શકે.' જોયું ને, હું મારી રીતે વાસ્તવનિષ્ઠ બનવા જાઉં છું તો દીર્ઘસૂત્રી લાગું છું. પણ હવે તો હુંય થોડો ડગી ગયો છું. નવ નવ વરસ સુધી આવું બધું કાંતતો બેસી રહું તો કદાચ એમાં હું જ ફસાઈ જાઉં. કદાચ એવું જ થઈ ચૂક્યું છે, ને છતાં આજે કોરા કાગળ સામે લખવા બેસું છું.

સૌથી મોટી મુશ્કેલી તો ભાષા વિશે છે. બધાં જે ભાષા વાપરે છે તે વાપરવા છતાં એમાં મારે ગાંઠનું આગવાપણું ઉમેરવાનું છે. એમ કરવા જતાં મારી ભાષા કેવળ મારી જ બની રહે તોય આફત. શબ્દો તો એકબીજાથી હંમેશાં નોખા રહેતા નથી, કોઈ શબ્દ એવા તો અધીરા હોય છે કે પૂરા લખીએ તે પહેલાં અર્ધેથી જ ભાગી જાય છે. કેટલાક શબ્દો બીજા શબ્દોમાં એવા ભળેલા હોય છે કે એને છૂટા પાડવાનું અને વાક્યમાં વ્યવસ્થિત ગોઠવવાનું અઘરું પડે છે. એથી જ તો કેટલાક લોકો ભાષામાં પ્રવાહિતાની વાત કરે છે તે મને બેહૂદી લાગે છે. ભાષા કોઈક સ્થાને થમ્ભી જાય છે. ઘૂમરી ખાય છે, કોઈક સ્થળે છીછરી બને છે, તો કોઈક વાર એવી તો ઊંડી બને છે કે એમાંથી અર્થ એકદમ બહાર લાવી શકાતો નથી. એમાં અનેક જાતના રણકા હોય છે, કોઈક વાતાવરણમાં એ રણકો બોદોય બને, કોઈ વાર ભાષા કંટાળો ઊભો કરે અને વાચકને દૂર ભગાડે પણ ખરી. હું કબૂલ કરું છું કે આ બધું કરવું બિલકુલ જરૂરી હોવા છતાં હું આ કહેવાતી સુબોધતા જાળવી રાખવાને કારણે એ કરી શકતો નથી. મને એનો ખેદ છે.

હું જાણું છું કે હું જ્યાં જાઉં છું ત્યાં આ ઘર, એમાં બનતી ઘટનાઓ, આ શહેર, એમાં વસતા માનવીની યાતનાઓ, મારા જુદી જુદી વ્યક્તિઓ સાથેના ઓછીવત્તી ઘનિષ્ટતાવાળા સમ્બન્ધો, એમાંથી ઊભા થતા સંઘર્ષો, આજની જાગતિક પરિસ્થિતિમાં માનવીની નિયતિ – આ બધું મને વળગેલું જ રહે છે. કોઈક વાર એમાંનું જ કશુંક તીવ્ર બની ઊઠે છે, તો કોઈક વાર, એનાથી જ કશીક ભવિષ્ય વિશે ઊભી થયેલી ચિન્તાને કારણે, હું મારામાં જ ખોવાઈ જઈને શૂન્યમનસ્ક બની જાઉં છું. કોઈ વાર થાકેલું મન સુસ્ત બની જાય છે. એવે વખતે, કોઈની

સાથે વાત ચાલતી હોય છે ત્યારે ય, ઉદાસીન બની જઈને કશુંક અસ્પષ્ટ એકાક્ષરી બોલીને હોંકારો પુરાવ્યા કરું છું. સામી વ્યક્તિ કશોક પ્રશ્ન પૂછે છે ત્યારે ય, 'હં' કહીને બેસી રહું છું ત્યારે પેલી વ્યક્તિ મારા આ બેધ્યાનપણાથી પહેલાં તો છોભીલી પડી જાય છે, પછી છંછેડાય છે. આ દરમ્યાન મને ખબર પડે છે કે કશુંક બફાયું છે, પણ હવે એ સુધારી લેવાની મારી જહેમત મને વધુ છતો કરી દેશે એ બીકે હું બાઘો બનીને બેસી રહું છું.

આપણો બધાંનો આવો જ અનુભવ હશે. છતાં આપણે નવલકથા વાંચીએ છીએ ત્યારે એમાંનાં પાત્રો, આ બધાંથી નિર્લિપ્ત, જે પ્રસંગ પરત્વે ઉપસ્થિત થયાં છે તે પ્રસંગ પૂરતું જ જીવતાં હોય એવી રીતે, આપણી આગળ રજૂ થાય છે. મને એક વાચક તરીકે આ ઘણું ખૂંચે છે. વાસ્તવિકતાનો ધજાગરો ફરકાવનારા લેખકો પણ આવું જ કરતા હોય છે તે જોઈને મને ભારે રમૂજ થાય છે. પાત્રનું મનોગત રજૂ કરવાનું આપણે ત્યાં, ગોવર્ધનરામના સમયથી જ, સહેલું બની ગયું છે, પણ નક્કર વાસ્તવિકતાનાં પ્રતિરૂપોનું નિર્માણ કરવાનું મને તો અઘરું લાગે છે. મોટા ભાગના લેખકો એ ટાળતા આવ્યા છે. ભજવાતા નાટકના પ્રસંગો વાસ્તવિકતામાંથી છૂટા પાડીને એક પ્રકારની કૃત્રિમતામાં 'ફ્રેઇમ' કરેલા હોય છે, એવું જ કશુંક નવલકથામાં પણ બનતું હોય છે.

એક બીજી પણ મને મુશ્કેલી લાગે છે. (તમને લાગશે કે હું ન લખવાનાં કારણો આપવામાં જેટલો ઉત્સાહી છું, તેટલો લખવા માટે નથી.) આપણા નગણ્ય જીવનમાં પણ, આપણી દૃષ્ટિએ, ગણનાપાત્ર કશુંક બન્યું હોય છે. જુવાનીમાં કરેલો પ્રેમ, અથવા તો પ્રેમ કર્યો હોવાની ભ્રમણા, આપણને ક્યાં સુધી વળગેલી રહે છે ! ભારત દેશમાં થોડીઘણી ગરીબાઈનો અનુભવ તો બધાને હોય છે. આપણા એ અનુભવનું અતિરંજિત ચિત્ર આપવાની આપણને લાલચ થઈ જાય છે. ઘરમાં, સમાજમાં કે દેશમાં આપણને સૌને થોડું સહેવાનું તો આવે જ છે. એથી આપણે શહીદ કે વિદ્રોહી હોવાનો દેખાડો કરવા તત્પર થઈ જઈએ છીએ. સૌથી મહત્ત્વની વાત તો એ કે આપણામાં અમુક નિર્બળતાઓ હોય છે તે હકીકત આપણે કચવાતે મને સ્વીકારીએ છીએ. આમ છતાં, કેટલીક નિર્બળતાઓને આપણે આપણા વ્યક્તિત્વના મહત્ત્વના વ્યાવર્તક લક્ષણ તરીકે ઓળખાવીને ગૌરવ નથી અનુભવતા ? કથીર જેવી નિર્બળતાને કંચન જેવા (આપણને લાગતા) વાગાડમ્બરથી આપણે નથી શણગારતા ? વળી એ પણ સાચું કે આપણે કશુંક સારું થયું હોય એમાં નિમિત્તરૂપ બન્યા હોઈએ છીએ. એને વારેવારે મમળાવીને,

બહેલાવીને, કહેવાનું આપણે ચૂકતા નથી. કેટલીક વાર આ બધું આપણે આડમ્બરી નમ્રતાથી કહેતા હોઈએ છીએ. ભાષા એની ચાડી ખાતી જ હોય છે. દુર્ગુણની પણ એક અનિવાર્યતા આપણા વ્યક્તિત્વમાં હોય છે, જેને કદાચ સન્તો સમજી શકતા નથી. પણ આપણે લખવા બેસીએ ત્યારે સન્તનો સ્વાંગ સજવાની જરૂર ખરી ? આપણા વ્યક્તિત્વનો પૂરો અહેવાલ આપી શકાતો નથી, તેથી જ આપણે સૌ અમુક રીતે ગૂઢ અને અકળ, આપણે માટે તેમ બીજાંઓ માટે, હોઈએ જ છીએ. છતાં એવું કેમ બને છે કે આપણાં પાત્રોમાં કશું અકળ કે ગૂઢ રહેતું જ નથી ?

હું આવું બધું વિચારું છું તેથી જ કદાચ કલમ હાથમાં લેતાં ખચકાઉં છું. સર્જનનો પ્રવાહ બલવત્તર હોત તો કદાચ આ બધું વિચારવાનો મોકો જ ન હોત. આ બધું વિચારું છું તેથી, મારી દૃષ્ટિએ પણ જે સન્તોષકારક લાગે તેવું લખી જ શકીશ એવી ખાતરી નથી, હજી માનું છું કે લખવું તો જોઈએ જ, કારણ કે લખવાથી જ આ બધી સમસ્યાઓ ઉકેલી શકાય.

તો ક્યાંથી શરૂ કરું ? એકી વખતે બેથી વધારે પાત્રોને સમાલી લેવાની મારામાં ગુંજાયશ નથી. એક જ પાત્ર, કોઈ પ્રસંગે, હોય તો તેને નભાવવું જરા અઘરું છે; ક્યાં તો એ સ્વગતોક્તિ કરે, ક્યાં તો તમે એનું અને એ જે પરિસ્થિતિમાં છે તેનું વર્ણન કરો. એ પાત્ર એકલું કંટાળતું હોય તો ભાષા દ્વારા એ કંટાળો ઊભો નહિ કરવો જોઈએ પણ વાચકનું મનોરંજન જો આપણું ધ્યાન રોકતું હોય તો આપણે એવી હિમ્મત શી રીતે કરીએ ?

જોયું ને, હું આ બધું ટાઘલું કરીને મારે જે લખવાનું છે તેને ટાળતો રહું છું. પણ હવે તો મારે થોડું, રેઢિયાળ પણ, લખવાનું જોખમ ખેડવું જ પડશે.

વાંચતાં વાંચતાં મને કંટાળો આવતો હતો, મેં ચોપડી બાજુએ મૂકી ને હું સહેજ આડે પડખે જ થવા જતો હતો ત્યાં કોઈએ બારણું ઠોક્યું. ઘડીભર તો મને પડ્યા રહેવાનું જ મન થયું, પણ પછી હું ઊભો થયો ને બારણું ઉઘાડ્યું. મારી આંખ પર તડકો આવતો હતો તેથી આવનારનું મોઢું બરાબર દેખાતું નહોતું, છતાં મેં કહ્યું, ‘આવો.’ એટલું કહીને એ વ્યક્તિ તરફ જોયા વિના હું મારી જગ્યાએ જઈને બેઠો.

આ શહેરમાં આવ્યાને બે દિવસ થઈ ગયા. એક વાર તો પુરુના ઘર પાસેથી જ પસાર થઈ ગઈ. એના ઓટલા પરનો એ બાંકડો જ્યાં બેસીને અમે ગપ્પાં મારતાં તે હજી હતો. મારું મન શું હતું ને શું નહોતું તેના હિસાબ ગણવા જતું હતું, મેં એને વાર્યું પછી હું તો સવારે જઈ જ ચઢી. મારું મન તો મને કહેતું હતું, આવી રેઢિયાળ ને રોતલ પરિસ્થિતિ શા માટે ઊભી કરે છે ? દૂરથી તારા મનની આંખથી જ જોઈ લે

મારો કંટાળો ઉઘાડો નહિ પડી જાય એ માટે, સભાનતાપૂર્વક સહેજ હસીને મેં આવનાર સામે જોયું. અરે, એ તો હતી દમુ. (હું લાગણીના આવેગથી 'દમુ....' કહી ઊઠવા જતો હતો. વીસ વર્ષ પહેલાંના એ નામના મારા ઉચ્ચારનો રણકો ફરી સંભળાશે તો....એ બીકે હું પૂરી સ્વસ્થતાથી બોલ્યો) 'ઓહો દમયન્તી, તું ક્યારે આવી ?' મારો પ્રશ્ન જાણે એણે સાંભળ્યો નહિ હોય તેમ એ મારી સામે જોઈ રહી. પછી એણે એક નજર ઘર તરફ ફેરવી, જાણે એની આંખો ભીંત પરના ફોટાની કશીક ગણતરી કરતી ન હોય ! આ બધા અસબાબ વચ્ચે હું કદાચ એને અજાણ્યો લાગતો હોઈશ. હું અધીરો બનીને એ કશું બોલે એની રાહ જોવા લાગ્યો. એમ છતાં એ કશું બોલી નહિ ત્યારે આખરે મેં પૂછ્યું, 'પાણી આપું ?' એના જવાબની રાહ જોયા વિના હું અંદર પાણી લેવા ગયો. હું બહાર આવ્યો એ દરમ્યાન એ ઊઠીને અંદરના ઓરડા તરફ જવું કે નહિ તેની દ્વિધા અનુભવતી હતી. મારે એને કહેવું હતું. 'દમુ, આ તો સાત નહિ, પણ સાડાસાતસો કોઠાનો વ્યૂહ છે. એમાં તું પગ નહિ મૂકીશ.' મારા હોઠ કંઈક ઉચ્ચારવા ગયા. એણે મારા તરફ ડગલાં ભરીને પાણીનો પ્યાલો હાથમાં લેતાં કહ્યું, 'હું અહીં આટલે વર્ષે પાણી પીવા નથી આવી.' મારે વાત એ દિશામાંથી વાળી લેવી હતી, એટલે મેં કહ્યું, 'તો હું ચા કરું ?' એ સાંભળીને એ હસી પડી. એના હસવાનો રણકો થોડો બદલાયો હતો. એમાં થોડી ભીનાશ ભળી હતી, એ કદાચ ને !' પણ વીસ વરસ પહેલાંની દમુ 'પુરુ પુરુ' કરતી છલાંગ મારીને કૂદી પડી. એણે જ જઈને બારણું ઠોક્યું. એકદમ બારણું ખૂલ્યું નહિ. મારી છાતી ધકધક થવા લાગી. એ નહિ હોય તો ? શું કરું ? પાછી જતી રહું ? ત્યાં તો એણે બારણું ખોલ્યું. મેં એની આંખમાં અપરિચયની અનિશ્ચિતતા જોઈ ને મને આઘાત લાગ્યો. જે મને કહેતો, આ પુરુરવા તો તને સ્વર્ગમાંથીય પાછી ખેંચી લાવશે, તે આવો નિશ્ચલ ! પછી એણે મને ઓળખી, એ જાણે કોઈ પરિચિતને ઔપચારિક રીતે સમ્બોધતો હોય તેમ બોલ્યો 'દમુ' – છતાંય એને હોઠે ઉચ્ચારાયેલો એ 'દમુ' શબ્દ સાંભળતાં ઘણું બધું ઝંકૃત થઈ ઊઠ્યું. એ દરમિયાન એણે પૂછ્યું, 'તું ક્યારે આવી ?' પણ એ તો જાણે મેં સાંભળ્યું જ નહિ. મારો પુરુ આ ઘરમાં જ ક્યાંક ખોવાઈ ગયો છે. મારી આંખો ઘરને ખૂણે ખૂણે ફરી વળી. સામેના કાચના કબાટમાં મેં મને જોઈ. થોડી સ્થૂળ, થોડી ઠાવકી એવી સ્ત્રી. આ જ ઓરડામાં અમારો કૉલેજનો ગ્રુપ ફોટો હતો તે હું શોધવા લાગી. ત્યાં એણે પૂછ્યુ 'પાણી લાવું ?' હું એનો શો જવાબ આપું ? હજી એની જ અવઢવમાં હતી ત્યાં એ અંદર જતો રહ્યો. હું અધીરી બનીને ઊઠી. મને થયું અંદર જઈને હું એને કહી નાંખું, 'જો પુરુ, આ દમયન્તી શ્રોફ છે, મુંબઈ ગિરગામમાં રહે છે. એને પતિ છે. સારું કમાય છે. હું અહીં છું, છતાં મારાં સુલુ રેણુ મારી આંગળી ખેંચ્યા કરે છે, તું આ દમયન્તી શ્રોફને મળી લે ને !' પણ ત્યાં તો એ પાણીનો પ્યાલો

મારી કલ્પના પણ હોય. ત્યાં છાપાવાળો છાપું નાખી ગયો. હું જાણે વાંચવું એ જ એક અગત્યની પ્રવૃત્તિ હોય તેમ વાંચવા લાગ્યો. એણે પાસે આવીને કહ્યું, 'કેમ, એમાં મારા અહીં આવવાના સમાચાર છપાયા છે?' મેં એની સામે જોયું. જે હાથે મારા કાન ઘણી વાર આમળ્યા હતા તે હાથને પકડી લેવાનું મન થયું. તે વખતે મારે એને કહેવું હતું, 'દમુ, આમ ફરી ન અવાય. એ દમુ નથી અને એ પુરુ પણ નથી. તું અહીં શું જોવા આવી છે ? લે ગણી લે મારા મોઢા પરની કરચલી, જોઈ લે આંખની ફિકાશ. પણ હું બોલ્યો, 'કેમ ચાલે છે ? બધાં મજામાં ને ?' ત્યાં અંદર બિલાડીએ કશુંક પાડ્યું ને હું દોડ્યો.

હાથમાં લઈને આવ્યો. મેં પરિસ્થિતિને સ્વાભાવિક બનાવવાને એ પ્યાલો એની પાસે જઈને એના હાથમાંથી લઈ લીધો. મને થયું કે આખો પ્યાલો લઈને એની આંખમાં પાણી છાંટું. પણ મેં એ તોફાની દમુને વારી. ઘણે વર્ષે સારું આતિથ્ય માણવાની આશાએ આવેલી વ્યક્તિની જેમ હું બોલી, 'હું અહીં આટલે વર્ષે પાણી પીવા નથી આવી.' પેલી દમુડી તો વળી કૂદી પડીને બોલવા જતી હતી. 'અલ્યા, કાઢ ને તારા ખિસ્સામાંથી મારે માટે લાવ્યો છે તે બદામ.' ત્યાં એણે પૂછ્યું, 'ચા કરું ?' એ સાંભળીને ભૂતકાળમાં એ અણઘડે ચા કરવાના જે પ્રયત્નો કરેલા ને જે છબરડા વાળેલા તે મને યાદ આવ્યું, હું હસી પડી. એ હું નહિ પણ ત્યારની દમુ અને આજની દમુ બે ભેગાં હસી પડ્યાં. ત્યાં છાપું આવ્યું, ને એ છાપાંના બખ્તર પાછળ છુપાઈ ગયો. હું એના હાથમાંથી છાપું ખેંચી લેવા જતી હતી, એનો હાથ પણ મારા હાથ તરફ વળ્યો. હું ગભરાઈ. એ કોનો હાથ પકડશે ? 'અલી દમુડી, તું ક્યાં છે ?' ત્યાં એણે ક્ષેમકુશળ પૂછ્યા. ત્યાં બિલાડીએ અંદર કંઈક પાડ્યું ને એ વળી અંદર ભાગ્યો. હું એકલી પડી ગઈ...

સંપાદિત વાર્તાઓના પ્રથમ પ્રકાશનની વિગતો

વાર્તાશીર્ષક	વાર્તાસંગ્રહ/સામયિક	પ્રકાશન વર્ષ/અંક	
જન્મોત્સવ	'ગૃહપ્રવેશ'	1957	–
વૈશાખસુદ અગિયારસ	'ગૃહપ્રવેશ'	1957	–
પાંચમો દાવ	'ગૃહપ્રવેશ'	1957	–
નળદમયંતી	'મનીષા'	1955	જૂન-જુલાઈ
'વારતા કહો ને !'	'મનીષા'	1955	ડિસેમ્બર
ગૃહપ્રવેશ	'મનીષા'	1956	જાન્યુઆરી
કુરુક્ષેત્ર	'સંસ્કૃતિ'	1958	જુલાઈ
લોહનગર	'વિશ્વમાનવ'	1958	જાન્યુઆરી
થીગડું	'વિશ્વમાનવ'	1958	ડિસેમ્બર
એક મુલાકાત	'અપિ ચ'	1964	જાન્યુઆરી
રાક્ષસ	'ક્ષિતિજ'	1963	સપ્ટેમ્બર
વરપ્રાપ્તિ	'ક્ષિતિજ'	1962	સપ્ટેમ્બર
પ્રત્યાખ્યાન	'ક્ષિતિજ'	1961	ડિસેમ્બર
વર્તુળ	'ક્ષિતિજ'	1961	ઑક્ટોબર
વીરાંગના	'અપિ ચ'	1964	જાન્યુઆરી
વાર્તાની વાર્તા	'ક્ષિતિજ'	1964	મે
આંધળી માછલીઓ	'ક્ષિતિજ'	1964	ડિસેમ્બર
વલય	'ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ'	1967	–
બે સૂરજમુખી અને	'નવભારત'	1966	નવેમ્બર
અને મરણ	'નવભારત'	1966	નવેમ્બર
પદ્મા તને	'નવભારત'	1966	નવેમ્બર
પંખી	'સમર્પણ'	1970	ઑક્ટોબર
એકદા નૈમિષારણ્યે	'કંકાવટી'	1974	જુલાઈ
અગતિગમન	'એતદ્'	1980	માર્ચ
પ્રથમ મનોયત્ન	'સાયુજ્ય'	1983	માર્ચ

સુરેશ જોષીના વાર્તાસંગ્રહો

ગૃહપ્રવેશ : ચેતન પ્રકાશન વડોદરા, 1957, બુટાલા પ્રકાશન, વડોદરા, 1973; પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, 1999

બીજી થોડીક : ચેતન પ્રકાશન, વડોદરા, 1958

અપિ ચ : મનીષા પ્રકાશન, વડોદરા, 1964

ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ : રેખા સહકારી પ્રકાશન, અમદાવાદ, 1967

એકદા નૈમિષારણ્યે : સાહિત્યસંગમ, સુરત, 1981

સુરેશ જોષીના નવલિકા વિશેના લેખો

કિંચિત્ : ચેતન પ્રકાશન, વડોદરા 1960, બુટાલા પ્રકાશન, વડોદરા, 1976

કથોપકથન : આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ, અમદાવાદ, 1969

સુરેશ જોષીની વાર્તાકલા - કેટલાક મહત્ત્વના સંદર્ભોની સૂચિ

પુસ્તકો :

- વાર્તાવિશેષ : રઘુવીર ચૌધરી, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, 1976
- સુરેશ જોષીથી સુરેશ જોષી : સુમન શાહ, કુમકુમ પ્રકાશન, અમદાવાદ, 1978
- માનીતી અણમાનીતી : સુરેશ જોષીની કેટલીક વાર્તાઓ, સંપાદન : શિરીષ પંચાલ, સદ્ભાવ પ્રકાશન, અમદાવાદ, 1982
- કર્તા કૃતિ વિમર્શ : રાધેશ્યામ શર્મા, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, 1992
- ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકતાવાદ : પ્રમોદકુમાર પટેલ, પ્રકાશક પોતે, 1993
- સુરેશ જોષી (ગુજરાતી ગ્રંથકારશ્રેણી - 43) : ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ગૂર્જર, અમદાવાદ, 1996
- આધુનિક ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તામાં કપોલકલ્પનાનો વિનિયોગ : ઇલા નાયક, રંગદ્વાર પ્રકાશન, અમદાવાદ, 1996
- ગુજરાતી વાર્તાસંચય : ખંડ 2, સંપાદક : જયંત પારેખ, શિરીષ પંચાલ, ગુજરાતી વિભાગ, મુંબઈ યુનિવર્સિટી, સંવાદ પ્રકાશન, વડોદરા, 1999
- ટૂંકી વાર્તામાં કથનકેન્દ્ર : શરીફા વીજળીવાળા, પ્રકાશન લેખિકા પોતે, સુરત, 2000

લેખો :

- 'એક મુલાકાત' આસ્વાદ્ય અંશો, અધીત ત્રણ, સંપાદન : જયંત કોઠારી, સોમાભાઈ પટેલ, 1979
- મર્યાદિત ફલકમાં ઊંડાણ તાગવાની મથામણ, જયંત ગાડીત, ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર 1976
- સુરેશ જોષીની નવલિકાઓમાં આધુનિકતાવાદી વલણો, જયંત ગાડીત, એતદ્ 53, ઑગસ્ટ 1982
- નવલિકામાં ભાષા, જયંત પારેખ, એતદ્ 91, એપ્રિલ-જૂન 1987
- 'વારતા કહો ને ! સુરેશભાઈ !' સતીશ વ્યાસ, ખેવના, સપ્ટેમ્બર-ઑક્ટોબર 1988
- 'રાક્ષસ' જયંત પારેખ, મુંબઈ સમાચાર, દીવાળી અંક 1997
- 'અગતિગમન' જયંત પારેખ, મુંબઈ સમાચાર, દીવાળી અંક 1998
- 'ગૃહપ્રવેશ' અને 'થીગડું', શરીફા વીજળીવાળા, કંકાવટી, એપ્રિલ 2001

Lasertype setting by Samvad Prakashan, Vadodara and
printed at Shivam Offset Press, New Delhi